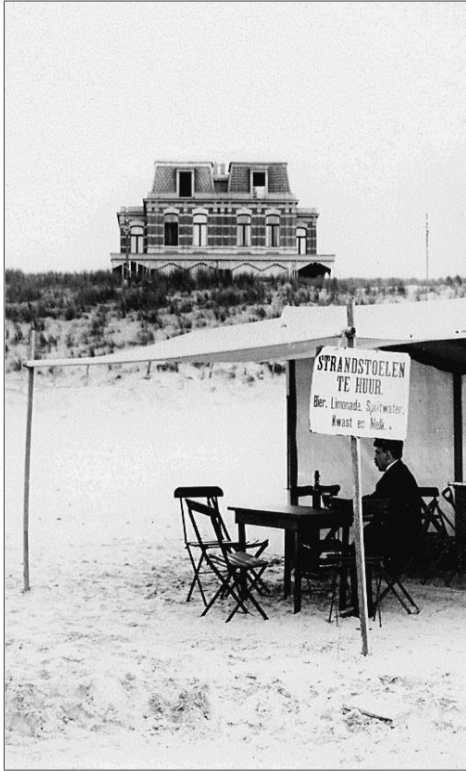

Dr. T.G. van der Linden

Joods Zandvoort

Kroniek van een pioniersgeschiedenis
(1880-1943)

Dr. T.G. van der Linden

Joods Zandvoort

Kroniek van een
pioniersgeschiedenis
(1880-1943)

Isbn enz.

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door een aantal fondsen en donaties, waaronder

etc.

Haarlem 2014. Enzovoorts

Foto op de voorpagina: de bekende joodse dirigent Jacob Hamel met zijn AVRO-kinderkoor tijdens een optreden op het strand in Zandvoort, 1936.

Voorwoord rabbijn Spiero

Voorwoord burgemeester Meijer

Inleiding

Dit boek verschijnt aan de vooravond van het gedenkjaar 2015. Het is dan 75 jaar geleden dat de tweede wereldoorlog in ons land begon en, in de nacht van 4 op 5 augustus 1940, de Zandvoortse synagoge werd opgeblazen, een aanslag die de kristalnacht naar Nederland bracht. De bouw van de synagoge werd, na een voorgeschiedenis van drie jaar, in 1922 gerealiseerd op initiatief van de joodse badgasten die tijdens het badseizoen in Zandvoort verbleven. Verreweg de meesten van hen kwamen uit Amsterdam.

Driekwart van deze kroniek gaat *niet* over de oorlog. Aan de orde komt het verhaal van joods Zandvoort zoals dit begon in 1880 met de aanleg van de nieuwe badplaats Bad Zandvoort en loopt door tot en met 1943. De Zandvoortse joden moesten in maart 1942 het dorp verlaten. Ook Zandvoort zelf had het nodige van de oorlog te lijden. Eind 1942 werd 85% van de bevolking het dorp uitgezet, begon de afbraak van de kustlijn en werden 648 huizen, hotels en pensions vanwege Duitse defensiedoeleinden met de grond gelijk gemaakt. De decors rond de synagoge 'klapten' als het ware 'om', toen een kwart van het dorp van de kaart werd geveegd en een tweede kwart van de lege woonhuizen werd gestript en leeggeroofd. Het einde van het verhaal van joods Zandvoort speelt zich af tegen een donker decor. Daartoe behoort ook de sterke aanhang van de NSB in het dorp.

De gang door de tijd in dit boek begint in 1880. In beeld komen ruim zes decennia joods leven in Zandvoort, die zich laten kenmerken als pioniersgeschiedenis. Het verhaal begint letterlijk in een leeg duinlandschap. Maar ook de joodse hotelhouders van het begin, de zich organiserende badgasten, winkeliers en eerste joodse kinderen zijn pioniers: ze verschijnen nieuw in het dorp en banen de weg voor degenen die na hen komen. Daarbij wordt een traditie doorgegeven: de joodse traditie en identiteit, die het duidelijkst tot uiting komt rond de synagoge, de godsdienstschool en koosjere winkels en hotels, samen de trots en het hart van joods Zandvoort.

Een van de boeiende facetten aan het verhaal is de drang tot zelfstandigheid van de Zandvoortse joden, die vóór 1923 onderdeel uitmaken van Haarlem en tot 1931 overvleugeld worden door de Mokumse bazen en badgasten.

De bloeitijd wordt gevormd door de jaren twintig en dertig. In 1927 zet voorganger Maurits Frank zijn schouders onder de joodse gemeente (foto). Dat hij daarnaast zijn brood verdient als poppendokter, in de schuur van zijn huis aan de Kostverlorenstraat, het verzegelen van melkbussen volgens de regels van de spijswetten (kasjroot), als slagersknecht en met het kinderpension dat hij met zijn vrouw runt, geeft kleur aan zijn persoonlijkheid en maakt duidelijk dat het geen vetpot was om voorganger te zijn. Niettemin weet Frank als pionier en voorganger de joodse gemeente in Zandvoort tot grote hoogte te brengen. Dit geldt ook van

de weldadigheidsfeesten in de jaren dertig, waaraan tientallen artiesten, bandjes en orkesten meewerken en waarvoor de belangstelling massaal is. Het doel was geld in te zamelen voor de joodse vluchtelingen uit Duitsland.

De vaste joodse gemeenschap in Zandvoort telde rond 1940 ongeveer 600 leden. In Haarlem waren dit er ruim 1.000. Verhoudingsgewijs telde Zandvoort een groot joods bevolkingsdeel, met een sterke Amsterdamse achterban. Dit boek presenteert, verhalenderwijs en in de bijlagen, de aanwezigheid in het dorp van ruim 100 joodse hotels, pensions, kinderpensions, winkels, handelsfirma's, ondernemingen en verkooppunten in de bloeitijd.

Anders dan in de studie van Spijker uit 1995 brengt dit boek ook een aantal joodse 'passanten' in beeld: verhalen van joodse gezinnen die tijdelijk in Zandvoort verbleven. Zandvoort was in sterke mate een passantendorp, zo blijkt uit allerlei gegevens. Bewoners kwamen en gingen. Aan deze wetmatigheid was ook het joodse bevolkingsdeel onderhevig. Dit betekent dat het daadwerkelijke aantal in Zandvoort aanwezige joden op momenten flink groter was dan de bij Spijker genoemde aantallen in 1941. Dit geldt ook van de joodse winkels, pensions en hotels. Tijdens het badseizoen moet het aantal aanwezige joden niet in honderdtallen, maar in duizendtallen worden uitgedrukt. Dit boek wil als herinnering aan de joodse gemeenschap in Zandvoort, 75 jaar na dato, ook iets van de levendige omvang ervan schetsen.

Het verhaal als geheel wordt verteld op het 'joodse' ritme van 40 items, waarvan de laatste in de vorm van een 'meditatie', gravend tussen het puin van de Zandvoortse sjoel.

Voor het tot stand komen van deze *case study* ben ik het Noord-Hollands Archief in Haarlem erkentelijk, het Joods Historisch Museum te Amsterdam en het NIOD te Amsterdam. Zonder hun zorgvuldig gearcheiverde bronmateriaal zou dit verhaal er niet liggen. Hetzelfde geldt van een aantal fantastische digitale bronnen, waaronder de uitgave op CD-ROM van de Zandvoortse kranten. Onmisbaar was verder het gesprek met Folkert Bloeme, wiens kennis van zaken en mededeelzaamheid onovertroffen zijn. Bij het zoeken naar beeldmateriaal waren Martin Kiefer, Arie Koper en Ger Cense mij behulpzaam. Hun geduldige speurwerk in de schatten van het Genootschap Oud Zandvoort bracht een aantal unieke foto's en illustratie aan het licht, die het verhaal niet alleen illustreren, maar ook dragen.

Voor hun hulp, belangstelling en support 'onderweg' dank ik verder Rob Bossink, Michiel Drommel, Leendert de Jong, Martin Koster, Cor Stam, Frans Mantel, Pieter en Ankie Joustra en de dames van Oud Wasgoed te Amsterdam. Verder de 'seniores' Bertus Balledux, Zuster Egelina van den Berg, Froukje Paap, Hans Gansner z.g., Loek Dikker en Maarten Keur, en tot slot het Zandvoorts Museum als gastvrije schakel tussen heden en verleden.

Tot slot spreek ik de hoop uit dat dit boek niet alleen in het gedenkjaar 2015 van nut zal zijn, maar een blijvende herinnering zal vormen aan een bijzonder onderdeel van de geschiedenis van Zandvoort: aan hen die, in Zandvoort wonend, gerekend werden tot de *bene Jisraël* (de kinderen Israëls) – sommigen tegen wil en dank – en bij het kantelen der tijden vasthielden aan hun principes, geloof en identiteit. Hun verhaal mag niet worden vergeten. Vandaar dit boek. Met een bekend joods gezegde: 'herdenken is verlossing, vergeten ballingschap'.

Inhoud

DEEL I: VOORSPEL JOODS ZANDVOORT, 1880-1900

- 1. Ondernemers met lef**
De gebroeders Eltzbacher
- 2. 'Joods' Bad Zandvoort**
De eerste bedrijvigheid in de nieuwe badplaats
- 3. Mazzeltov**
De eerste joodse winkels en hotels

DEEL II: JOODS ZANDVOORT 1900-1918

- 4. Koosjer graag**
Zandvoort onder rabbinaal toezicht, 1900-1909
- 5. Kinderen aan de kust**
De Amsterdamse Vakantiekolonie, Groot Kijkduin en de joodse Clarastichting
- 6. Mokum aan zee**
De ontwikkeling van joods Zandvoort in de jaren 1910-1919
- 7. De reizende synagoge**
Zandvoortse sabbatsvieringen in de jaren 1892-1919

DEEL III: DE VORMENDE JAREN 1919-1922

- 8. Mannen met een missie**
De oprichting van stichting Elia

- 9. Villa Elia**
Bouwplannen in de jaren 1919-1921
- 10. De inkeer van Elia**
Plannen voor een synagoge
- 11. Met zilveren troffel**
De bouw van de synagoge, zomer 1922
- 12. Mag ik ook weten wat hier gebeurt?**
De voltooiing van de synagoge
- 13. Feest in de Mezgerstraat**
De opening van de synagoge
- 14. Badgast met agenda**
Portret van Jesaia Lissauer

DEEL IV: JOODS ZANDVOORT IN DE JAREN TWINTIG

- 15. Jong geleerd, oud gedaan**
De oprichting van de godsdienstschool
- 16. Eindelijk zelfstandig**
De Joodse Gemeente Zandvoort
- 17. Hier is plaats genoeg**
De groei van joods Zandvoort
- 18. Tijdgenoten en migranten**
Het jaar 1922, Heijermans en forensendorp Zandvoort
- 19. Een vaste voorganger**
Maurits Frank, chazan en leraar 1925-1943

Kinderen en jongeren in joods Zandvoort

21-20. Drie joodse raadsleden

Johan Bramson, Jacob Druif
en Emil Fraenkel

22-21. Kinnesine en sjalom

De strijd om het synagogegebouw

**DEEL V: JOODS ZANDVOORT
IN DE JAREN DERTIG**

23-22. Kleur op de kaart

Een wandeling door joods Zandvoort

24-23. Advertenties en portretten

Joods Zandvoort in beeld

25-24. Nieuwkomers

Hotel de Favauge, Hotel Hiegentlich
& Abraham Tuschinski

26-25. Passanten

Isaac van Bueren, Heiman van der Lijn,
Sander Rafalowich en Kalef Peres

27-26. Steunpilaren

Het echtpaar Spijer en opperrabbijn Frank

28-27. Het gaat hier feestelijk toe

De weldadigheidsfeesten

29-28. Duitse sympathieën

Baron von der Heydt en keizer Wilhelm;
de opkomst van de NSB

30-29. Echte Zandvoorters

Jules van Raalte en Louis Blok

31-30. De jeugd heeft de toekomst

32-31. Een gastvrij NSB-dorp

De opvang van de joodse vluchtelingen
in 1938-1939

**DEEL VI: ONDERGANG VAN JOODS
ZANDVOORT, 1940-1942**

33-32. Het verhaal van een foto

De verwoeste synagoge – 5 augustus 1940

34-33. Op zoek naar de daders

Het onderzoek naar de aanslag

35-34. Het begin van het einde

De verplichte aanmelding

36-35. Een net dat zich sluit

De anti-Joodse maatregelen in bezet
Zandvoort

37-36. Manieren van overleven

Voorbeelden van overlevingsdrang

38-37. Het gedwongen vertrek

Het einde van joods Zandvoort

**DEEL VII: NASPEL
JOODS ZANDVOORT**

39-38. Met de dood op de hielen

Laatste verhalen over joods Zandvoort

40-39. De prijs van de oorlog

Het leed van Zandvoort;
de liquidatie van de joodse winkels

41-40. **Gebed voor Zandvoort**

Slotbeschouwing Een kleed tussen het
puin;
terug naar Zandvoort

Zand – zand – Zandvoort. Wandelaars op de pas aangelegde Zeestraat ter hoogte van de kippentrap en de brug over het schelpenlijntje, rond 1895. De Verlengde Haltestraat en Kostverlorenstraatweg zijn deels al bebouwd. Bij de Zeestraat kwamen oud en nieuw Zandvoort samen.

DEEL I: VOORSPEL JOODS ZANDVOORT, 1880-1900

1

Ondernemers met lef

De gebroeders Eltzbacher en Bad Zandvoort

Het verhaal van joods Zandvoort begint met de drie joodse broers: Gustav, Julius en Moritz Eltzbacher. Zonder hen en nog drie broers uit een andere Duits-joodse bankiersfamilie zou er geen spoorlijn zijn aangelegd naar Zandvoort, als levensader van een nieuwe badplaats aan de kust naar het voorbeeld van Scheveningen en Ostende.

De broers Eltzbacher worden kort na elkaar geboren in Duitsland, Gustav in 1832, als vijfde kind in een rij van acht kinderen. Na hem worden in drie jaar tijd nog drie broers geboren: Julius, Moritz en Löb. Moeder Bernhardine sterft hierop, uitgeput, in 1836. Vader Salomon Jakob Eltzbacher hertrouwt hierop met zijn schoonzus Henriëtte Michaeli. Zij wordt de stiefmoeder van twee nichtjes en zes neven. Vier zoons werken later mee als bankier binnen het omvangrijke familiebedrijf Eltzbacher & Co, dat in 1844 door hun vader en twee ooms in Keulen was opgericht. In 1852 opent de firma een kantoor in Amsterdam, met een statig pand aan de Herengracht. Dit kantoor was de thuisbasis van de 'spoorwegbroers' Gustav, Julius en Moritz Eltzbacher.

Het verhaal van hun betrokkenheid bij de ontwikkeling van het nieuwe Zandvoort is bijna sprookjesachtig. Niet alleen vanwege de omvang van hun investeringen en hun snelheid van handelen, maar ook vanwege de bijzondere wijze waarop zij met de bankierbroers Emil, Rudolph en Moritz Sulzbach uit Frankfurt am Main in zee gaan. Zij overtuigen elkaar, hebben de ondernemingszin, visie en het lef om een kapitaal ter waarde van 600.000 gulden te investeren in de (langverwachte) aanleg van een spoorlijn naar Zandvoort. Daarmee ontstond een rechtstreekse verbinding van de hoofdstad naar zee.

Eerdere pogingen tot financiering van de lijn hadden nog geen ton opgebracht. De zes bankiers, zo bericht het Algemeen Handelsblad van 7 januari 1881, kopen en verhandelen elk 99 van de 600 aandelen van 1.000 gulden van de nieuw opgerichte N.V. Haarlem Zandvoort Spoorweg Maatschappij (HZSM). De resterende 6 aandelen waren voor ir. Eduard J.J. Kuinders uit Overveen gereserveerd, de oorspronkelijke concessiehouder en eerste directeur van de NV. In het bestuur van de HZSM zat ook de heer P.C. Beelekamp, hoofdinspecteur van de Hollandse Spoorweg Maatschappij, die optrad als moederbedrijf van de Zandvoortse spoorwegonderneming. Er werd ook een raad van commissarissen ingesteld. President-commissaris werd Gustav Eltzbacher.

De uitgifte van de aandelen van de spoorlijn op de beurs is een succes. De klinkende namen van de bankdirecteuren zal daarbij geholpen hebben. Binnen korte tijd is de uitgifte overtekend en gaan de aandelen tot 40% boven de uitgiftekoers van de hand. In het eerste jaar zat alles mee met de nieuwe spoorlijn. Er was in Zandvoort zelfs geld voor de aanleg van een klein goederenlijntje van het nieuwe station naar de schelpenlosplaats en het Pakveld, zodat de schelpen voortaan per spoor naar de kalkovens konden worden gebracht.

De aanleg van de spoorlijn was een voorwaarde voor de ontwikkeling van Zandvoort en alle investeringen in een nieuwe badplaats. Overigens waren de Eltzbachers niet de eersten die interesse hadden voor Zandvoort als badplaats. De wortels van badplaats Zandvoort gaan terug tot de zeebadeninrichtingen van 1824 en de bouw van Hotel Driehuizen in 1826, gevolgd door het Groot Badhuis in 1828, het jaar waarin ook de Hogeweg voltooid werd. Een derde kuurhotel, Hotel Kaufmann, dat verrees op initiatief van de voormalige gelijknamige gérant van het Groot Badhuis, wordt pas in 1879 gebouwd.

Vóór de komst van het spoor was de kust alleen via de Zandvoortselaan bereikbaar en liep het geen storm op het strand. De badinrichtingen, koetsjes en badvoorzieningen gebruikt door een beperkt aantal badgasten. Vaak waren dit jaarlijks terugkerende families van gegoede huize, die genoten van de rust en intieme sfeer van het kustdorp, zoals die werd vastgelegd door de in Zandvoort verblijvende joodse schilder Jozef Israëls (rond 1855), later gevolgd door de joods-Duitse schilder Max Liebermann (rond 1875). In die tijd waren de visserij en het kweken van duinaardappels de belangrijkste bronnen van bestaan.

In 1851 start een postkoetsdienst tussen Haarlem en Zandvoort, later gevolgd door een omnibus. Deze vervoersmogelijkheden waren primitief, tijdrovend en kleinschalig. Er was wel een paar keer geprobeerd Zandvoort via het spoor te verbinden met Haarlem, maar initiatieven waren telkens gestrand op gebrek aan geld. Ook de ingewikkelde wetgeving stond het realiseren van plannen in de weg.

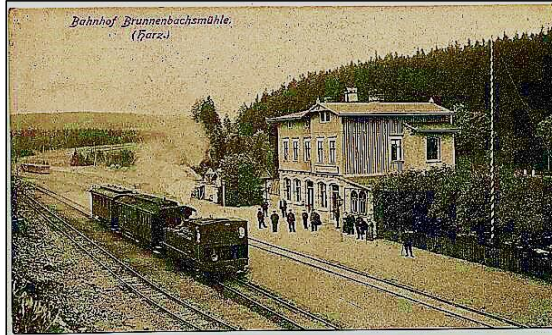
Daarin komt verandering als minister Lely in 1878 een nieuwe wet invoert voor het trein- en tramwezen. Deze maakte het eenvoudiger en goedkoper om railverbindingen aan te leggen. Op 27 augustus 1879 is ir. Kuinders (foto) de eerste die een concessieaanvraag indient voor de lijn Haarlem-Zandvoort. Hij doet dit samen met een aantal anderen, waaronder de bekende Zandvoortse arts dr. C. Smit. Op 21 januari 1880 wordt per ministeriële beschikking de concessie verleend. De aandelenuitgifte die hierop volgt leidt niet tot het gewenste resultaat. De gemeente Haarlem en de provincie Noord-Holland blijken evenmin willig om mee te betalen.

Korte tijd later komt Kuinders, op zoek naar geld, in contact met de broers Sulzbach en Eltzbacher. De broers Eltzbacher vertegenwoordigden een omvangrijke handelsfirma in o.a. Keulen, Bonn en Amsterdam, die Duitsland ervaring opgedaan had met de aanleg van een lokale spoorlijn: de Halberstadt Blankenburg Eisenbahn (HBE). Daarmee was een investering van 800.000 rijksmark gemoeid. De HBE-lijn zorgde voor aansluiting op het Duitse spoorwegnet van producten uit de mijnen en hoogovens. Kuinders vond precies wat hij zocht: geld en kennis. De mijnen en ijzergieterijen waren overigens ook van de Eltzbachers.

Zij dachten en leefden grootschalig. Dit verklaart mede hun interesse voor de plannen in Zandvoort, waar zij zich als pioniers konden 'uitleven'.

De broers keken verder dan hun neus lang was en zagen de potentie en gunstige ligging van het ontwikkelingsgebied in de nabijheid van Amsterdam, van de ruisende zee, het brede strand en fraaie duinstreek. Ze rekenden bovendien op buitenlandse interesse voor de nieuwe badplaats, in een tijd dat kuren aan zee in de mode raakte en door verschillende artsen werd aanbevolen. Als de juiste strategie gevolgd werd, kon het niemandsland ten noorden van het stille vissersdorpje Zandvoort veranderen in een eerste klas badplaats. De aanleg van de spoorlijn was slechts het begin.

Prentbriefkaart van de HEB in het Duitse Harzgebied.

Op 31 december 1880 kopen de joodse investeerders een brede duinreep langs de kust bij Zandvoort van grootgrondbezitter Jonkheer W. Ph. Barnaart, en strook van een paar kilometer lang. De Eltzbachers brengen de grond onder in de NV Bouwonderneming Zandvoort, die de bouwactiviteiten coördineert en percelen verkoopt aan geïnteresseerden. Gustav en Julius zijn het meest in Zandvoort en laten zich tot Nederlander naturaliseren. Moritz had dit al eerder gedaan. Julius, die eerst in Bonn werkte, woont ten tijde van de aanleg van het spoor ook in Amsterdam. Terwijl Gustav meer van paarden en paardenraces houdt, is hij religieus georiënteerd. Hij beheert een eigen liefdadigheidsfonds en wordt in 1881 gekozen in de kerkenraad van de Nederlands Israëlitische Hoofdsynagoge in Amsterdam. Hij zou hiervan tot de laatste dag van de 19^e eeuw deel uitmaken.

De firma Eltzbacher & Co richt zich in de loop der tijd geheel op de banksector en is betrokken bij de oprichting van de Amsterdamse Bank, die opging in de AMRO-bank. Moritz Eltzbacher wordt in 1881 lid van de raad van toezicht van de Amsterdamse Bank, waar de broers hun kantoorpand aan de Herengracht als kapitaal inbrengen.

Gustav Eltzbacher trouwde in 1863 met Sophie Raffalovich (foto), de dochter van een joodse bankier. Zij kwam uit het verre Odessa. In Amsterdam was zij op aantal terreinen maatschappelijk actief. Het echtpaar woonde aan de Keizersgracht. Sophie Elzbacher was o.a. presidente van Arbeid Adelt en voorzitter van diverse damescomités. De twee dochters Rosalie en Hedwig worden in Amsterdam geboren en trouwen in 1883 en 1884 met twee broers uit dezelfde joods-Pruisische familie Lachmann.

De bouwplannen voorzagen in de aanleg van een Passage met woon- en winkelruimte en de bouw van een kuurhotel. Rosa en Hedwig leggen als 16- en 15-jarige dochters op 25 februari 1881 op een winterse bouwvlakte de eerste steen van het Kurhaus en de Passage. De receptie na afloop is in Hotel Kaufmann. Beide dochters vestigen zich na hun huwelijk in Berlijn. Rosalie (foto),

die 21 jaar jonger was dan haar man, sterft op 38-jarige leeftijd in Berlijn als moeder van drie kinderen.

Julius Eltzbacher, die eveneens in Amsterdam woonde, was getrouwd met Bernhardine Therese Eltzbacher. Zij hadden twee zoons en twee dochters.

Moritz Eltzbacher was getrouwd met Amalie Rothschild. De naam doet vermoeden dat zij net als haar schoonzus Sophie uit Odessa in internationale bankkringen opgroeide. Moritz sterft in 1892 in Bonn. Zijn zoon Frits wordt later president-commissaris van de Zandvoortse Terrein- en Hotelmaatschappij, de opvolger van de Zandvoortse Bouwonderneming. Zijn 13-jarige zoon Max legt in 1913 de eerste steen van het tweede Kurhaus. Er was in 1881 snel gebouwd en kennelijk ook achenebbisj. Dr. Max Eltzbacher was later een bekend kinderarts in Den Haag.

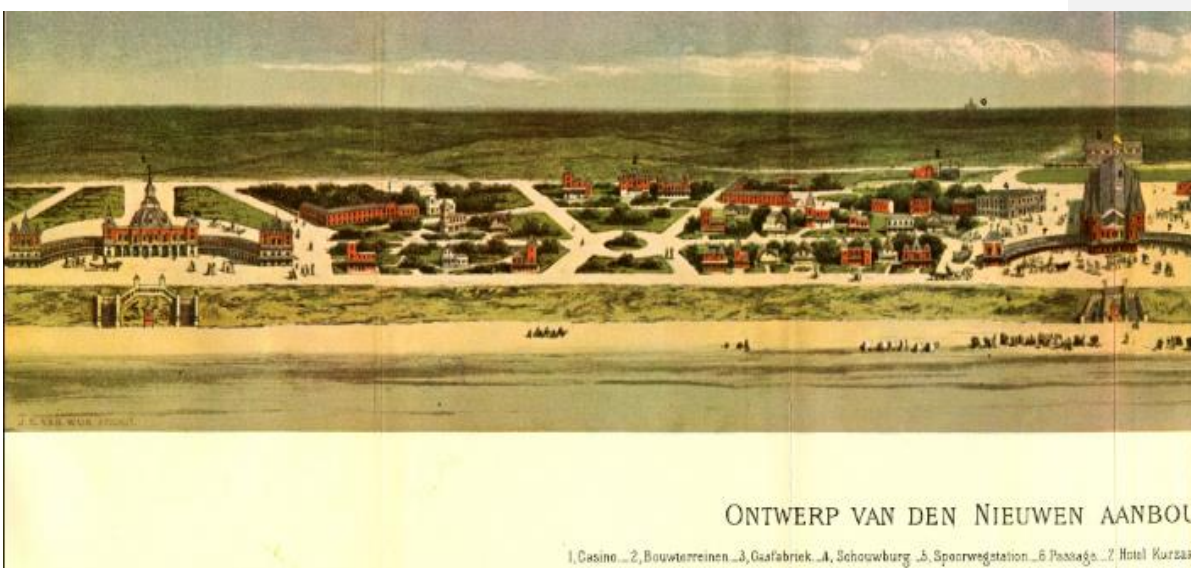
Gustav en Julius laten ten zuiden en ten noorden van het Kurhaus elk een familievilla bouwen, waar zij frequent vakantie houden.

De Eltzbachers vernoemen hun villa's naar familieleden. Villa Henriëtte draagt de naam van (stief)grootmoeder Eltzbacher in Keulen. Deze villa, van Julius, stond aan de noordkant van het Kurhaus, op de hoek van de boulevard en de Admiraal Trompstraat (foto).

Villa Sophia werd vernoemd naar Sophie Raffalovich en lag ten zuiden van het Kurhaus op de hoek van de boulevard en de Admiraal Van Kinsbergenstraat. Later werd dit Hotel-café De Loefhoek.

Een aantal goeude joodse burgers en zakenlui volgde het voorbeeld van de Eltzbachers en bouwde eveneens een villa aan de kust. Ruimte was er genoeg. Het Kurhaus en de fraaie Passage golden spoedig als internationale attractie.

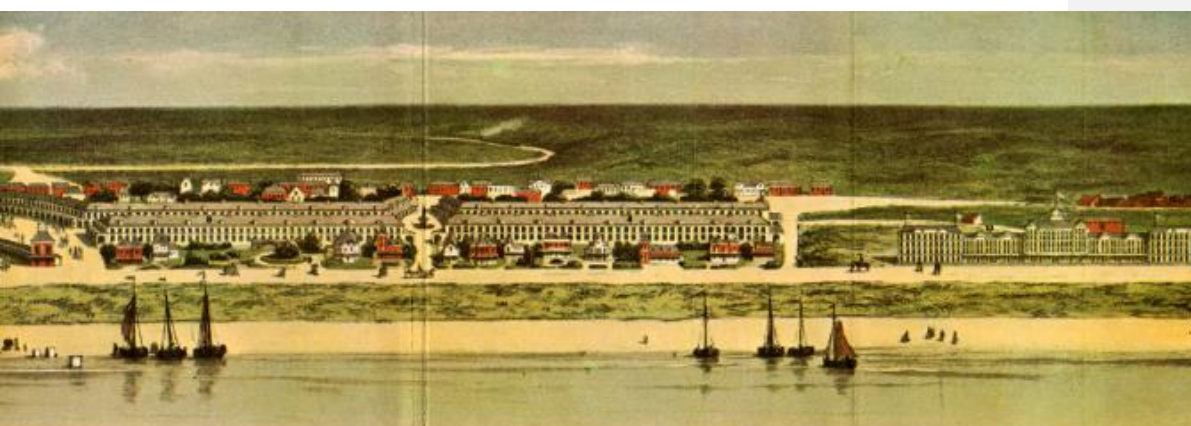

2

'Joods' Bad Zandvoort

De eerste bedrijvigheid in de nieuwe badplaats

Ingenieur Kuinders was de feitelijke uitvoerder van de spoorlijn, die vanaf Haarlem over een lengte van ongeveer zes kilometer dwars door het duingebied naar Zandvoort liep. Daar eindigde de lijn met een bocht in noordelijke richting, waar station Bad Zandvoort werd aangelegd. Vanaf het station leidden statige trappen met beeldhouwde leeuwen omhoog naar de Passage met zijn fraai versierde gevel en lengte van 100 meter. Het gebouw was gezichtsbepalend en imposant door zijn ligging, ruimtelijkheid, doorkijkjes en glazen dak. Aan het eind kruiste de Passage de Mezgerstraat en liep hij uit op het Kurhaus, het nieuwe badhotel met vrije inloop vanuit de Passage. Op het terras van het Kurhaus had men vrij uitzicht op zee. Het geheel werd in de stijl van de belle époque ontworpen door de Rotterdamse stadsarchitect J.C. van Wijk.

W VAN DE BADPLAATS ZANDVOORT

...8, Galerij Straat...9, Villa's...10, Hotel von Kaufmann...11, Skatingrink...12, Dorp Zandvoort...13, Haarlem

Het Kurhaus telde 46 kamers. Een aantal daarvan kon ook voor een dag worden gehuurd. Deze kamers waren ondergebracht in twee halfronde armen die uitliepen op gemetselde trappen in het duin naar zee. Tussen de beschuttende veranda's bevond zich een groot terras, dat aansloot op de balzaal van 400m². Het Kurhaus had ook een eigen muziektempel. Aan het einde van de beide armen stonden twee fraaie gebouwtjes met balustrade: een muziekkamer- en biljartruimte aan de ene kant en een onderkomen voor de directie en de badarts aan de andere kant (foto).

Het Kurhaus had ook een toegang voor koetsjes en was getooid met vier siertoren, die vanuit de verte te zien waren als men met de trein aankwam. De overkapping van de Passage liep door tot aan het hotel en overkapte deels ook de Mezgerstraat. Deze bijzondere constructie, bij de bouw nog bedoeld als toegang tot een open speelplaats voor kinderen, was bij de opkomst van het autoverkeer niet te handhaven.

In het eerste bouwjaar 1881 worden door andere ondernemers, aangestoken door het enthousiasme en succes rond de nieuwe badplaats, nog zes andere hotels en een pension

gebouwd in de buurt van de Passage en langs de kust. Ook verrijzen de eerste particuliere villa's. De bouwwoede in de eerste jaren is enorm. Wat een zandwoestijn was, wordt in ijltempo in cultuur gebracht. Het 'wonder' van Zandvoort werd in diverse media gevolgd. De NV van de Eltzbachers legt intussen als volgende stap in de ontwikkeling van de nieuwe badplaats in de duinen en om

nieuwe investeringen aan te moedigen de noord- en zuidboulevard aan en de parallelstraten landinwaarts. Een andere maatschappij, de Burgerlijke Maatschap Bouwmaatschappij Zandvoort, legt ongeveer tegelijkertijd de Kostverlorenstraat aan vanaf de Tolweg tot de Zeestraat. Hiervoor moest een houten brug worden gebouwd over het schelpenlijntje tussen de Brugstraat en Spoorbuurtstraat, dat een idee was geweest van de Duitse gastingenieur Schneider, directeur van de HEB.

De feitelijk bouw van de spoorlijn vergde, ondanks de winter, slechts drie maanden dankzij de gezamenlijke inspanningen van aannemer Schram en ingenieur Schneider en hun werkploeg. Kuinders kon tevreden zijn.

De aansluiting op het spoor maakte het voor allerlei adellijke en gegoede buitenlandse gasten mogelijk naar Zandvoort te komen, daartoe aangemoedigd door allerhande badartsen, hygiënist, kinderartsen en thalassatherapeuten.

Bij de eerste rit per stoomtrein over de nieuwe spoorvak, op 3 juni 1881, reisden leden van de Amsterdamse en Haarlemse gemeenteraad mee, de burgemeester van Amsterdam, de commissaris van de Koning en de pers. President-commissaris Gustav Eltzbacher was blij dat alles gelukt was. Vóór die tijd was men vanuit de stad per koets minstens twee uur onderweg naar Zandvoort, nu hooguit 40 minuten. De reis was bovendien comfortabel en een stuk goedkoper. De uitrusting van de 1^e en 2^e klasse ruituigen was onberispelijk. De houten wagons van de 3^e klasse waren half voor personenvervoer en half voor visvervoer ingericht. Er konden manden en tonnen met vis worden geplaatst door de Zandvoortse visvrouwen, bestemd voor de markt. De kooplui mochten hun vis als gratis bagage vervoeren. Aan alles was gedacht.

Bij aankomst stond een feestelijke menigte de eerste trein op te wachten, die symbolisch genoeg vanuit Amsterdam vertrokken was en in Haarlem alleen een paar feestgangers had opgepikt. De trein stopte onderweg ook bij het nieuwe station Overveen-Bloemendaal, dat feestelijk met vlaggen was versierd voor de gelegenheid.

In Zandvoort was het feest op het perron, waar nieuwsgierigen zich hadden verzameld en bij aankomst het Wilhelmus werd gespeeld door de Kurkapel. Burgemeester Boerlage heette de gasten welkom. Feest was het ook in de mooie, ruime Passage met zijn winkeltjes en terrassen, meteen al een geliefde locatie voor concerten en matineeën. Kort geleden nog maar was de eerste steen gelegd. Nu werd er al getoast in de grote zaal van het Kurhotel. Alleen de zee liet zich niet zien, maar bleef verborgen achter een zeldzame zeemist.

Op de lijn Zandvoort – Haarlem reden vier stoomlocomotieven. De vierde daarvan, die in 1882 in gebruik werd genomen, droeg de naam van Rudolph Sulzbach, de oudste initiatiefnemer van de Zandvoortse plannen, die door de Eltzbachers waren uitgevoerd. De HZSM, die in 1892 onderdeel werd van de Hollandse Spoorweg Maatschappij, hield jaarlijks een aandeelhoudersvergadering over de exploitatie van de lijn. De

vergadering van 1902 kende een bijzonder verloop. Eerste agendapunt was namelijk het In Memoriam van Gustav Eltzbacher. Hij overleed eind 1901. Julius Eltzbacher, die niet minder voor de badplaats betekend had, overleed een jaar eerder in het Duitse Bad-Wildungen, kort na zijn afscheid als lid van de kerkenraad van de Hoogduitse Synagoge in Amsterdam. De Eltzbachers werden met hun successen in Zandvoort al vroeg geroemd. ‘Jonge Amsterdammers’ konden van hun voorbeeld leren, zo stond in de krant. Tot in de Javabode

werd geschreven over 'het wonder van Zandvoort'. Dat er ook tegenslagen waren, stagnatie optrad en veel zaken onvoltooid bleven, waardoor Nieuw Zandvoort en de Passage na de dood van de Eltzbachers half leeg achterbleven, werd niet genoemd.

De joodse broers deelden ook van hun rijkdom. Gustav schonk kort na de dood van zijn broer 500 gulden aan het Jongensweeshuis in Amsterdam. Julius richtte zijn eigen *Deutsche Hilfsverein* op. Ook hulpbehoevende inrichtingen in Zandvoort, zoals het Oude Mannen- en Vrouwenhuis en het Badhuis voor Minvermogenen konden op financiële steun van beide broers rekenen.

Er waren ook andere investeerders actief in Zandvoort, ook al in de 19^e eeuw, zoals de bekende NV Buffet Maatschappij E Pluribus Unum, waarin voornamelijk Amsterdamse ondernemers zaten, waaronder bierbrouwer G.A. Heineken. De Maatschappij kocht gebouwen en hotels op en nam buffetten in exploitatie, zoals op de stations. Voorzitter van de Buffet Maatschappij was lange tijd de Portugees-joodse hotelier Raphael Sequeira Jr., directeur van het Amstelhotel. Hij werd in deze beide functies opgevolgd, bij de Buffetmaatschappij in 1918 en bij het hotel in 1925, door zijn neef Raphael Belinfante. In Zandvoort werden o.a. Hotel Kaufmann en Hotel Driehuizen overgenomen door de Buffet Maatschappij, waarin veel joods kapitaal rondging. In Wijk aan Zee kwam heel de exploitatie van het strandleven in handen van de Maatschappij. Hotel Kaufmann werd in 1893 gekocht door de Buffet Maatschappij. De naam werd toen veranderd in Hotel d'Orange.

Ook rond de Kostverlorenstraat waren joodse investeerders en speculanten actief, allen wonende op de Herengracht. Een van hen was Joseph Thors. Hij kocht in 1904 heel Park Kostverloren op en ging wonen in de bekende Villa Hortense. Daar ontving hij ook, in de weekenden, groepen stadskinderen, met geleend meubilair van de Vakantiekolonie. Zijn joodse schoonzoon Maurits Gompers, commissionair in effecten, bouwde later een villa op het naastgelegen perceel in de binnenbocht van de Kostverlorenstraat. Op de overgebleven grond van beide afgebroken panden bevindt zich nu het Alexanderpark.

3

Mazzeltov

De eerste joodse winkels en hotels

In 1870 vestigde de bekende fysiotherapeut dokter Johann Georg Mezger zich in het Amstel Hotel. Hij oefende daar zijn praktijk uit tot 1888. Mezger was een pionier op zijn vakgebied, een bekwaam behandelaar en pleitbezorger van kuren aan zee. Hij bereikte bekendheid door zijn aristocratische patiënten. Sommigen daarvan, waaronder keizerin Sisi, reisden verder naar Zandvoort, de jonge keizerin in 1885 en 1886. Nog bij zijn leven werd daar de Passagestraat omgedoopt in Dr. Joh. G. Mezgerstraat.

In de Passage had zich mei 1881 kort voor de opening een twintigtal winkels gevestigd, waaronder een aantal joodse zaken. Een daarvan was de bekende wijnhandelaar Franco Mendes & Van der Elst, op Passage 7. Deze wijnleverancier had winkels in Amsterdam en Haarlem. Henrij Franco Mendes werd in 1875 gekozen tot lid van de kerkenraad van de Portugees Israëlitische Gemeente, die dat jaar zijn 200-jarige bestaan vierde.

In een bericht uit het voorjaar van 1875 liet opperrabbijn Dünner weten dat 'het Rabbinaat zegel' voor producten van het wijnhuis gold voor zowel de N.I.G. als de P.I.G., ofwel de geloofsgenoten van beide grote Mokumse synagogen, de Askenasische of Hoogduitse en de Sefardische of Portugese.

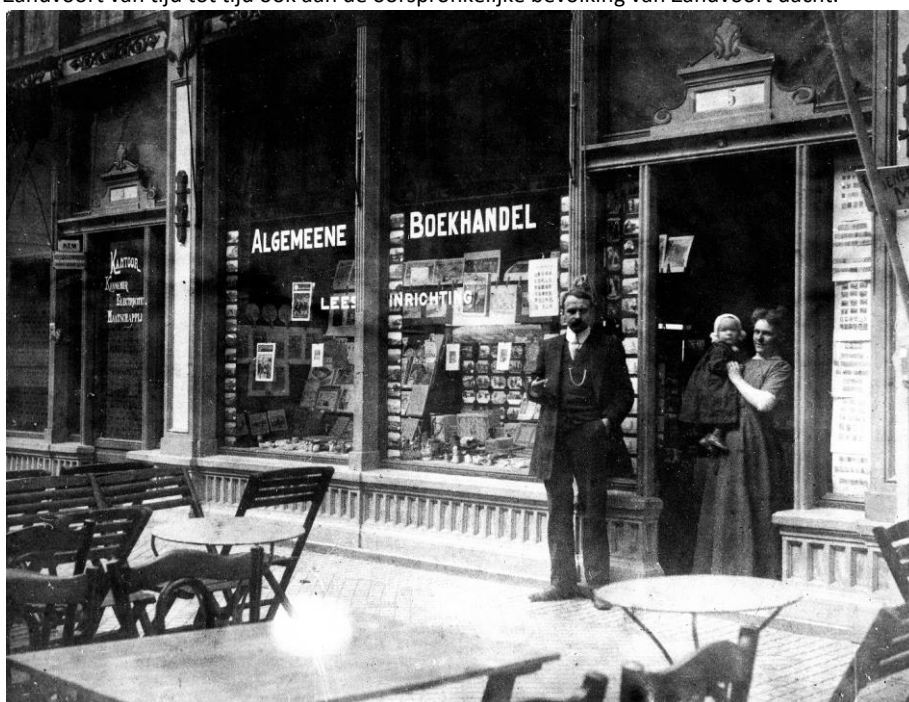
In 1896 lijken de zaken van de wijnhandelaars tijdelijk minder goed te gaan. In dat jaar komt namelijk de inboedel van hun Haarlemse filiaal onder de veilinghamer. Dat hun producten er verkrijgbaar bleven, bewijst een advertentie uit 1900 van de Haarlems confiseur H. de Beer uit de Lange Veerstraat, die 'de wijnen o.r.t. van de hofleveranciers Franco Mendes en Van Elst hartelijk aanbeveelt.'

ZANDVOORT Passage N°. 23.
BERNARD CITROEN & Co.
 FABRIEK EN MAGAZIJN VAN
Diamanten, Gouden en Zil
veren Voorwerpen.
HORLOGES
 met garantie.
 Inkoop tot den hoogsten prijs.
 Damstraat 8.
AMSTERDAM.

Op Passage nummer 4 opende een andere hofleverancier een filiaal: de deftige kledingfirma W. Hanau & Co, die gevestigd was in 's-Gravenhage en eveneens een winkel had in Parijs. Ook dit was zeer waarschijnlijk een joodse firma. Hanau was een veel voorkomende joodse achternaam. Zo heet een van de hoofdrolspelers van een populair feuilleton in het Nieuw Israëlitisch Weekblad Fanni Hanau. In 1879 vermeldt dezelfde krant dat ene W. Hanau te Den Haag deel zal uitmaken van de ereburgerwacht bij de intocht van de koning in de Hofstad. Als dat niet kledingbaron Hanau is...

Op Passage 23 vinden we de joodse juwelier Bernard Citroen & Co terug. Deze juwelier had ook een zaak in het centrum van Amsterdam, in de Damstraat tussen de Dam en het Centraal Station.

In de Passage kwamen verder o.a. een restaurant, sigarenmagazijn, kiosk, bierlokaal, banketwinkel, boekwinkel, café, kapper, fotograaf en een filiaal van de bekende Haarlemse bloemenwinkel Krelage en Zoon, die speciaal voor de Passage de deftige naam *Emporium Horti Krelagiana* aannam. Voor aanstaand winkelpersoneel was kennis van moderne talen een aanbeveling. De Passage was een prestigieus project. Kort voor de opening waren 20 van de 26 winkels verhuurd. Een aantal huurwoningen met kamers en suite boven de winkels stond ook nog huur. In de Passage werden soms (nacht)feesten gehouden, waarvoor kaarten te koop waren 'bij alle kiosken in Amsterdam'. Meestal hadden deze feesten een goed doel, zoals het bal masqué in september 1881, waarvan de opbrengst ten goede kwam aan de vissersweduwen en -wezen. Dit goede doel maakt duidelijk dat men in het nieuwe Zandvoort van tijd tot tijd ook aan de oorspronkelijke bevolking van Zandvoort dacht.

De boekhandel en leesbibliotheek van Eduard H. Sikken, het buurpand van Franco Mendes & Van der Elst in de Zandvoortse Passage.

Toen het nieuwe Bad Zandvoort vaste vormen begon aan te nemen, durfden ook joodse ondernemers de stap te wagen om er een hotel te openen. De verwachtingen van het aantal te verwelkomen badgasten waren hooggespannen.

Van het spoor werd intussen behalve door badgasten ook driftig gebruikt gemaakt door de Zandvoortse visvrouwen, die het lange eind naar Haarlem met zware vismanden op hun rug en 's avonds in het pikkedonker terug over het Visserpad niet meer hoefden te lopen. Zij konden hun manden nu meenemen met de trein in de houten wagons en nog gratis ook. Zij waren wat blij met het spoor en lieten een advertentie in de krant plaatsen om de heren te bedanken, 'hopende dat het spoor hun goede rente zou geven'.

Het dorp Zandvoort telde in 1881 pas 2.200 inwoners. Dit was wel een verdubbeling van het aantal rond 1850. Zo zou de bevolking telkens uitbreiden, tot ongeveer 10.000 rond 1940. Het eerste rituele hotel in Zandvoort was Huize Welgelegen. Het was gevestigd in de oude boerderij achter de dorpspomp op het Kerkplein. De naam Welgelegen was al langer aan het pand verbonden. De opening van het

pension, waarvan de keuken onder toezicht

stond van het rabbinaat in Amsterdam (men kon er koosjer eten, in overeenstemming met de joodse spijswetten), vond plaats in het voorjaar van 1881. Een joods hotel was in die tijd een nieuwe verschijning in Zandvoort. Huize Welgelegen was eigendom van G.M. Wallach uit Amsterdam en had ook een café-restaurant waar daggasten iets konden eten.

Huize Welgelegen is niet lang het enige koosjere hotel in Zandvoort geweest, want op zondag 13 mei 1883 opent de Amsterdams-joodse ondernemer Barend Jacobson een hotel in Zandvoort. Jacobson was voordien uitbater van Lokaal Coronel in de Muiderstraat, waar op hoge joodse feestdagen ook godsdienstoefeningen werden gehouden. Hotel Jacobson bevond zich vlak bij de Passage. Ook zijn broer werkte mee om de onderneming succesvol te maken. Hotel Jacobson was een ritueel hotel en stond evenals Huize Welgelegen onder rabbinaal toezicht.

De 37-jarige Jacobson is een echte pionier. Hij probeert het zijn gasten, samen met zijn vrouw Rebecca Serlui, naar de zin te maken en adverteert om zijn hotel te promoten. Het hotel had een apart restaurant.

Daarmee wilde Jacobson naast hotelgasten joodse daggasten en voorbijgangers bedienen. Het gezin Jacobson was een orthodox joods gezin met zes jonge kinderen. Dochter Reina werd op 2 maart 1885 in Haarlem geboren. Dit bewijst waarschijnlijk dat het gezin op dat moment daadwerkelijk in Zandvoort woonde.

Het etablissement van Jacobson was kleiner dan omringende hotels als Hotel de l'Océan en Hotel Belvédère. Het was eigenlijk meer een pension. Niettemin mocht Jacobson zich in de zomer van 1886 verheugen in hoog bezoek. De Rothschilds verbleven deze zomer aan zee. Voor de sabbat werd voor hen een speciale gebedsruimte ingericht in het hotel.

Baron von Rothschild en zijn vrouw behoorden tot de kapitaalkrachtigste joodse families ter wereld. Hun komst naar Zandvoort bleef dan ook niet onopgemerkt. Hun verblijf in het dorp verhoogde de status van de badplaats, evenals de aanwezigheid van keizerin Sisi diezelfde zomer. De Rothschilds hadden – met talrijk gevolg – voor de zomer van 1886 hun intrek

genomen in twee villa's aan zee. Baron Wilhelm Carl von Rothschild, 'Willi' genaamd in het dagelijks verkeer, stamde van de Frankfurtse tak van de familie, die bankiershuizen bezat in Wenen, Londen Parijs en Napels. Willi von Rothschild werd geboren in Napels en trouwde met zijn achternichtje Hannah Mathilde von Rothschild. Huwelijken binnen de familie kwamen veel voor in joodse bankiersfamilies. Zo bleef het kapitaal in eigen kring.

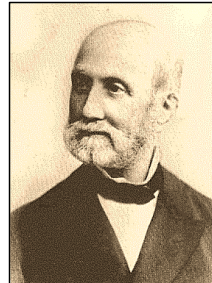
Het personeel dat meekwam naar Zandvoort (in de pers als 'zeer talrijk' omschreven) droeg voor de gelegenheid geen livrei maar zwarte kledij. In het gevolg reisde ook ene dr. Fromann mee, die verantwoordelijk was voor de particuliere administratie van de baron en de afdeling weldadigheid. Hiervoor interesseerde zich ook de barones, net als voor kunst.

In de tijd dat de Rothschilds in Zandvoort verbleven, bezochten zij o.a. het Nederlands Israëlitisch Ziekenhuis en het Oude Mannen- en Vrouwenhuis in Amsterdam. Ook liet de baron zich rondleiden in het hoofdstedelijke Jongensweeshuis en het Amsterdamse Beth Hamidrassj (Leerhuis).

De familie Rothschild leefde strikt volgens de joodse regels. Daarom werd voor hen in Zandvoort, bij gebrek aan een synagoge, genoemde gebedsruimte ingericht in Hotel Jacobson. Barend Jacobson ging waarschijnlijk voor in de gebedsdiensten, verondersteld dat het minjan aanwezig was (het minimum aantal van tien joodse mannen); Jacobson was behalve ondernemer veertig jaar chazan.

De baron en zijn vrouw, die tegen de zestig liepen, hadden twee dochters. Hun oudste dochter, Georgine, was al op 18-jarige leeftijd in Baden-Baden overleden. Rothschild en zijn vrouw stichtten hierop een kinderziekenhuis onder haar naam in deze plaats. Hun dochter Adeleid trouwde met een neef van haar vader uit Parijs, een pionier in zionistische kringen, die zich interesseerden voor Palestina als joods thuisland. Rond 1904 werden over dit onderwerp ook in Zandvoort lezingen gehouden. Dochter Minna Rothschild trouwde met een joodse bankier uit Frankfurt. Met de dood van de 73-jarige Willi von Rothschild in 1901 hield de Duitse tak van de familie op te bestaan.

Baron Wilhelm Carl ('Willi') von Rothschild en zijn dochter Adelheid (Ada) de Rothschild.

Anderhalf jaar na Hotel Jacobson opent het rituele Grand Hotel Victoria zijn deuren in Zandvoort. Het is niet helemaal duidelijk of de eigenaar, G.M. Wallach, dezelfde is als die van Huize Welgelegen. Er was ook een C.M. Wallach actief in het hotelwezen en soms werden er voorletters verwisseld door een zetfout. Het oorspronkelijke Grand Hotel Victoria, dat opende in 1882, ging in 1884 alweer failliet. Het stond vlak bij het station in de duinen, niet ver van het Kurhaus, en telde 30 kamers. Het joodse Grand Hotel gaat open in het seizoen van 1885. Het café-restaurant dat erbij hoort is doorlopend geopend. Het hotel heeft een aparte koffiezaal, leessalon, biljartkamer en rookkamer en wordt geroemd om zijn kwaliteit. Het werd voor de opening van het tweede seizoen nog ingrijpend verbouwd en uitgebreid. Niettemin is het als joods hotel waarschijnlijk slechts twee seizoenen open geweest. Al in

1887 zwijgen de advertenties in het NIW (Nieuw Israëlitisch Weekblad). Andere bronnen melden dat korte tijd later de Groningse hotelier P.J. Jansen eigenaar is van het hotel.

Bad Zandvoort, ca. 1885 met het station en de Passage. Het tweede hoge huis links naast de toren van het Kurhaus is waarschijnlijk Hotel Jacobson.

De twee andere joodse hotels is evenmin een lang leven beschoren. Ze verdwijnen geruisloos van de kaart, Huize Welgelegen in 1884 (openbare veiling) en Hotel Jacobson in 1887 (liquidatieverkoop). Dit had te maken met de economische crisis die rond 1885 intrad. Dezelfde crisis leidde tot een stagnatie van de nieuwbouw in Bad Zandvoort.

Rond 1895 zijn er tekenen van economisch herstel. Er komt dan ook weer beweging in de bouwactiviteiten. In het dorp Zandvoort wordt binnen enkele jaren de Haarlemmerstraat vol gebouwd. Korte tijd later verschijnt de eerste bebouwing aan de Grote Krocht.

Er zijn ook tekenen van nieuw joods leven in Zandvoort rond 1895. Zo wordt in een zomerse advertentie 'een Israëlitische bakkersknecht' gevraagd 'voor het bedienen van de Noordbuurt' (bedoeld is Bad Zandvoort). In 1898 en 1899 geven twee Haarlemse slagers in de krant te kennen rabbinale vleeswaren te leveren in Zandvoort. Dergelijke diensten werden al eerder vanuit Amsterdam aangeboden door de firma O. en S. Vega. Al deze aanwijzingen duiden op een groeiende vraag naar koosjere producten en een groeiende

joodse aanwezigheid aan de kust.

In 1898 geeft de opening van het Grand Hotel aan de Boulevard Barnaart, een imposant gebouw met 200 bedden, het definitieve signaal voor betere tijden. De bouw van het Grand Hotel was een initiatief van Zandvoortse Terrein- en

Hotelmaatschappij en daarmee in feite een joods initiatief. Zo zit aan alle drie de grote strandhotels uit de begintijd van Bad Zandvoort: Hotel Kaufmann (1879), het Kurhaus (1881) en het Grand Hotel (1898) een joods tintje.

Van grote betekenis voor het dorp en de ontwikkeling van het strandleven is de komst van de elektrische tram in 1899. Dee is vanaf het begin een groot succes en brengt veel dagtoeristen naar Zandvoort. Daardoor verandert het karakter van kustplaats van kuuroord en luxe badplaats naar een zomerstrand voor allerlei soorten bezoekers, waaronder arbeiders en stadsmensen. Ook de winkels en uitbaters gaan zich in toenemende mate richten op de soms massaal aanwezige dagtoeristen.

Een dissonant in de welhaast sprookjesachtige wijze waarop Bad Zandvoort op de kaart verscheen – er konden al snel driehonderd mensen overnachten – waren de antisemitische uitlatingen die soms klonken. Zo stond al op 11 oktober 1881 (!) in Jakarta een bericht in de krant over personen die schamperden op ‘joods’ Zandvoort en in een van houten tafeltje op het terras van het nieuwe Kurhotel een onsmakelijk schimpgedicht kerfden:

Wij hebben hier, o grote goden
een rijk aquarium vol joden.
De zee die vroeger helder was,
is thans één grote modderplas.

Met opmaak: Patroon: Doorzichtig (Accent 4)

Het antisemitisme is nooit ver weg en verbazend vroeg in het nieuwe Zandvoort aanwezig. Er zouden tijden komen waarin de dissonant de boventoon zou gaan voeren en de modderstroom van een troebele ideologie uit het eens zo beschaafde land van de Eltzbachers ons land zou overspoelen.

Bekende prent van het nieuwe Bad Zandvoort. Links de hotels aan de noordboulevard. In het midden hotel Duinzicht uit 1882. Daarnaast de roetsjbaan, later gesloopt voor de bebouwing van de Parallelweg. Achter de roetsjbaan de torens van de het Kurhaus. Rechts de Passage. Daarboven een van stompe torens van het Grand Hotel. De prent is waarschijnlijk kort na de bouw van dit hotel gemaakt, rond 1900. Goed te zien is hoe Bad Zandvoort op het duin gebouwd is. De spoorlijn liep net buiten beeld aan de rechterzijde naar de ingang van de Passage.

DEEL II: JOODS ZANDVOORT 1900-1918

4

Koosjer graag

Zandvoort onder rabbinaal toezicht, 1900-1909

In het jaar 1900 vestigt zich in de Kerkstraat, vlak achter Hotel Driehuizen, een nieuw joods hotel in Zandvoort: Hotel Gompertz-de Beer. Het opent in mei en blijft decennialang een baken in zee. Gompertz-de Beer is spoedig een begrip onder religieuze joden die interesse hebben voor een verblijf aan de kust. Er worden ook bijeenkomsten gehouden, maaltijden genuttigd en joodse feestdagen gevierd. Hotel Gompertz-de Beer is streng koosjer. Het moederbedrijf bevindt zich in Amsterdam op de hoek van de Weesperstraat en de Nieuwe Herengracht (later Amstel 126). Het hotel stelt orthodoxe bezoekers van Zandvoort in staat hun religieuze verplichtingen na te komen tijdens een vakantie aan zee. Koosjer eten is daarbij een speerpunt. De joodse spijswetten markeren al eeuwenlang, samen met de besnijdenis, de sabbat en het vieren van de feesten de identiteit van het volk. Het nieuwe hotel, dat een eigen sjouchet (ritueel slachter) in dienst heeft in verband met de kasjroot (de regels van de spijswetten), bezorgt ook maaltijden aan huis. Zo bevordert het allerwegen de ontwikkeling van het joodse leven in de kustplaats.

Manager en eigenaar van het hotel is Bertha de Beer. Zij wordt geboren in Leeuwarden en trouwt op 11 oktober 1880 in Amsterdam met Bernhard Elias Gompertz, een Duitser afkomstig uit het Pruisische Rheinberg. Na hun huwelijk wonen zij een tijdlang in Haarlem. Daar wordt in 1885 zoon Herman geboren. Twee andere zoons, Leopold en Adolph, leven maar 3 dagen respectievelijk 10 maanden. In 1892 wordt, ook in Haarlem, een dochter levenloos geboren. Een andere dochter redt het wel en werkt later mee in het hotel in Zandvoort. Tot overmaat van ramp sterft op 5 februari 1894 vader Bernhard, op 52-jarige leeftijd. Sindsdien gaat Bertha de Beer door het leven als Weduwe Gompertz-de Beer.

Het hotel in Zandvoort begint zij als 46-jarige weduwe. Zij zou de rest van haar leven in Zandvoort blijven en heel de ontwikkeling van joods Zandvoort meemaken tot haar dood op 79-jarige leeftijd op 16 maart 1933. Het familiehotel bleef tot 1936 open. De familie Gompertz-de Beer is de langst zittende joodse ondernemersfamilie in Zandvoort geweest. Hun klassehotel doorstond tussen 1900 en 1936 alle stormen van de tijd.

Gelet op de groeiende stroom joodse bezoekers aan het begin van de 20^e eeuw is het niet verwonderlijk dat ook andere joodse ondernemers de gok die weduwe De Beer in 1900 nam wagen en een zaak of filiaal in Zandvoort openen, al was het maar tijdens het badseizoen. In Haarlem, waar de joodse gemeenschap al honderden jaren bestond, ging rond de eeuwwisseling ook een aantal nieuwe joodse winkels, hotels en restaurants van start. Sommigen daarvan leverden ook koosjere producten en maaltijden aan dorpen in de

omgeving zoals Zandvoort, Heemstede en Bloemendaal.

Er vestigen zich ook joodse ondernemers in Zandvoort zelf. In 1901 opent de joodse slager Felix van Gelder uit Amsterdam een filiaal in Zandvoort. Hij was slager in de Israëlitische Vleeshal aan de Nieuwe Kerkstraat en bracht zijn waar rechtstreeks naar de kust. De slagersfirma S. en O. Vega, die slagerswinkels had aan de Spinozastraat en op het Johan Daniel Meijerplein, was hiermee begonnen.

1902 Op 8 juni 1902 opent centraal in het dorp, op Haltestraat 1, een nieuw koosjer restaurant zijn deuren onder de naam van J.N. Frank-Gerzon. De onderneming was ook in de hoofdstad actief en zou tien jaar in Zandvoort blijven. Het restaurant aan de Haltestraat was modern ingericht, had een grote veranda en was de hele dag open. Al snel zou het ook overnachtingen aanbieden. Kennelijk was er toen al ruimte voor een tweede joods hotel in het dorp.

In 1902 opent ook een van de Zandvoortse bakkers een joodse afdeling met koosjere producten. Dit gebeurde vaker: de verkoop van joodse producten in een bestaande winkel. Zo leverde Melkinrichting Hartenlust in 1903 flessen melk en karnemelk, boter en roomboter o.r.t. (onder rabbinaal toezicht) in Zandvoort. Deze producten stonden onder lokaal toezicht van de rabbijn Simon de Vries uit Haarlem.

In 1902 waagt ook A.M. Ensel van de Nieuwe Achtergracht de stap naar Zandvoort, waar hij op de hoek van de Kerkstraat en het Kerkplein een Volkskoffiehuis annex restaurant begint. Men kon er ook voor overnachtingen terecht. Het avontuur in de Kerkstraat was weinig succesvol. Een jaar later al probeert Abraham Ensel het in de Haltestraat opnieuw.

Succesvol is wel de viszaak van Elie Drukker op Duinstraat 6. Drukker zou lange tijd in Zandvoort actief blijven. We zullen hem nog een aantal keer tegenkomen.

Vroeg in de 20^e eeuw zijn er zo al allerlei koosjere producten verkrijgbaar: vlees, brood, vis, melk, boter, etc. Ook is er ruim aanbod voor overnachtingen. Na het mislukte avontuur van de joodse hotels in Zandvoort twintig jaar eerder komt het joodse leven nu blijvend op gang.

1903-1904 In 1903 werden in het dorp de eerste twintig arbeiderswoningen gebouwd door de in 1892 opgerichte Werkliedenvereniging Onderling Hulpbetoon. In heel Zandvoort werden tussen 1899 en 1909 zo'n 400 woningen gebouwd. De groei zat er na de voorafgaande crisisjaren flink in.

Opperrabbijn Dünner hield intussen vanuit Amsterdam de stroom met etenswaar naar de kust nauwlettend in de gaten. Hij waakte over de spijswetten en greep in waar nodig. Zo drukt de redactie van het Nieuw Israelitisch Weekblad in het najaar van 1904 de tekst af:

‘Opperrabbijn Dünner drukt ouders en voogden van schoolgaande kinderen aan het hart hen niet naar de vakantiekolonie in Zandvoort of elders te sturen. Er wordt daar geen koosjer voedsel verstrekt en ze worden daar opgevoed op een manier die kan vervreemden van het Jodendom’.

Met opmaak: Patroon: Doorzichtig (Accent 4)

Op last van het gemeentebestuur bouwde de HZSM in 1890, min of meer ter vervanging van de paardentram, een treinhalte dicht bij het dorp. Naar dit wachtlokaal werden de Haltestraat en Verlengde Haltestraat genoemd. De halte is slechts vijf jaar open geweest. Voor het buffet werd zelfs nooit een pachter gevonden. Niet ver bij het voormalige stationnetje vandaan konden joodse badgasten in het badseizoen van 1903 terecht bij Huize Aleida. Eigenaar van dit nieuwe rituele pension, met eetsalon en restaurant, was de eerder genoemde Abraham Ensels, die het in de Haltestraat nog een keer wilde proberen. De naam van zijn nieuwe onderneming doet weinig joods aan. Echter, Aleida was de roepnaam van zijn vrouw Aleida Polak. We vernemen verder weinig van het pension in de Haltestraat. Sterker: in 1904 is Ensels weer terug op zijn oude plek in Mokum, een ervaring rijker en een illusie armer.

Aan het begin van de 20^e eeuw levert ook een flink aantal Haarlemse en Amsterdamse ondernemers koosjere etenswaar in Zandvoort. Bekende Haarlemse leveranciers waren Hotel Keizer, Vleeshouwerij I.A. Lessing en Broodbakkerij Goud.

Het ontwakende joodse leven aan de Zandvoortse kust vinden we rond dezelfde tijd ook in andere ‘buitengebieden’ terug. In plaatsen als Scheveningen, Wijk aan Zee, Bussum, Rhenen, Velp, Valkenburg en Baarn vestigden zich ook joodse ondernemers op hotel-, horeca- en winkelgebied. Soms voelde men daarbij feilloos aan waar een boterham te verdienen viel.

Een goed voorbeeld is Elie Drukker, de Zandvoortse visboer. Hij begint zoals hij het in Amsterdam gewend was als handelaar in zeevis en riviervis. Drukker was vaak genoeg op de vismarkt geweest om kwaliteit te kunnen onderscheiden. Als echter blijkt dat zijn visverkoop in Zandvoort onvoldoende oplevert, adverteert hij binnen zes weken met de tekst: ‘te allen tijd biefstuk en aardappelen’. Ook maakt hij ruimte vrij voor pensionsgasten in zijn woning in de Duinstraat, hoewel zijn behuizing krap is. Drukker zet zijn zeilen naar de wind. Als ondernemer doet hij het beter dan Ensels, die zijn Zandvoortse avontuur op een dubbel echec zag uitlopen.

Niet elke onderneming slaagde. Zo hield de joodse fotograaf K. Goudsmit, ondernemer in de Passage, het op een gegeven moment ook voor gezien.

1905-1909 In 1905 jaar opent Broodfabriek De Haan o.r.t., hofleverancier, een filiaal in Zandvoort. Ook D. de Leeuw, een andere joodse ondernemer met een 'Salon voor IJs en Verversingen', begint dit jaar een zaak op Dorpsplein 15, midden in het oude dorp (foto [vorige pagina](#), 1906). Zijn salon grenst aan Ons Huis, het Verenigingslokaal van de Nederlandse Hervormde Kerk. Latere joodse ondernemers mijden het oude dorp (jaren dertig).

In Ons Huis vindt in 1909 een avond plaats over 'de zending onder Israël'. Een dergelijke bijeenkomst was in die tijd normaal. De erkenning door de kerk van het volk Israël als volk van God is in deze dagen nog ver weg. De praktijk van christelijke zending onder het joodse volk had ideologisch een kern van latent antisemitisme. Men wist zelf ook wel dat niet iedereen het voorbeeld van Isaïc De Costa zou volgen door zich als geboren jood te laten dopen en tot het christendom over te gaan.

In het jaar 1907 telde Zandvoort negen hotels, 23 pensions en 111 gemeubileerde villa's en kamers die te huur werden aangeboden. De crisisjaren waren definitief voorbij. Frank-Gerzon (foto) breidt zijn pension in de Haltestraat uit met een dependance. Eind augustus 1909 verschijnt, in een jaar dat het bedrijf voor de zomermaanden nog personeel vraagt, ineens een advertentie in de krant met de mededeling dat het hotel ter overname beschikbaar is 'wegens uittreding der zaken'. De hotelhouder wilde ermee stoppen.

Nieuw in het dorp in 1909 is Pension Barends. Ook dit rituele pension vestigt zich in op de Diaconiehuisstraat. Bij het Stationsplein gaat dit jaar het nieuwe treinstation open (het huidige station Zandvoort aan Zee). Het nieuwe station paste bij de groei van Zandvoort als badplaats en forensenplaats. De curve in de spoorlijn werd uit het tracé geschrapt. Voortaan reed de trein op de grens tussen oud en nieuw Zandvoort rechtdoor naar de laatste duin.

Er bleven ook orthodoxe bezoekers naar Zandvoort komen, waaronder groepen joodse schoolkinderen. Ook verschenen de Talmoedstudenten van het Seminarie in Amsterdam op het Zandvoortse strand. De Bond voor Israël en Oranje organiseerde speciale uitstapjes voor joodse kinderen. Er werden voor de zomertijd ook joodse gastgezinnen in Zandvoort gezocht voor een 'betalend logé' (kinderen uit de stad, die 'naar buiten' moesten om frisse zeelucht

in te ademen). Anderen brachten als gezin een hele zomer door aan zee, waarbij de vaders als forens terugreisden naar de stad.

5

Kinderen aan de kust

De Amsterdamse Vakantiekolonie, Groot Kijkduin
en de joodse Clarastichting

In het laatste kwart van de 19^e eeuw was er veel aandacht voor de verbetering van de leefomstandigheden van kinderen. Diverse artsen, waaronder de invloedrijke joodse arts Samuel Coronel, die later regeringsadviseur werd, bepleitten structurele verbeteringen voor armoedige en verzwakte schoolkinderen in de steden.

Samuel Senior Coronel was de zoon van de directeur van het Portugees-joodse Weeshuis in Amsterdam en kreeg een sefardische opvoeding. Hij studeert medicijnen in Amsterdam en Leiden. Vanaf 1860 is hij arts in de hoofdstad. Coronel is een verlicht denker en aanhanger van Spinoza. Hij staat bekend als hygiënist en is een pleitbezorger van openbaar gezondheidsbeleid. Vanaf 1881 is hij secretaris van de Geneeskundige Raad in Leeuwarden.

In 1874 wordt de Kinderwet van Van Houten aangenomen, waarmee de kinderarbeid in ons land aan banden wordt gelegd. In medische tijdschriften wordt in deze tijd hardop nagedacht over

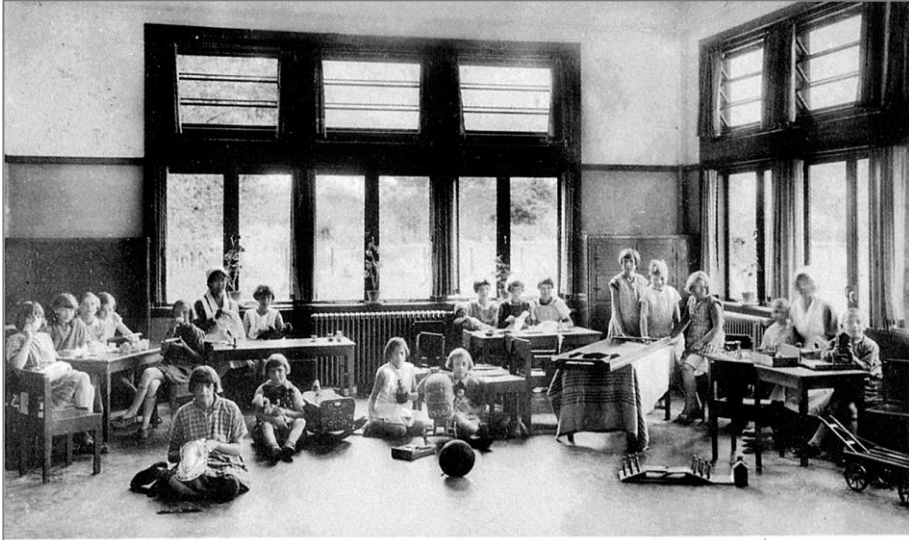
'herstellingsoorden' voor kinderen uit de stedelijke arbeidersklasse, waaronder vaak ondervoeding en verwaarlozing voorkwamen. Coronel pleitte voor vakantiekampen in de natuur waarin verzwakte stadskinderen konden aansterken. Het aanleren van persoonlijke hygiëne en goede omgangsmanieren kon meteen worden meegenomen.

Toen het draagvlak toenam, werd de vraag waar veilige en gezonde toevluchtsoorden te creëren waren. Op diverse plaatsen ontstonden zogenaamde koloniehuisen. Ook Zandvoort kwam hierbij in beeld. De gezonde omgeving aan de kust en helende aanwezigheid van de zee – ideeën daarover waren sterk in opkomst – leidden ertoe dat er in Zandvoort verschillende koloniehuisen werden gesticht. De meeste werden op commerciële basis geëxploiteerd, andere met particuliere giften draaiende gehouden.

In Zandvoort bestond al langer, nog vóór de komst van de koloniehuisen, een opmerkelijk initiatief. Aangespoord door de bekende Amsterdamse arts C.B. Tilanus was er door gezamenlijke inspanning van de Zandvoortse artsen, dominee C. Swaluë en enkele vermogende badgasten een Badhuis voor Minvermogenden op het duin verschenen, dat speciaal voor arme en zieke kinderen (en volwassenen) bedoeld was. Dit was in 1871 uniek in Nederland. Coronel kwam er wel op bezoek en werd door de goede resultaten gesterkt in zijn mening dat kinderen naar buiten moesten.

In 1884 werd de Amsterdamse Vereniging voor Gezondheid- en Vakantiekolonies opgericht. Daarmee lonkte frisse buitenlucht, gezonde voeding en hygiënische bijscholing voor honderden kinderen uit arme arbeidersgezinnen, want de vereniging pakte de zaken groot en succesvol aan. Er werd op allerlei wijzen geld ingezameld, onder meer met concerten, om de kas voor de vakantiekolonies te vullen. De eerste groepen gingen naar Egmond en

Austerlitz. De opbrengst van de jaarmarkt van de vereniging in 1887 was zodanig, dat een eigen koloniehuis kon worden gekocht. De keus viel op Zandvoort, waarschijnlijk mede door

Hoekje in de Speelzaal. Amst. Vac. Kol. Zandvoort.

de invloed van bestuurslid Sophie Eltzbacher-Raffalovich. In Park Kostverloren stond al enige tijd het voormalige hotel-restaurant en koetshuis te koop. Toen dit was opgeknapt, werden de kinderen hier ondergebracht. Dit waren er jaarlijks ongeveer 300. Volgens voorschrift mochten de kinderen geen bezoek ontvangen. Alleen dan had het verbeteringsprogramma kans van slagen. De Amsterdamse Vakantiekolonie was als zodanig geen joods initiatief, maar had wel een aantal joodse bestuurders, waaronder A. Levy, de heer Stokvis en Sophie Eltzbacher. Met de kinderen van de openbare lagere scholen kwamen zomers ook tientallen joodse kinderen naar Zandvoort.

Een andere bekende kinderinrichting in Zandvoort was het Haarlems Kinderhuis, dat in 1883 als vakantiehuis voor Haarlemse 'bleekneusjes' werd ingericht aan de Hogeweg. In 1901 verhuisde het naar de plek van de huidige Watertoren.

In 1889 werd kinderpension Frisia geopend aan de Kostverlorenstraat. Dit was oorspronkelijk bestemd voor minvermogenden uit Friesland. Sinds 1905 stond het open voor

alle kinderen en heette het Groot Kijkduin. Onder die naam was het vanouds een vakantiehuis voor kinderen uit gegoede kringen. Na een doorstart in 1930 ging het verder als algemeen kinderkuis met 34 kinderen en werd de exploitatie ondergebracht in een stichting. In 1936 ging een nieuw Groot Kijkduin (met de nodige gemeentelijke subsidie) open in het oude Hotel Garni (het vroegere

Duinzicht) aan de rand van het Stationsplein. Ook hier verbleven de nodige joodse kinderen. Aan het begin van de oorlog waren dit er in totaal 27, ongeveer een kwart van het totaal. Joodse kinderen verbleven er ook in Klein Kijkduin, aan de overkant van het oude Groot Kijkduin. Beide panden bepaalden lange tijd samen het 'gezicht' van de Kostverlorenstraat (foto). Aan het begin van de oorlog waren er joodse tieners ondergebracht. Op de Kostverlorenstraat verscheen in de jaren dertig ook een aantal kleinere joodse kinderpensions, evenals in de Brederodestraat en de Mezgerstraat.

Dankzij een royale gift van de Portugese jood Michaël Mendes uit Amsterdam kon de Clarastichting, onder voorzitterschap van de heer Simons, in 1913 een joods kinderziekenhuis vestigen in Zandvoort. Dit gebeurde op het terrein van Park Kostverloren, vlak achter de

Amsterdamse Vakantiekolonie. Het ziekenhuis was gespecialiseerd in de behandeling van tbc-patiëntjes. Het liefst had men direct aan de kust gebouwd, zoals het Badhuis voor Minvermogenen. Vanwege het gevaar van besmetting wilde het gemeentebestuur hier echter niet van weten. Het nieuwe gebouw had plek voor 24 kinderen. Het sanatorium beschikte over moderne medische technieken, zoals een röntgenkamer, laboratorium en

operatiekamer. Daarnaast had het een isoleerafdeling om besmettingsgevaar tegen te gaan. Het ontwerp had iets weg van een Engels landhuis, met een hall, grote glaspui en brede terrassen. Deze bevonden zich aan de zuidkant. Er waren vier ziekenzalen, gescheiden voor jongens en meisjes. Het gehele gebouw was voorzien van centrale verwarming en stromend water, een voorziening die dankzij de nieuwe watertoren nog maar net in Zandvoort beschikbaar was. Vermeldenswaardig is verder nog

het reservoir met (verondersteld) geneeskrachtig zeewater, dat met een elektrische pomp door het gebouw naar de badkamers werd gepompt. Zo was de zee toch nog dichtbij.

Het kinderziekenhuis had allerlei personeel in dienst voor de verpleging, de keuken, het huishouden, de schoonmaak en het vermaken van de kinderen, voor wie buiten een grote

zandafgraving was gemaakt in het parkterrein. Er werd ook gelet op goede voeding met vers fruit en dagelijkse melkschenkuurtjes (2^e foto boven).

Het sanatorium stond onder leiding van mejuffrouw dr. C.A. Polak, die woonde op Kostverlorenstraat 51. Het landelijke Genootschap voor Kinderherstellings- en Vakantiekolonies had een eigen afdeling in Zandvoort, die soms bemiddelde bij de opname van Zandvoortse patiëntjes in het ziekenhuis, dat openstond voor 'gasten' vanuit het dorp of uit Haarlem.

Dokter Polak onderhield goede contacten met de geneesheren in Zandvoort. Zo draaide zij wel eens mee met de diensten van de badartsen en bemande zij op hun verzoek een consultatiebureau voor tbc in het dorp. Onderling Hulpbetoon had bij zijn 25-jarig bestaan het initiatief genomen voor het consultatiebureau. Dankzij een actiecomité onder leiding van wethouder Bramson was een financiële basis gelegd en kon het bureau van start gaan. Dit was in 1922. Op het consultatiebureau kwamen veel Zandvoortse schoolkinderen die door de schoolarts werden doorgestuurd. Als geneesheer-directeur werd mejuffrouw Polak opgevolgd door dokter Dijkstra-Volkers. Zij woonde in het grote, schuine witte huis op Kostverlorenstraat 91, vlak bij de ingang van het terrein.

De Clarastichting kookte koosjere maaltijden en organiseerde huisdiensten op joodse feestdagen. Ook werd aan godsdienstonderwijs gedaan. Het personeel was zowel orthodox als liberaal-joods, met het oog op de brede achterban. Bij de opening in 1913 werd zichtbaar hoe groot de (medische en religieuze) achterban was. Aanwezig waren burgemeester en wethouders, dr. C. E. Daniels van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der geneeskunst, de drie Zandvoortse artsen, opperrabbijn Izak van Juda Palache de Portugese Synagoge in Amsterdam, A. R. Pereira, opperrabbijn te Den Haag (1900-1922) en voorzitter van het Portugees Israëlitische Kerkgenootschap, en de rabbijnen A. S.

Onderwijzer en J. Vredenburg van de Hoogduitse Synagoge in Amsterdam. Hiernaast waren diverse Amsterdamse medici aanwezig 'en veel dames'. De Clarastichting was door haar

Portugees-joodse grondlegger en filantroop in principe sefardisch en werd later uitgebreid met 9 bedden. Het merendeel van de patiëntjes was afkomstig uit Amsterdam.

6

Mokum aan zee

Joods Zandvoort in de jaren 1910-1919

Pension-restaurant Frank-Gerzon kon zo snel geen koper vinden nadat het ter overname was aangeboden. Het beste bewijs voor de goede naam van het bedrijf was het besluit van de directie om nog een jaar door te gaan in Zandvoort. Dit was in 1910, het jaar waarin al meer dan 10.000 badgasten in Zandvoort verbleven en het pas geopende

luxueus joodse warenhuis De Bijenkorf klanten naar Amsterdam probeerde te lokken met kortingen op de tram. Een bezoek aan het warenmagazijn was bij slecht weer een goede alternatieve dagbesteding voor de badgasten. Men hoefde hiervoor alleen maar op de tram te stappen. De Bijenkorf zou de actie wegens succes een aantal jaren daarna herhalen.

1910-1911 In 1910 vestigt zich een nieuw joods pension in Zandvoort dat meer dan 25 jaar zou blijven: Pension Zendijk van de Amsterdamse ondernemer Eduard Trompetter. Het pension begon op de Schoolstraat en zou drie keer van adres wisselen. Schoolstraat 3 was vlak bij de eindhalte van de tram naar Zandvoort, bood kamers met pension en gelegenheid tot dineren.

Een ander opmerkelijk adres vinden we in de Stationsstraat. Hier was de Zandvoortse melksalon van W. de Joode gevestigd. De salon leverde producten van M.L. de Lange uit Amsterdam, waaronder rabbinale melk en roomboter. Beide ondernemers konden het goed met elkaar vinden, want hun samenwerking breidt zich jaarlijks steeds verder uit. Op een gegeven moment lunchen joodse schoolkinderen uit Amsterdam, op schoolreis in Zandvoort, zelfs koosjer in de salon op het pleintje bij familie De Joode.

Met S. Cohen uit de Spaarndammerstraat in Haarlem, vlak bij de Amsterdamse Poort, waar ook de tram langs reed op het traject vanuit en naar Amsterdam, levert een tweede broodfabriek koosjere broden, koek en beschuit in Zandvoort. Het bedrijf maakte ook matses, bestemd voor de omliggende dorpen en voorzien van een rabbinaal zegel.

In 1911 levert het duo De Lange-De Joode ook kaas, eieren, comestibles en delicatessen. De Lange is opgetogen over 'zijn' winkel op afstand, die hij bij zijn joodse clientèle in de hoofdstad met telkens weer originele advertenties aanbeveelt.

In 1911 is voor het eerst sprake van een joodse bijouteriezaak in het dorp. Bedoeld is waarschijnlijk juwelier en goudsmid Jacob Trompetter, die in ieder geval in 1916 een horlogeriewinkel had op Haltestraat 3 en woonde in de Tramstraat.

In 1911 opent een nieuwe joodse brood- en banketbakkerij op Zeestraat 42 van Rudolf de Jonge Urbagh. Hij kwam net als alle andere joodse ondernemers in Zandvoort uit de hoofdstad. Hetzelfde geldt voor kruidenier Isaac Cardozo, wiens winkel op Mezgerstraat 10-

12, bij Olympia Palace, in ditzelfde jaar van start gaat.

In het jaar 1911 wordt Frank-Gerzon eindelijk verkocht, waarschijnlijk in delen. Het 'kroonjuweel': het pand op Haltestraat 1, komt in handen van linke loetje Elie Drukker, die zijn kans schoon ziet, zijn restaurant, vishandel en pension verplaatst naar de Haltestraat en op 19 mei glimmend van trots zijn nieuwe winkel opent centraal in het dorp.

De aanvoer van rabbinale producten vanuit Haarlem wordt in 1911 versterkt met dagelijkse bezorgingen van banketbakker E. Goud. Nieuw zijn ook de leveringen van pension-

restaurant J.S. Cauveren o.r.t. (onder rabbinaal toezicht) op Zijlweg 52. Hier eten later veel joodse schoolkinderen hun middag- of avondeten tijdens een dagje uit in Bloemendaal, Overveen of Zandvoort.

1912-1916 Eind 1911 verhuist Hotel Gompertz-de Beer naar het nieuw gebouwde hotel op het Kerkplein. De feestelijke opening is op 17 mei 1912. In het lege pand van Bertha Gompertz vestigt zich in 1912 een filiaal van slager J. Kerkmeester-Schornisheim uit de Amstelstraat. Schuin aan de overkant van Hotel Gompertz-de Beer breidt banketbakker Rinkel zijn zaak aanzienlijk uit. Het pand krijgt een restaurant en een terras erbij. Over zijn zoon L.J. Rinkel, die trouwde met een joodse vrouw, krijgen we nog het nodige te horen.

Dwarsdoorsnede van het nieuwe hotel Gompertz-de Beer op Grote Krocht 1. Rechts was een sigarenwinkel.

In het nieuwe Zandvoort ging op 1 september 1912 een derde openbare lagere school van start: School C aan

de Parallelweg, onder leiding van meester J. Schuhmacher. Deze school zou in de jaren twintig en dertig de school zijn waarop joodse kinderen in het dorp naar school gingen en joodse ouders actief waren in de ouderraad.

Op 3 september 1912 wordt het nieuwe Raadhuis van Zandvoort geopend. In het oude Gemeentehuis aan de Kerkstraat vestigt zich later de Rembrandtbioscoop, waar de Portugees-joodse bioscoophouder Joshua Jessurun d'Oliveira de scepter zwaait.

In de oorlogsjaren 1914-1918 vinden we een aantal Antwerpse joden in Zandvoort terug. Het leven aan het strand ging tijdens de oorlog gewoon door. Er werd door sommigen ook goed verdiend deze jaren. Wel was men voorzichtiger; er waren minder goederen voorhanden. De gevolgen van de oorlog voor de joden in Rusland en Oost-Europa waren desastreus.

Rond 1915 bezitten diverse vermogende joden een villa langs de kust. Zo vinden we diamantair industrieel A. Asscher terug in Villa Dolly, aan de noordboulevard. KNO-arts dr. A.S. Jacobson laat in 1911 Villa Jacobson bouwen, naar een ontwerp van de jonge joodse architect Herman Eduard Boddé. De villa viel in de tweede wereldoorlog ten prooi aan brandstichting en later aan de sloop van de kustlijn. In 1909 gaf Joh. G. Wertheim, loot van de gelijknamige gegoede Amsterdams-joodse familie, opdracht een zomerhuis te bouwen aan de boulevard. Ook kledingmagnaat Eduard Gerzon had een huis in Zandvoort. We vinden tot slot ook dokter Rodrigues Pereira in deze tijd in Zandvoort terug. In 1925 werd zijn zoon Isaac hier geboren.

In de zomer van 1915 worden de capaciteiten van Hotel Gompertz-de Beer flink getest. Er vindt dan halverwege de maand augustus een invasie plaats van 1.100 joodse schoolkinderen uit Amsterdam, die met 60 begeleiders naar Zandvoort komen. Voor de gelegenheid worden zes extra elektrische trams ingezet. Dat alleen moet al een feestelijk gezicht geweest zijn. De kinderen worden opgevangen in de grote zaal van het Olympia Theater in de Mezgerstraat (foto). De organisatie en ongetwijfeld ook de geldschietters wilden graag dat er koosjer gegeten werd door de kinderen. Dus

werd Hotel Gompertz-de Beer benaderd. Het hotel droeg zorg voor drie maaltijden voor alle kinderen. Hiervoor moesten 10.600 broodjes worden klaargemaakt. Op dat aantal had de keuken zich toch verkeken, want men was wanhopig bezig om alle sandwiches op tijd klaar te krijgen. De gasten in het hotel merkten dat er helpende handen nodig waren en hielpen tot diep in de nacht belangloos mee om alles in orde te maken voor hun jonge volksgenoten die de volgende

ochtend vroeg zouden arriveren. Aan het eind van de dag werden spontaan enkele handkarren met fruit gevorderd en naar het Theater gereden. De karren waren in een ommezien leeg en liet bij de kinderen een zoete herinnering achter aan een dagje Zandvoort.

In 1916 hield het Amsterdamse modehuis Maison de Blanc uit de Kalverstraat een expositie in de nieuwe kledingwinkel van Benjamin Levie Schaap in de Metzgerstraat. Dit soort

Met opmaak: Patroon: Doorzichtig (Accent 2)

initiatieven versterkten het imago van Zandvoort als luxe badplaats, al kwam er inmiddels ook genoeg 'gewoon volk' naar de kustplaats en waren de tijden van de belle époque en rijke adellijke families verleden tijd.

In 1916 horen we voor het eerst van een Hulpcomité voor Joodse Oorlogsslachtoffers, waarvoor ook donaties uit Zandvoort binnenkomen. Het ging om hulp aan noodlijdende joodse vluchtelingen door pogroms in 'de grote oorlog'.

Driekwart jaar na het glorieuze broodjes smeren vond een tragedie plaats in de familie van Bertha Gompertz-de Beer. In april 1916 stierf haar zoon. Hoogstwaarschijnlijk betreft dit zoon Herman, de 31-jarige fabrikant, die het jaar daarvoor net getrouwd was.

1917-1920 In 1917, het eerste jaar waarin de jonge Samuël Hakker als *baäl korè* (voorlezer) van het seminarie in Amsterdam naar Zandvoort komt om de zomerse sjoeldiensten te leiden, duikt voor het eerst de naam van Pension Druijf op, dat meer dan twintig jaar op dezelfde plek in Zandvoort actief zou zijn in de Stationsstraat. Eigenaar was Isaäc Druijf, die zoals veel joodse ondernemers startte in de diamantindustrie en op middelbare leeftijd iets nieuws begon. De Amsterdamse diamantindustrie, eens een zeer florerende bedrijvigheid, liep tegen het einde van de oorlog op zijn laatste benen en verloor na 1919 de slag met Antwerpen en buitenlandse markten.

Het gezin Druijf had zes al wat oudere kinderen, waarvan er drie in het dorp bleven wonen. De oudste zoon, Jacob Druijf, vinden we later terug in de Zandvoortse gemeenteraad.

Intussen gingen ook in Haarlem de ontwikkelingen door. Vanaf 1917 levert het nieuwe joodse restaurant H. de Vries bij de Grote Markt in Haarlem ook maaltijden in Haarlem. De Haarlemse kehilla was op dat moment ongeveer vier keer zo groot als in Zandvoort, waarvan de godsdienstoefeningen tijdens het badseizoen vielen onder verantwoordelijkheid van het kerkbestuur in Haarlem. Joods Nederland kende een aantal kerkprovincies (ressorten), elk met een hoofdsynagoge een aantal autonome gemeenten. Zolang Zandvoort geen eigen kerkenraad had, viel het joodse leven er onder het kerkbestuur van Haarlem.

Tijdens de grote oorlog wordt ook in Zandvoort gecollecteerd voor goede doelen, waaronder 'het koosjer eten der militairen'. De inzamelingen vonden onder de badgasten en tijdens de sjoeldiensten plaats. Andere favoriete collectiedoelen waren verder De Joodse Invalide en het Joodse Jongensweeshuis in Amsterdam.

In 1918 zet visboer Elie Drukker nog een keer zijn zeilen naar de wind en verplaatst hij zijn handel naar de Van Ostadestraat. Daar verrees door woningbouw een nieuw stuk Zandvoort. Drukker hield ook nu zijn pension aan, hoewel de concurrentie daarvoor in Zandvoort groot was, ook van particuliere zijde. Steeds meer Zandvoorters profiteerden van de komst van de badgasten door hun woonhuis of kamers aan te bieden voor verhuur.

In 1919 weet de juweliersfamilie Jonas del Canho weer een tijdelijke winkelruimte te huren in het dorp. Del Canho, afkomstig van de Kalverstraat, verkocht luxe artikelen, sieraden en parfums. Waarschijnlijk gaat het hier om zoon Del Canho. Zijn vader kwam al rond 1905 op het dorp en hielp mee om in de zomertijd sjoeldiensten te organiseren.

Op 19 april 1919 opent het joodse pension-restaurant van Max Noach in de Kerstraat. Max Noach zou tot op het laatst in Zandvoort blijven en was een van de dragende figuren van joods Zandvoort. Zijn zaak, Het Witte Huis, zou 23 jaar open blijven op hetzelfde adres.

Pension Zendijk van Eduard Trompetter vindt in 1919 zijn vaste plek in een van de admiraalswoningen op de Zeestraat: het ruime pand op de hoek met Metzgerstraat 1, dat

hieraan vast was gebouwd onder hetzelfde dak en ook een admiraalsnaam had. In dit pand zou later de horlogerie van Jakob en Isaac Trompetter gevestigd zijn.

In de zomer van 1919 start poelier S.M. Keizer op het Waterlooplein een dagelijkse verzending van 'rabbinale kippen' naar Zandvoort. In het dorp zelf start M. Hart & Co van de Eerste Amsterdamse Vleeshal een filiaal in de Smedestraat. Men wist de weg naar Zandvoort vanuit de hoofdstad nog altijd goed te vinden. Sterker nog: joods Zandvoort is in deze jaren een Amsterdamse kolonie. Het aantal joodse pensions en winkels nam er vanaf 1917, een piekjaar in de immigratie, een hoge vlucht.

Op 8 december 1919 wordt de woningbouwvereniging Eendracht maakt Macht opgericht. Voorzitter is Johan Bramson, die een paar jaar eerder de Zandvoortse afdeling van de SDAP oprichtte. De EMM was een van de krachten achter Plan Noord. Tussen 1910 en 1920 verdubbelt de bevolking van Zandvoort door een groot vestigingsoverschot. Joods 'Mokum aan Zee' breidt zich deze jaren navenant uit. Een gevolg is dat er steeds meer joodse kinderen in Zandvoort worden geboren. Ook zijn er vóór 1920 al bar mitswa vieringen.

Een goed voorbeeld is Josef Cosman. Hij woont in de Stationsstraat. Zijn ouders hebben een sigarenwinkel in het dorp. Zijn moeder zit de schoolcommissie en zijn vader in de latere kerkenraad. Zijn jongste broertje Max wordt in 1918 in Zandvoort geboren, zijn zusjes zitten in

Met opmaak: Patroon: Doorzichtig (Accent 3)

Zandvoort op school. Josef doet bar mitswa in Zandvoort in 1919. Als jongvolwassene gaat hij aan de slag als monteur. In 1929 trouwt hij in Zandvoort met een Zandvoorts meisje, Maria Lutz. Twee maanden later wordt hun dochtertje Betsie geboren in Zandvoort. Josef Cosman is kortom, in tegenstelling tot de badgasten die komen en weer gaan, een echte Zandvoorter. Zijn leven speelt zich geheel in Zandvoort af. Zijn voorbeeld is exemplarisch voor een nieuwe generatie joden in Zandvoort: zij zijn er geboren en horen er thuis.

Twee typisch joodse sporten domineren bij de familie Cosman. Zijn vader speelt biljart. Josef zelf bokst, bij boksvereniging De Ring in Haarlem, als middengewicht. Er zouden tijden komen dat hij die vaardigheid nog hard nodig zou hebben.

*Damesorkest onder leiding van de joodse kapelmeester Josef Silbermann
in de concertzaal van Hotel Groot Badhuis, 1917.*

*De kinderen van de joodse familie Menko met hun 'nanny' op het strand in Zandvoort, 1918.
Foto onder: strandtent ter hoogte van het latere joodse familiehotel De Favauge.*

7

De reizende sjoel

Sabbatsvieringen 1892-1919

Bij de opening van de synagoge in 1922 wordt door een van de sprekers gewag gemaakt van de voorafgaande '30 jaar sjoeldiensten' in Zandvoort. Dit zou betekenen dat de sabbatsvieringen in de kustplaats begonnen in 1892. De informatie hierover is schaars. Wel weten we dat aan de vroege sjoeldiensten in Bad Zandvoort de naam van Uri M. Ph. Hillesum verbonden is. Hij maakte werk van de sabbat door op zijn zomeradres zo mogelijk tien joodse mannen bijeen te roepen. Zo konden er, als het *minjan* aanwezig was, sjoeldiensten gehouden worden, met de nodige improvisatie.

Uri Meijer Philipp Hillesum wist waarover hij het had als voorganger. Hij was Talmoedgeleerde en docent aan het seminarie in Amsterdam en een zoon van rabbijn Jeremias Samuel Hillesum. In 1883 trouwde hij met Jette Lehmann. Zij kregen vijf dochters en een zoon, die in de zomermaanden ongetwijfeld meegingen naar zee en voor de nodige levendigheid bij de vieringen op 'sjabbas' zorgden.

Een terugkerend probleem bij de diensten was het vinden van een geschikte locatie, zeker toen het aantal belangstellenden toenam. Vanwege het gemak en de financiën werden de diensten meestal in een privéwoning gehouden, al was deze behuizing niet optimaal en soms erg krap.

Over de situatie vóór 1900 is verder weinig bekend. We herinneren ons de diensten in Hotel Jacobson ter gelegenheid van het verblijf van Baron von Rothschild en zijn vrouw in Zandvoort in de zomer van 1886. Dit zijn waarschijnlijk de vroegste sjoeldiensten in Zandvoort, waaraan mogelijk ook Julius Eltzbacher deelnam.

Uri Hillesum, die in Zandvoort sjoeldiensten organiseerde, was docent in de Hebreeuwse Talmoed op het Nederlands Israëlitisch Seminarie. Hiernaast was hij in zijn woonplaats Amsterdam betrokken bij de oprichting een synagoge voor Oost-Europese vluchtelingen in de Zwammerdamstraat. Een bekend werk was zijn Commentaar op het Bijbelboek Ester.

In het badseizoen van 1900, toen Hotel Gompertz-de Beer zich in Zandvoort vestigde en er op sommige dagen al meer dan 25.000 badgasten naar de kust kwamen, vonden de sjoeldiensten plaats in Villa Clarenwerth. Deze klossale villa aan de boulevard was eigendom van de heer Strauss uit Karlsruhe. De sjoeldiensten werden bezocht door ongeveer 30 personen.

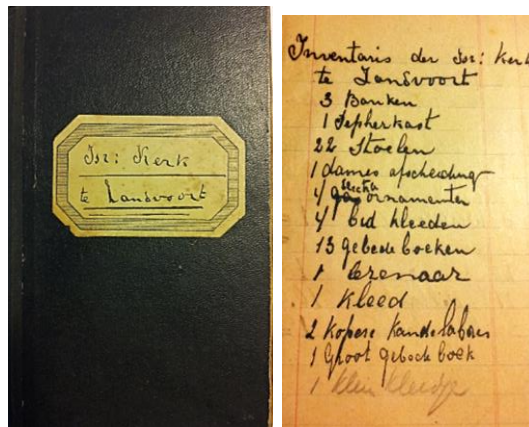
In 1901 is sprake van een sjoeldienst met een bar mitswa viering tegenover de Nederlandse Hervormde Kerk in de Poststraat, 'ten huize van de heer Polak'. De bar mitswa betrof zijn 13-jarige zoon, die bij deze gelegenheid – volgens voorschrift: op de eerste sabbat na zijn 13^e verjaardag – zijn kennis van de Hebreeuwse taal mocht tonen door het hardop voorlezen van een stuk uit de Thora. Daarmee was zijn religieuze volwassenheid een feit. Voortaan gold hij als kerkelijk meerderjarig. Dit werd feestelijk gevierd met een uitgebreide receptie.

Villa Clarenwert, een van de plaatsen van de reizende sjoel aan het begin van de twintigste eeuw. De villa lag aan de noordboulevard, tussen Villa Henriette en het Grand Hotel. De sjoel kwam ook op eenvoudiger plaatsen bijeen, zoals in een timmerwerkplaats of huiskamer.

In de jaren 1901-1902, waarin Zandvoort zich sterk maakt als badplaats en onder aanvoering van burgemeester J. Beeckman een voorloper van de VVV wordt opgericht, is sprake van 'Israëlitische godsdienstoefeningen' in een huis 'aan de nieuwe straat tussen de Zeestraat en de Pakveldstraat, nabij het Oude Schuitengat'. Waarschijnlijk is de Engelbertstraat bedoeld, de nieuwe straatnaam voor de westelijke Brederodestraat, die aansloot op de Mezgerstraat. Burgemeester Engelbert vertrok in 1892 uit Zandvoort. Volgens de badgastencourant is in ieder geval 1897 al sprake van de Engelbertstraat in Zandvoort.

De sjoeldiensten vanaf ca. 1905 zijn beter gedocumenteerd. Dit is te danken aan Maurits Prins, een badgast die zich in de eerste decennia van de 20^e eeuw als een soort secretaris-penningmeester bezig hield met de Zandvoortse sjoel. In zijn binnenzak voerde hij een klein zwart kasboekje mee, waarin hij alle inkomsten en uitgaven noteerde. Op de eerste bladzijde noteert Prins de inventaris van de sjoel rond 1905. De financiën

waren Prins wel toevertrouwd. Hij was al een tijdje penningmeester van het Nieuw Israëlitisch Meisjesweeshuis en curator van Het Nieuw Israëlitisch Seminarium in Amsterdam, de opleiding waar Uri Hillesum les gaf. Beide instellingen vielen onder verantwoordelijkheid van de kerkenraad van de Grote Synagoge, die Prins door de jaren heen in diverse kascommissies benoemde. Hij werd ook voorgedragen als lid van de kerkenraad, maar niet gekozen. Vanaf 1905 vinden we Prins terug als penningmeester van het centrale Nederlands Israëlitisch Armbestuur, dat als overkoepelend orgaan de armenzorg behartigde en organiseerde in joods Nederlands. Als een soort centrale diaconie kende dit landelijke orgaan het tal van lokale afdelingen.

Aan het boekje van Prins kunnen de volgende gegevens worden ontleend:

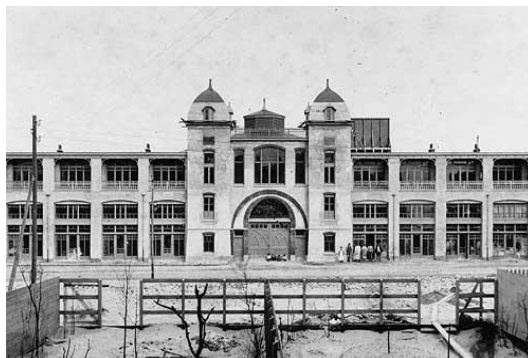
In 1906 vond een aantal diensten plaats in Hotel Gompertz-de Beer aan de Kerkstraat. Deze waren eigenlijk te prijzig. Voor de jaren 1907 en 1908 wordt een timmerwerkplaats gehuurd op Schoolstraat 38. Ook deze locatie was van korte duur. Al na het tweede seizoen moet Prins, bijgestaan door de heer J.J. del Canho, juwelier te Amsterdam en lid van de Portugese Synagoge, op zoek naar een nieuwe locatie.

In 1909 wordt de gemeubileerde villa Nova Zembla op Kostverlorenstraat 9 gebruikt, waar ooit ir. Kuinders woonde. In 1910 betaalt Prins 100 gulden aan Hotel Gompertz-De Beer voor de Joodse feestdagen die in het hotel gehouden werden. Het hotel zorgde ook regelmatig voor koosjer eten. Vanaf 1911 houdt Jacques Veershijm zich samen met Prins bezig met de organisatie van de diensten. Deze Veershijm was al ruim 25 jaar lid van de kerkenraad in Amsterdam. In 1919 zou hij een belangrijke rol spelen bij de oprichting van stichting Elia. Van 1911 tot 1913 worden de diensten drie jaar achtereenvolgend in een bovenlokaal van Club de Zandvoort gehouden, het latere gebouw Monopole aan het Stationsplein.

Vanaf de opening in 1913 worden er van tijd tot tijd ook huiselijke diensten gehouden en godsdienstlessen gegeven in het gebouw van de Clarastichting. In de eerste twee jaar gebeurde dit door S. Petzon, die mogelijk familie was van de Haarlemse *chazan* (voorzanger) Mozes Petzon, die tevens *moheel* was (besnijder) en in die hoedanigheid menigmaal naar Zandvoort kwam.

Vanaf het eerste oorlogsjaar werd de woon- en huurmarkt steeds krapper. Toch lukte het Prins en

Veershijm om voor het badseizoen van 1914 een lokaal te huren in Palais d'Été (foto). Voor de huurprijs van 150 gulden hoefden zij het niet te laten. Het grote gebouw aan het begin van de Mezgerstraat, dat openging in 1902 en waarbij Frits Eltzbacher als directeur van de Bouwmaatschappij betrokken was tijdens de bouw, ging wegens vele gebreken meteen al weer dicht. Daarna diende het o.a. als circustheater. Het theater had de grootste overdekte zaal van Zandvoort. In 1921 ging het grotendeels in vlammen op.

In 1915 vinden de diensten plaats in de Stationsstraat en de Piet Heinstraat. Waarschijnlijk waren deze woningen op de krappe huurmarkt het hoogst haalbare. In het oorlogsjaar 1916 wordt voor de sjoeldiensten een woning aan de Stationsstraat gehuurd. In 1917 blijkt het huren van een ruimte door de woningnood onmogelijk. Hierop stelt de Amsterdamse makelaar Salomon Menist een deel van zijn zomerwoning op Parallelweg 95 voor de sjoeldiensten beschikbaar. Het huis van Menist was ook in 1918 en 1919 het adres van de sjoeldiensten, hoewel dit eigenlijk veel te krap was.

Het jaar 1915 is het eerste jaar waarin Jesaia Lissauer voet aan wal zet in Zandvoort. Hij zou de stuwende kracht worden achter de ontwikkeling van joods Zandvoort in de komende jaren en bemoeit zich, samen met Veershijm, meteen met de sjoeldiensten. Vanaf 1916 stelt hij zijn zomeradres beschikbaar (hij verblijft elk jaar ergens anders in het dorp) voor informatie omtrent de joodse gemeente. Lissauer is de man die joods Zandvoort op de kaart zet, pionier, organisatorisch onderlegd, pastoraal ingesteld en kerkelijk door de wol geveerd als hij is. Zo haalt hij in 1917 een student van het seminarie in Amsterdam, de eerwaarde heer Samuel Hakker, naar Zandvoort om de diensten met de badgasten te leiden. Volgens

een bezoeker deed hij dit 'vriendelijk en melodieus'. Hakker ontving volgens het boekje van Prins logies en een vergoeding van 18 gulden voor zijn zomerse diensten. In 1918 keert hij nog een keer terug. Hakker zou later een van de godsdienstleraren in Zandvoort worden. Overigens werd ook bezoekende gasten wel gevraagd een deel van de dienst te leiden. Een dergelijke uitnodiging gold als een eer. Dit leidde soms tot gedenkwaardige situaties. Zo werd in 1919 de heer Jacques Vaz Nunes van de Portugese Synagoge in Amsterdam een deel van de dienst in handen gelegd. Tot ieders verbazing bleek hij de Hoogduitse uitspraak en ritus, die naar voorbeeld van de Grote Synagoge in Zandvoort gangbaar waren, perfect te beheersen.

De 'reizende sjoel' met zijn onregelmatige patroon van wisselende locaties, wisselende diensten en wisselende voorgangers had zijn charme, maar was op den duur onhoudbaar. Steeds sterker groeide de behoefte aan vastheid: aan een eigen plek van samenkomst en een vaste voorganger. Maar wie nam het initiatief?

Hotel Gompertz-de Beer, Grote Krocht 1, een begrip in Zandvoort van 1900 tot 1936.

DEEL III: DE VORMENDE JAREN 1919-1922

8

Mannen met een missie

De stichting Elia

Op 13 november 1919 maakt notaris Hendrik Wertheim op zijn kantoor aan de Sarphatistraat de akte op van de stichting Elia, die in de zomer van 1919 tot stand kwam en zich ten doel stelde een eigen onderkomen voor de sjoeldiensten in Zandvoort te realiseren. De akte zou diezelfde middag getekend worden door drie bestuursleden van de nieuwe stichting. In de achterliggende maanden waren de ontwikkelingen elkaar snel opgevolgd.

De oprichtingsvergadering van Elia, op 6 augustus 1919 in Zandvoort, was het gevolg van een vergadering onder de badgasten over de wenselijkheid van een synagoge in de badplaats. Hoewel daarbij een lange weg te gaan was, waren de aanwezigen het eens over de richting. Prominent aanwezig waren Jacques Veershijm, koopman en penningmeester van het Nieuw Israëlitisch Jongensweeshuis, en Jesaia Lissauer, linnenfabrikant, bestuurslid van allerlei joodse organisaties en al bijna 40 jaar moheel. Veershijm had vanaf 1885 vijftien jaar samen met Julius Eltzbacher in de kerkenraad van Amsterdam gezeten en was als jongeling verkozen op de dag dat de koetjes en rijtuigen 754 stemgerechtigden naar het stemlokaal aan het Jonas Daniel Meijerplein hadden gebracht. De vergadering van strandgangers besloot een actiecomité op te richten. Dit zou bestaan uit Veershijm, Lissauer en vijf andere leden. Dat het de badgasten menens was met het oprichten van een eigen gebouw in Zandvoort, werd duidelijk toen staande de vergadering al voor 3.000 gulden aan toezeggingen werd gedaan. Het actiecomité besloot meteen op de eerste vergadering een stichting in het leven te roepen. Deze kreeg de passende naam Elia, naar de profeet in de Tenach die ijverde voor het behoud van de Israëlitische godsdienst.

Notaris Wertheim typt de namen van de vennoten uit in de akte, naast die van Veershijm, die eerder vermeld stond in de akte als voorzitter van de oprichtingsvergadering. Deze vond plaats in zijn zomerwoning op Mezgerstraat 75.

Bedrijfszegel van Nehem Davids, een van de leden van stichting Elia en initiatiefnemer tot het oprichten van een Zandvoortse sjoel. Een opvallende karakteristiek van de stichting was dat er geen enkele Zandvoorter in zat.

Jesaia Lissauer wordt in de akte van Wertheim aangeduid zonder beroep, maar was vol actief als directeur van het door hem opgerichte familiebedrijf in linnengoed en pyjama's in Amsterdam. Lissauer woonde aan de Gelderse Kade. Daar bevond zich ook het pakhuis van de firma die hij met zijn zoons runde.

Menist kwam evenals Veershijm al vóór 1910 als badgast in Zandvoort en woonde met zijn

het voorzitterschap der vergadering waar.
De voorzitter opent de vergadering en constateert, dat ter vergadering tegenwoordig zijn de oprichters der Stichting, welker acte van oprichting heden, onmiddellijk vóór het houden dezer vergadering, is verleend ten overstaan van den notaris Hendrik Wertheim te Amsterdam, en welke oprichters, behalve uit hem, voorzitter, bestaan uit de Heeren:
Nehem Davids, koopman;
Arnold Jacob van Amerongen, koopman;
Hartog Marcus Nyker, makelaar,
Isaac Hartog Lamón, koopman;
Jesaya Lissauer, zonder beroep, en
Salomon Leendert Menist, makelaar,
allen wonende te Amsterdam; en dat hy voorzitter en genoemde Heeren, overeenkomstig het by artikel 3 van den stichtingsakten

vrouw, schoonvader en vier kinderen in de 2e Helmerstraat. Aanvankelijk was ook de jonge Amsterdamse fabrikant Markus Friedmann lid van het actiecomité. Zijn naam wordt echter niet vermeld in de akte.

Detail van de oprichtingsakte van de stichting Elia, met de namen van de bestuurders, 13 november 1919.

Behalve de gabbers Veershijm en Lissauer, beiden eind zestig en door de wol geveerd, wist ook Nehem Davids waar het om ging bij een synagoge. Hij was getrouwd met Rosa Dünner, de dochter van de vermaarde Amsterdamse opperrabbijn Joseph Hirsch Dünner, naar wie zij hun zoontje Joseph Hirsch Davids noemden. Het echtpaar Davids woonde in Amsterdam en had zionistische sympathieën.

Talmoedgeleerde J.H. Dünner was van 1874 tot 1911 opperrabbijn van Noord-Holland en voorganger van de Hoogduitse Synagoge in Amsterdam. Hij was ook betrokken bij de rabbijnenopleiding. Zijn dochter Rosa was getrouwd met diamantair Nehem David, secretaris van de stichting Elia, die bedrijf hield aan de Nieuwe Herengracht.

Al op de eerste vergadering van Elia werd een dagelijks bestuur benoemd. Voorzitter werd Arie Arnold van Amerongen, vader van vijf kinderen, 45 jaar oud en diamanthandelaar te Amsterdam. Hij woonde aan de Plantage Middenlaan 58, tegenover Artis. Daar ontving hij regelmatig delegaties van de Zionistenbond en de Joodse Jeugdfederatie. Secretaris van stichting Elia werd Nehem Davids, die samen met zijn broer een diamanthandel had aan de Nieuwe Keizersgracht, die tot het chicste deel van de Amsterdamse Jodenhoek behoorde. Davids was net als zijn gabber Veershijm lid van de kerkenraad van de Nederlands Israëlitische Hoofdsynagoge.

Dat er met Davids en Van Amerongen twee diamanthandelaren in het bestuur van Elia zaten, is niet verwonderlijk. Tot het eind van de WO I leefde ongeveer de helft van de Amsterdamse joden van de diamantindustrie. Een van de achtergronden daarvan was dat de gildeberoepen voor joden verboden waren tot de Bataafse Republiek. Daarop hadden de joden zich toegelegd op o.a. de diamantindustrie. Amsterdam was daarbij uitgegroeid tot wereldstad voor de diamantbewerking en diamanthandel.

De sociale ontwikkelingen stonden niet stil. De rechten van de arbeiders kwamen in beeld. In 1894 werd de Algemene Nederlandse Diamantbewerders Bond opgericht. Dit was de eerste Nederlandse vakbond, die veel joodse leden telde, waaronder voorzitter Henri Polak. Deze voorman zou tot de Duitse bezetting aanblijven en was ook betrokken bij de oprichting van

de SDAP. De diamantsector was de eerste sector waarin een achturige werkdag werd ingevoerd. Op het gebied van de vrouwenrechten en vrouwenemancipatie deed de joodse arts en activiste Aletta Jacobs van zich spreken. Zij was de eerste afgestudeerde vrouw aan een Nederlandse universiteit.

Veershijm woonde aan de Amstel en was bestuurslid van een aantal joodse organisaties, waaronder het Genootschap voor behoeftige kraamvrouwen. Hij trouwde in 1878 met de 19-jarige Julia Espérance Veershijm, waarschijnlijk zijn nichtje. Veershijm had een dochter Juliëtte en een zoon Henri. Zijn dochter trouwde in 1905. Veershijm ging in de vakantietijd geregeld voor in de sjoeldiensten in Zandvoort als voorzanger en voorlezer. Hij werd de eerste penningmeester van de stichting Elia.

Jesaia Lissauer en Hartog Nijkerk traden op als plaatsvervangend bestuurslid. Nijkerk was makelaar en penningmeester en vicevoorzitter van de Kleerekoperstichting. Hij woonde aan het Weesperplein. Doordat ook de laatste vennoot, Lamon, in Amsterdam woonde, bestond het bestuur van Elia geheel uit Amsterdammers. Dit zou eind jaren twintig, toen het Zandvoortse kerkbestuur op eigen benen wilde staan, nog de nodige moeilijkheden geven.

De Mezgerstraat, met links naast de witte gevel van Hotel de l' Océan Villa Albertina, op Mezgerstraat 75. Rechts nr. 82 en 84. Daarachter Hotel Belvédère; ten slotte de Passage en een toren van het Kurhaus.

De dienst die de heren van Elia aan notaris Wertheim vroegen, was het oprichten van een vennootschap onder de

naam Stichting Elia. Zij droegen door middel van eigen obligaties bij aan het startkapitaal en richtten ook meteen een Bouwfonds op om geld te werven. Zo was de zakelijke kant van hun onderneming vast geregeld en kon de stichting optreden als eigen rechtspersoon.

De start was turbulent. Met name Jacques Veershijm hield niet van stilzitten. Hij had genoeg langdradige kerkenraadsvergaderingen meegemaakt en de moeizame situatie van de Zandvoortse sjoel – als badgast al zeker tien jaar – met lede ogen aangezien.

Veershijm gaat meteen aan de slag. Reeds twee dagen na de oprichtingsvergadering gaat hij over tot de aankoop van een stuk grond. Op de tweede vergadering van de stichting daarna, op 13 augustus, verrast hij zijn medebestuurders met de mededeling in de Mezgerstraat een perceel te hebben gekocht en de eerste aanbetaling te hebben gedaan. Hij had van de vennoten opdracht gekregen om samen met Salomon Menist 'niet ver buiten de bebouwde kom' naar 'een geschikte bouwlocatie' om te zien. Veershijms aankoop van kavel sectie B, nr. 4823, eigendom van de Zandvoortse Terrein- en Hotelmaatschappij met een grootte van 2 are en 90 centiare, was wel erg voortvarend. De prijs van 9,50 gulden per vierkante meter was niet het probleem, wel de democratie. Het is waarschijnlijk om deze reden dat Veershijm de directeur van de Terrein- en Hotelmaatschappij, Baron H.M. Collot d'Escury,

wethouder van Zandvoort en zijn overbuurman in de Mezgerstraat, tegen diens zin vraagt om uitstel van de vervolgbetaling.

Het bestuur werd verrast door Veershijm, maar ging akkoord met zijn plannen. De aankoop ging door. Het perceel wordt daarom reeds vermeld in de oprichtingsakte van de notaris. Daarin wordt ook het doel van de Stichting Elia omschreven: 'het bevorderen en tot stand brengen van een gebouw waar gelegenheid is voor godsdienstoefeningen volgens de joodse ritus.'

De mannen van Elia kenden elkaar waarschijnlijk uit het Amsterdamse circuit. Er zijn namelijk allerlei dwarsverbindingen door beroep, familie, via belangenorganisaties etc. Grote katalysator is de Nederlands Israëlitische Hoofd Synagoge, waar een kerkenraad van ongeveer 22 man leiding gaf aan het joodse leven in de stad en in de regio, door middel van werkgroepen, commissies, het organiseren van godsdienstonderwijs, joodse scholen, armenscholen en de opleiding van rabbijnen. Ook maatschappelijke instellingen vielen onder het rabbinaat of de Hoogduitse kerkenraad, zoals de joodse zorgcentra, ziekenhuizen, opvangtehuizen en weeshuizen voor jongens en meisjes. Daarnaast waren er nog talloze zelfstandige godsdienstige en cultureel joodse instellingen, belangengroepen, verenigingen, genootschappen en politieke, arbeidsrechtelijke en zionistische bewegingen. Van al deze organisaties loopt er wel een lijntje naar de Hoofd Synagoge, die in 1921 250 jaar bestond.

Niet te onderschatten is ook de invloed van het Nieuw Israëlitisch Weekblad. Dit publiceerde niet alleen (voor heel joods Nederland) de notulen van de kerkenraad van Amsterdam, het volgde ook ontwikkelingen ter plaatste zoals in Zandvoort op de voet, soms, zo zullen we nog zien, met kromme tenen, gekleurde opmerkingen en knerpende commentaren.

Voor de mannen van Elia was de volgende stap het maken van plannen voor de bebouwing van het aangekochte perceel. Het aanvankelijke idee (in de jaren 1919-1920) was niet een volwaardige synagoge te bouwen. De huurinkomsten daarvan zouden te verwaarlozen zijn en men was bang bij een synagoge met allerlei rabbinale regels en voorschriften geconfronteerd te worden die de bouw, verhuur of eventuele verkoop van het gebouw zouden hinderen. Men omzeilde liever de Codex.

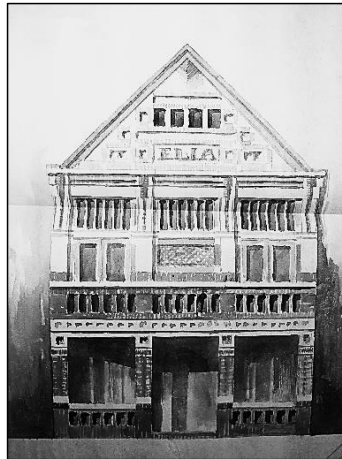
Al snel kwam het plan op een Villa Elia te bouwen met een gecombineerde woning en kerksaal. Een dergelijk multifunctioneel gebouw zou economisch beter rendabel zijn. Ook zou het pand zo in de wintermaanden niet leeg staan. Men hoopte dat de sjoeldiensten ook 's winters doorgang zouden kunnen vinden, maar was niet gerust op de respons van de in Zandvoort woonachtige joden. Het nieuwe gebouw zou in de eerste plaats voor de badgasten dienst doen, maar wie weet zat er meer in het vat en kon en passant gewerkt worden aan de opbouw van een joodse gemeente in Zandvoort.

Veershijm zorgde ook voor een architect. Deze ging meteen in augustus al aan het werk. De architect was P. van Dijk uit de P.C. Hooftstraat. Hij stond nauw met Veershijm in contact. Veershijm bekeek zijn plannen als eerste, voorzag ze van commentaar, samen met Davids, en loodste ze door de vergadering.

Van Dijk levert geen half werk als de stichting Elia hem vraagt met voorstellen te komen voor een synagogevilla in Zandvoort, inclusief begroting en bestek. Voor zijn werkzaamheden ontvangt hij 4,5% van de beoogde bouwsom van 34.307 gulden. Een eerste ontwerp, gedateerd september 1919, bestaat uit een woongedeelte op de benedenverdieping, met een terras aan de straatkant en een aantal woonvertrekken op de benedenverdieping. De trap naar de bovenverdieping bevindt zich aan de rechterzijkant van het pand als aparte opgang naar de sjoel op de eerste etage. De tekeningen die bewaard zijn gebleven zijn helaas compleet noch eenduidig. Wel lijkt telkens de indeling te zijn gevolgd van een woonlaag beneden en synagogezaal boven. Ook is duidelijk dat de stichters graag de naam van de stichting op de gevel wilden zien.

De vennoten buigen zich al in september 1919 over de tekeningen. Daarbij is moeilijk uit te maken welk ontwerp hun voorkeur heeft. Het duurde ook nog even voordat alle aanvullende wensen door de architect waren verwerkt. We komen iets meer te weten dankzij de bouwaanvraag die Veershijm bij de gemeente Zandvoort indient op 11 december 1919. Hiervoor moest hij tekeningen in drievoud aanleveren. Deze werden op het Raadhuis gestempeld. Daardoor weten we nu dat het plan van het bestuur was een gebouw op te trekken van ruim zeven meter hoog, met veel bakstenen sierwerk en fijne ornamenten. De benedenverdieping bestond uit een woonlaag met vijf kamers, een keuken en een kelder. De twee verdiepingen daarboven vormden de synagogeruimte. Op de eerste verdieping zouden de grote zaal en een vrouwenverblijf komen en op de zolderverdieping drie kamers en een bergruimte. Veershijm had architect Van Dijk gevraagd nog 28m² aan het gebouw toe te voegen, waarop de architect waarschuwde dat de kosten navenant zouden stijgen.

De bouwvergunning liet niet op zich wachten en werd door de gemeente verleend op 20 december voor de door Elia begeerde 'woning en dienstruimte' op Mezgerstaat 33. Het pand had een eigen toegang aan de rechterzijgevel naar de grote zaal. Het dak zou over de hele breedte worden bedekt met rode pannen en de naam Elia duidelijk op de gevel staan.

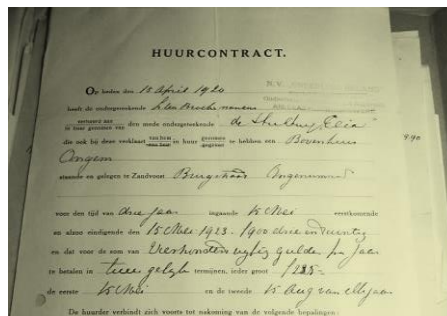
Het bestuur van Elia heeft vertrouwen in de onderneming en lijkt haast te hebben. Het start de aanbesteding al voordat de aanvraag van de bouwvergunning de deur uit is. Alles komt in de laatste maanden van 1919 in een stroomversnelling. Begin augustus bestond er nog geen stichting, eind december is het plan voor een Villa Elia bijna definitief.

Op 22 november 1919 schrijft de Zandvoortse aannemer Jac. Draijer uit de Brederodestraat in op het project voor een bedrag van 39.550 gulden. Dit lag ruim boven het door de architect geschatte bouwbedrag en wijst erop dat de kostenramingen van de vennoten optimistisch waren. Op 23 december 1919 komt een tweede inschrijving binnen van de Amsterdamse Coöperatieve Bouwersbond op 'de Villa te Zandvoort' met een bedrag van 41.000 gulden. Het bedrag is opnieuw fors hoger dan de ramingen. Het is waarschijnlijk dat hierdoor twijfels opkwamen, als scheurtjes in het glazuur van de glanzende plannen van de mannen van Elia. Was hun plan niet te ambitieus? Namen zij niet te grote risico's en zouden de overige badgasten aan dergelijke hoge kosten willen meebetalen?

De stichting kijkt in het voorjaar van 1920 ook uit naar een geschikt onderkomen voor de sjoeldiensten in het nieuwe badseizoen. Daarbij doet zich een verrassende mogelijkheid voor. De Zandvoortse aannemer Leendert ten Broeke, die blijkens het kasboekje van Maurits Prins al vanaf 1914 klusjes rond de tijdelijke sjoeldiensten verrichtte, had een pand ter beschikking in de Brugstraat, dat nog niet was afgebouwd. Het zou zo kunnen worden ingericht, dat op de bovenverdieping ruimte zou zijn voor een synagogezaal. Het lokaal was ook overdag en in de wintermaanden beschikbaar. Daardoor kon men behalve vrijdagavond en op sabbat ook op werkdagen en tijdens de joodse feestdagen samenkomsten houden. De mannen van Elia hoefden niet lang na te denken over zoveel voordelen. Voor de huurprijs van 490 gulden per jaar tekenen zij een driejarig contract met Ten Broeke. De tijdelijke synagoge was centraal gelegen en vlakbij het bouwperceel in de Mezgerstraat. De overeengekomen huurperiode van drie jaar geeft aan dat men er realistisch van uitging dat het met de bouwplannen nog wel even zou duren. Het was een moeilijke tijd in de bouw. Met name de materiaalkosten waren hoog door de aanhoudende schaarste in de naoorlogse tijd.

De diensten op de nieuwe locatie in de Brugstraat gaven *schwung* aan de Zandvoortse sjoel. Er werden donaties ontvangen voor de inrichting van het gebouw. Ook de badgasten lieten zich niet onbetuigd. Als blijk van waardering voor het werk van het bestuur en blijk van dank voor het nieuwe onderkomen, organiseren zij een collecte onder de badgasten. Van de opbrengst kopen zij een paar massief koperen kandelaars en roodfluwelen kleden om het nieuwe synagogelokaal te verfraaien. De geschenken worden op 18 augustus 1920 door de heren I. Asscher, M. Bolle en A. van Dijk na afloop van de dienst aangeboden aan het bestuur. M. Bolle zat een tijdje samen met zijn gabbers Veershijm en Julius Eltzbacher in de kerkenraad van de Hoofd Synagoge. Nehem Davids schonk bij deze gelegenheid een zilveren kidoesj-beker aan de stichting met de inscriptie 'Elia'. De tevredenheid was groot, niet in de laatste plaats omdat voorganger J. van Dijk, die deze periode min of meer vaste voorganger was, die ochtend 125 aanwezigen mocht begroeten.

Het groeiende zelfbewustzijn onder de badgasten en in het dorp blijkt uit nog twee andere bijeenkomsten in de zomer van 1920. Allereerst wordt dit jaar, op maandag 26 juli, een

eerste Weldadigheidsfeest gehouden ten bate van 'de joodse vluchtelingen en kinderen in het buitenland'. Daarvan zouden er de komende jaren nog vele volgen. Dergelijke feesten waren er ook in Amsterdam, vaak met een apart damescomité. Het feest op 26 juli kende een regionale organisatie. De badgasten droegen royaal bij. De vervolgde volks- en geloofsgenoten werden niet vergeten. Met name de Russische en Oost-Europese joden hadden het zwaar. Onder toezien oog van de familie Katz, de directie van het Kurhaus, en de heer A.J. Mendes da Costa, secretaris van de Portugees Israëlitische Gemeente, werd op het Weldadigheidsfeest 2.500 gulden opgehaald.

Het Nieuw Israëlitisch Weekblad van 10 september doet verslag van een andere opmerkelijke activiteit in de zomer van 1920. Op 5 september belegt Jesaia Lissauer in Hotel Gompertz-de Beer een vergadering voor alle joodse ingezetenen van Zandvoort. De bijeenkomst gaat over hun godsdienstige belangen. Er melden zich ongeveer dertig belangstellenden. Tijdens de avond komen twee agendapunten aan de orde. Allereerst het godsdienstonderwijs. Dit werd als urgent punt ervaren, niet in de laatste plaats door de mannen van Elia. Wilde het Jodendom verder gaan, dan was godsdienstonderwijs en het leren van de Hebreeuwse taal een vereiste. De 68-jarige Lissauer, die niet alles zelf kon doen, deed voor het godsdienstonderwijs staande de vergadering een beroep op het kerkbestuur van Haarlem, waarvan een afvaardiging aanwezig was. Hun presentie had nog een reden. Lissauer liet deze bijeenkomst het achterste van zijn tong zien en sprak zich uit voor de stichting van een zelfstandige joodse gemeente in Zandvoort. Daarvoor moest Haarlem toestemming geven.

Dr. Wolff van het Haarlemse kerkbestuur gaf te kennen dat de zelfstandigheid van Zandvoort ook het streven van het Haarlemse bestuur was en dat dit voor een overbruggingsperiode bereid was bij te dragen aan het godsdienstonderwijs, op voorwaarde dat Zandvoort de opbouw van een eigen kehilla actief ter hand zou nemen. Daarmee legde Wolff de vinger bij de zere plek. De respons van de Zandvoortse joden op de activiteiten van de stichting Elia

was tot dusverre mager geweest.

Opperrabbijn A.S. Onderwijzer kon ook nog niet tevreden zijn over Zandvoort, blijkens bijgaand bericht in het Nieuw Israëlitisch Weekblad. De joodse gezinnen in het dorp konden niet zomaar bij de nieuwe joodse winkels hun boodschappen doen, zonder dat duidelijk was of het daar wel koosjer toeging.

Bericht in het NIW van juli 1920 waarin de opperrabbijn zijn afkeuring uitspreekt over drie winkeliers in Zandvoort. Overigens vinden we Maurits Blitz en Max Noach later terug in het kerkbestuur. Beide ondernemers maakten deel uit van de vaste kern en bleven tot 1942 in Zandvoort.

Lissauer hoopte als pionier in hart en ziel dat de avond van 5 september 'een historische avond' zou worden. Voor het stichten van een joodse gemeente in Zandvoort zou hij nog drie jaar geduld moeten hebben. Niettemin spaarde hij kosten nog moeite om zijn droom te verwezenlijken. Toen de godsdienstschool na herhaalde mislukking in 1922 eindelijk van start ging en Haarlem terugkrabbelde van eerder gedane toezeggingen, betaalden hij en Davids de kosten uit eigen portemonnee. Wat ook Lissauer niet kon ombuigen was de slappe

en onverschillige houding van de Zandvoortse joden. Veel joodse immigranten waren niet geïnteresseerd in het religieuze leven, zo leek het. Voor hun kerkelijke emancipatie was nog heel wat energie nodig en zendingswerk te verrichten. Veel gezinnen waren net verhuisd en twijfelden nog.

Het Haarlemse bestuur had zich moedig uitgesproken vóór de verzelfstandiging van Zandvoort, maar moest wel even slikken toen bleek dat het aantal ingeschreven leden dat naar Zandvoort zou overgaan inmiddels 500 leden bedroeg, hoewel de meerderheid daarvan betaalde aan Amsterdam.

Het Nieuw Israëlitisch Weekblad haalt fel uit naar de doffe houding van de Zandvoorters, voor wie in de ogen van de redactie al het nodige gedaan was door Elia. Het weekblad volgde de ontwikkelingen in Zandvoort op de voet.

Lissauer ondertussen ging zijn eigen weg. Hij had voor hetere vuren gestaan en had geduld. De tijd moest zijn werk doen. De bijeenkomst in Gompertz-de Beer maakt duidelijk dat hij schaakte op twee borden tegelijk. Hij spande zich in, als bestuurslid van Elia, voor de bouw van een Zandvoortse sjoel, samen met de andere vennoten, maar nam ook het voortouw, geestelijk en organisatorisch, om een eigen Zandvoortse gemeente op te richten. Hij liet onder meer 250 circulaire drukken 'voor de joodse gemeenschap Zandvoort' en timmerde aan de weg. Lissauer zag wat komen zou, bemoeide zich met de badgasten, maar ook met de joodse immigranten in het dorp.

De respons van de Zandvoortse joden viel tegen. Zo ging er meer niet van een leien dakje in het laatste kwartaal van 1920. De bouwplannen lagen stil, terwijl alles klaar leek voor de bouw. Beviel de Brugstraat zo goed, dat nieuwbouw minder urgent was? Zeker is dat er gereide twijfels leefden over de kosten.

Een tegenvaller was ook dat besloten moest worden wegens gebrek aan belangstelling het synagogelokaal in de winter van 1920 te sluiten, hoewel Elia, in de hoop dat er dit jaar voor het eerst continu diensten zouden kunnen plaatsvinden, bij Ten Broeke al een lagere huurprijs bedongen had voor het winterseizoen. De stichting stelde de sjoel in de Brugstraat zelf gratis ter beschikking. De joodse feestdagen in het najaar, de *Jomiem Nouroiem*, werden inderdaad in september nog gehouden. Daarna ging het lokaal op slot. Het Nieuw Israëlitisch Weekblad klaagde andermaal dat 'de Zandvoortse joden schitteren door afwezigheid' en meende dat het 'nog wel heel lang zou duren voordat er in Zandvoort iets van de grond zal komen'. Waarom wilde in Zandvoort niet lukken wat in Bussum wel was gelukt – de oprichting van een eigen joodse gemeente? Lissauer sloeg een andere toon aan en hield vertrouwen.

De grootste domper volgde op 16 december 1920 met de plotseling dood van Jacques Veershim, op 69-jarige leeftijd. Kort tevoren, op 12 oktober, had hij in Amsterdam nog de bruiloft gevierd van zijn 38-jarige zoon Henri. De dood van Veershim was een schok, niet alleen voor Zandvoort. Meer dan 30 jaar had hij mede aan het roer van de Grote Synagoge gestaan. In hem mistte men in tal van besturen en ook in Zandvoort een bekwaam bestuurder en toegewijd voorganger.

Toch een synagoge

De koerswijziging van stichting Elia

Het bestuur moest verder zonder Veershijm. In zijn plaats werd Heiman van Dam benoemd. Deze woonde in Amsterdam, was verzekeraar en oprichter van de Firma H. van Dam Azn. en Zonen. De energieke Van Dam, 51 jaar oud en vader van drie zoons en drie dochters, was een capabel figuur. Hij was president-commissaris van de Bank van Onroerende Zaken, voorzitter van de Vereniging tot steun van de Joodse Invalide en voorzitter van de synagoge aan de Mauritsstraat. Zijn makelaars- en verzekeringskantoor bevond zich in de Sarphatistraat.

Het zevental Mokumse heren is met de benoeming van Van Dam weer compleet. Van Dam wordt tweede penningmeester, naast Hartog Nijkerk, en zal in deze rol spoedig van zich laten horen. Op organisatorisch gebied worden Davids en hij al snel de twee nieuwe sleutelfiguren bij de ontwikkeling van nieuwe bouwplannen.

Het precieze moment is niet te achterhalen; zeker is wel dat de stichting Elia in de loop van 1921 het roer omgooit ten aanzien van zijn bouwplannen. Het plan voor de bouw van een villa wordt afgeblazen. Daaraan ligt een aantal redenen ten grondslag.

Allereerst ontstaat na de dood van Veershijm, vennoot van het eerste uur en voortrekker van de bouwplannen, een nieuwe situatie. We zien vanaf dat moment Van Dam actief worden en Lissauer naar voren treden. Lissauer was vaak als gabber opgetrokken met Veershijm. Op de keper beschouwd dacht hij echter kerkelijker dan zijn vriend. Is

Lissauer niet degene die jaarlijks zijn zomeradres in het dorp leent als informatieadres voor de Israëlitische gemeente? Hij doet dit voor het eerst in 1916. Lissauer is de eerste die de term 'Israëlitische gemeente' überhaupt gebruikt. De totstandkoming van een eigen Zandvoortse kehilla is zijn droom. Hij maakt reclame voor de zaak, gaat op huisbezoek, spreekt ouders en kinderen aan en steekt waar nodig een helpende hand uit. Zo probeert hij, door zijn persoonlijke inzet en voorbeeld, vorm te geven en vastheid te brengen in het joodse leven in Zandvoort. Bij dit streven past een synagoge beter dan een villa.

Dit neemt niet weg dat de stichting Elia als geheel, inclusief Lissauer, eind 1919 / begin 1920 heel dicht bij de bouw van een villa was, die gedeeltelijk als synagoge zou dienen. Het bestek lag klaar, de aanbesteding was de deur uit en offertes van geïnteresseerde bouwbedrijven

waren voorhanden. Waarschijnlijk vielen de inschrijvingen tegen en was dit de directe oorzaak voor het afblazen van de bouwplannen. De villa was te duur.

Begin 1921 maakt Van Dam een week lang nauwgezette doorrekeningen van de plannen voor een synagogevilla. Hij komt tot de conclusie dat 'zelfs het bouwen van een villa in de eenvoudigste vorm' veel te duur en onverantwoord is.

Nog een andere oorzaak tempert het enthousiasme voor de bouwplannen: de sterk positieve ervaringen met de tijdelijke synagogezaal in de Brugstraat. Deze voorzorg in een behoefte, liet de bezoekers wennen aan het idee van een synagoge, zorgde met een huurperiode van drie jaar al voor een stuk continuïteit en maakte de bouwplannen voor een villa nog minder urgent.

Een andere belangrijke reden voor het schrappen van de plannen is de sterk toenemende immigratie van joodse gezinnen in Zandvoort, juist deze tijd. Hiermee hield Lissauer zich als geen ander bezig. Het groeiende aantal joodse Zandvoorters en de toenemende belangstelling zouden er spoedig toe leiden, hoewel de respons van Zandvoortse joden mondjesmaat was in het begin, dat een synagogevilla te klein zou zijn. De jas was al te klein voordat hij goed en wel zou zijn aangetrokken.

Zo verdwijnt geleidelijk in 1920 en in definitief in 1921, het bouwplan voor een villa van tafel en behoedt het bestuur van Elia zich op het laatste moment voor een zeperd. De bouworder, die eind 1919 in de lucht hing, bleef uit. In plaats daarvan komt in de loop van 1921 – op basis van het succes van de Brugstraat en financiële redenen – een nieuw bouwplan naar voren, dat enthousiast ontvangen wordt: het bouwen van 'een eenvoudige synagoge'.

Het nieuwe plan is vanaf het begin serieus. De stichters werpen de schroom van zich af en zijn niet langer beducht bij de bouw van een echte synagoge aan allerlei rabbijnale voorschriften vast te zitten. De voordelen wegen nu op tegen de nadelen.

In het dorp vestigen zich intussen inderdaad steeds meer joodse gezinnen, waaronder de families Druif, Noach, De Zwarte en Blitz. De kostwinnaars van deze gezinnen, met een vaste voet

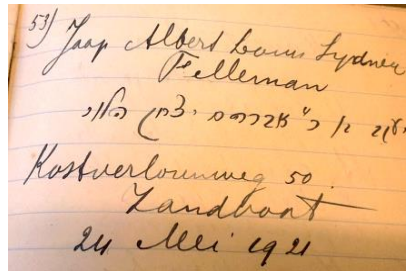
in het dorp, zouden de 'nieuwe mannen' van de synagoge worden, voor wie de mannen van de Grote Synagoge zich allengs zouden moeten terugtrekken. Zover was het nog lang niet. Lissauer voorzorg deze ontwikkeling. Hij had oog en hart voor de Zandvoortse joden. Hun vestiging in Zandvoort bood kansen, al waren niet alle nieuwkomers religieus geïnteresseerd. Uiteindelijk zouden de lokale joodse families en gezinnen de Zandvoortse synagoge moeten gaan dragen.

Een indicatie voor de snelle aanwas van joods Zandvoort rond 1920 is het feit dat in deze tijd zes joodse jongetjes besneden worden, tegen één in de periode vanaf 1917. Bron is het Besnijdenisboek van Mozes Izak Petzon, chazan, secretaris, onderwijzer, souchet en rechterhand van rabbijn De Vries te Haarlem (foto). Hij besneet tussen 1919 en 1940 volgens het register in totaal 25 jongetjes in Zandvoort. Het jaar 1921 voert met vijf besnijdenissen de lijst aan. Vijf van deze vijf huisadressen bevinden zich op de

Kostverlorenstraat en Zeestraat. Deze twee straten ontwikkelden zich in de jaren twintig en dertig tot de joodse straten van Zandvoort.

Voorbeeld uit het Besnijdenisboek van Petzon, uit 1921. Jaap Felleman overleefde de oorlog en werd later een bekend muziekpresentator.

De joodse immigratie in het dorp maakte de bouw van een villa definitief tot een achterhaald idee. De mannen van Elia zagen dit net op tijd in en keerden te elfder ure terug op hun schreden.

Het plan voor de bouw van een eenvoudige synagoge was om twee redenen aantrekkelijk: de bouw was een stuk goedkoper en het gebouw in godsdienstig opzicht geschikter.

De nieuwe plannen bezorgen de vennoten het nodige werk. Het voortouw wordt genomen door Davids en Van Dam. Davids onderhoudt nu het contact met de architect en stuurt de tekeningen door naar Van Dam. Helaas is niet te achterhalen welke architect de tekeningen voor de synagoge maakte. Het kan zijn dat Jac. S. Baars, de architect die voor het interieur werd aangetrokken, het geheel heeft bedacht en begeleid. Duidelijk is ook dat meteen met aannemer Ten Broeke gepraat werd om de synagoge te bouwen. Mogelijk leverde hij ook de tekeningen. De documentatie rond de winter van 1921 is helaas gebrekkig.

Van het door Baars ontworpen interieur van de synagoge zijn geen foto's bekend. We moeten het doen met beschrijvingen en inventarislijsten.

Ten Broeke, als verhuurder van de Brugstraat inmiddels een goede bekende van de joodse gemeenschap, gaat al in het voorjaar van 1922 aan de slag met het de voorbereidingen voor de bouw, tweeënhalf jaar na de vergadering van de strandgasten en de oprichting van Elia.

De bestuurders van Elia werven geld voor het Bouwfond van ELia door middel van giften, donaties en collecten. Hun concrete bouwplannen en bouwactiviteiten in het badseizoen van 1922 hielpen de zaak sterk promoten.

De vergunning van de gemeente Zandvoort voor de bouw van een synagoge aan de Mezgerstraat wordt verleend op 24 mei 1922. Daarna gaat het snel. Twee weken later al wordt feestelijk de eerste steen gelegd en in minder dan drie maanden is het gebouw klaar en al feestelijk ingewijd.

Met de organisatie van het godsdienstonderwijs, hoezeer ook bepleit door Lissauer en de vennoten, wilde het niet erg niet lukken. Het kerkbestuur in Haarlem werd nog een keer op zijn verantwoordelijkheid aangesproken, hoewel eerdere inspanningen om belangstellenden te werven, door de kerkenraad en rabbijn De Vries in hotel Gompertz-de Beer, na een zwak respons een zachte dood waren gestorven. Voorlopig kon de school niet zonder de ondersteuning van Lissauer en Davids.

Opnieuw ging ook de Brugstraat voor de winter dicht, welke kritiek het Nieuw Israëlitisch Weekblad ook nu uitte aan het adres van de 'gemakzuchtige' Zandvoortse joden, voor wie

de vrije beschikking over een eigen lokaal zelfs onvoldoende bleek om mee te doen. Wat was er nog meer nodig om de Zandvoorters wakker te schudden?

Terwijl de mannen van de stad wachtten op de mannen van het dorp, die eens het stokje over zouden moeten nemen, gingen de voorbereidingen voor de bouw van de Zandvoortse synagoge van start.

Grondplan van de synagoge aan de Mezgerstraat (tekening uit 1925). Vanaf het portaal verbreedde de ruimte zich eerst bij de garderobe en daarna nog een keer bij de ingang van de grote zaal. Duidelijk te zien is verder de kenmerkende nis aan de voorgevel. Hier bevond zich (aan de oostzijde: in de richting van Jeruzalem) in het interieur de Heilige Ark met de daarin opgeborgen wetsrollen.

Nu de gelegenheid zich voordeed om een unieke stap voorwaarts te zetten en met het nieuwe godsgebouw zowel de joodse badgasten blijvend onderdak te verschaffen als de stichting een nieuwe joodse gemeente in te luiden, zette men gezamenlijk de schouders onder het project en kon men op voorzienige wijze voor de laatste maanden nog in het lokaal aan de Brugstraat terecht voor de wekelijkse sabbatsvieringen, feestdagen en doordeweekse activiteiten, waarop de badgasten en het bestuur van Elia een stevig stempel drukten.

Onder: Het synagogelokaal in de Brugstraat, 1920-1922, gebouwd door de Zandvoortse aannemer Leendert ten Broeke. Hij maakte de bovenzaal met de dubbele ramen geschikt als plaats van

samenkomst voor de eerste huurder: de joodse badgasten in Zandvoort. Zij zochten op initiatief van de door hen in het leven geroepen stichting Elia naar een vaste plek van samenkomst om de problemen op de krappe huurmarkt voor te zijn. Het lokaal in de Brugstraat werd gehuurd voor drie jaar. Door de positieve ervaringen met dit gebouw, dat ook doordeweeks en het

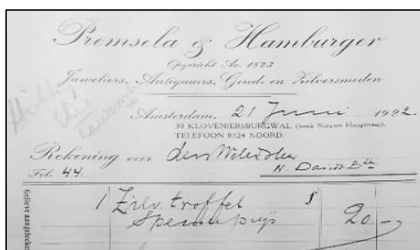
hele jaar door gebruikt kon worden, groeide het verlangen om elders in het dorp een volwaardige synagoge te realiseren. De uitstulping in het midden van de planken van de daklijst geeft als 'nis' aan de oostzijde van het gebouw de plek aan waar zich in het interieur van het synagogelokaal de heilige ark met de wetsrollen bevond. De gemeentenzaal had dus een breedteopstelling. De oriëntatie op het oosten was vanwege de tempel in Jeruzalem.

Met zilveren troffel

De bouw van de synagoge, zomer 1922

Toen de bouwvergunning binnen was, kon de 44-jarige Ten Broeke met de definitieve werkzaamheden van de bouw beginnen. Dit gebeurde meteen. Het terrein werd geëgaliseerd, de fundering gelegd, aangestampt en ontwaterd en de opbouw van het geheel voorbereid. Geheid hoefde er niet te worden op de Zandvoortse zandgrond, dus ging de bouw snel. Op 7 juni werd de eerste steen gelegd, onder aanwezigheid van diverse genodigden, waaronder rabbijn Simon de Vries, burgemeester Beeckman en dominee Posthumus Meyjes. De eer van de eerstesteenlegging kwam toe aan Jesaia Lissauer, die sinds zijn komst in naar de kustplaats zoveel gedaan had voor de badgasten en joden in Zandvoort. Voor de gelegenheid werd hem een zilveren troffel aangeboden, vervaardigd door het bekende Amsterdamse juweliershuis Premsela & Hamburger. De troffel was een geschenk van vijf andere leden van Elia, die elk vier gulden bijdroegen.

Rekening (detail) van de bekende joodse juwelierszaak Premsela & Hamburger voor de zilveren troffel in verband met de eerstesteenlegging in Zandvoort.

Twee weken na de eerstesteenlegging schonk Lissauer ter gelegenheid van zijn 70^e verjaardag een wetsrol aan de stichting Elia. Dit was een zeer kostbaar geschenk. Lissauer was in de winter van 1921-1922 ernstig ziek geweest. Er werd zelfs gevreesd voor zijn leven. Groot was zijn dankbaarheid op de feestavond ter gelegenheid van zijn 70^e verjaardag, waarop ook Amsterdamse vrienden en relaties aanwezig waren, leden van het kerkbestuur van Haarlem en rabbijn De Vries. In de Brugstraat waren tot dan toe twee wetsrollen in gebruik, waarvan een in bruikleen. De wetsrol die Lissauer schonk was compleet met prachtige kleden en zilveren siertorens, een geschenk van zijn kinderen. Zijn dochter had een bijhorend dekkleed gemaakt. Voorzitter Arie van Amerongen nam de wetsrol in ontvangst en noemde Lissauer 'de ziel van Elia'.

Na de receptie ging men in optocht naar het synagogelokaal in de Brugstraat, niet ver van de plek waar de nieuwe synagoge gebouwd werd. Rabbijn de Vries en Nehem Davids haalden de wetsrollen uit de heilige ark en liepen daarmee de jubilaris met de nieuwe wetsrol tegemoet. Er werd een stuk voorgelezen uit de nieuwe rol vanaf de *bima*, de verhoogde lezenaar. Daarop volgden zeven rondgangen om de bima. Ten slotte werden de drie Seforim samen in de heilige ark weggelegd.

Rabbijn De Vries sprak de gelegenheidsrede uit aan de hand van Psalm 19, en zei over de Thora: 'als wij haar dragen, zal zij ons dragen'. Hij prees de mannen van Elia die de hand aan de ploeg hadden geslagen, waar anderen afwachting toekijken. De rabbijn legde de vinger op de zere plek en was goed op de hoogte van de Zandvoortse situatie...

De bouw van de synagoge verliep voorspoedig. Nadat de fundering gereed was, werden de kalkstenen binnenmuren gemetseld en de kleurige hardgrauwe buitenmuren opgetrokken. Het metselwerk van de voorgevel had een opvallende nis, die aan de boeg van een schip deed denken. Dit was de buitenzijde van de heilige ark, waarin de wetsrollen werden bewaard. Met het 'steven' van de ark stond heel het gebouw gericht naar het oosten: naar Jeruzalem, waar eens de tempel stond. De voorkant van het Zandvoortse godshuis bevond zich aan de straatkant. Vandaar dat de ingang zich, enigszins onpraktisch, aan de achterzijde bevond. Twee tegelpaden leidden naar een plaatsje van 2 bij 2,5 meter. Hier bevond zich de ingang van het gebouw, die gevormd werd door een inspringend portiek dat afgesloten werd met twee houten deuren boven een hardstenen dorpel.

De synagoge kort na de inwijding (achterzijde). Duidelijk zichtbaar is het inspringende portaal. Het blok daarboven is de vrouwengalerij. Links op de achtergrond de nog bestaande huizen op Mezgerstraat 34-38. Rechts naast de sjoel de achterzijde van enkele grote panden aan het Stationsplein. Daarvoor bevindt zich het lege terrein van het afgebrande Palais d' Été. Op de voorgrond de duingrond. De kavels aan weerszijden van de synagoge zijn nog onbebouwd. Aan de rechterkant werden rond 1930 acht woonhuizen gebouwd.

Bij binnenkomst in de synagoge was er een garderobe en een toiletgroep. Ook liep hier de trap, met lambrisering en een balustrade, naar de vrouwengalerij. De galerij liep tot over de hele breedte een aantal meter de synagoge in en werd afgesloten met een getimmerd hekwerk. De trap naar de vrouwenetage werd vlak voor de bouw op advies van Van Dam naar voren gehaald, waardoor het mannengedeelte ongestoord onder het vrouwenbalkon doorliep. Onder de trap bevond zich een kluis, waarin kerk sieraden, zoals een aantal zilveren bekers en schalen, bewaard werden die bij gelegenheid gebruikt werden in de liturgie. Ging men na het portaal de klerenrekken en toiletten voorbij, dan begon daar, bij de tweede verbreding, de grote zaal. Deze had een gelakte vurenhouten vloer waarop een aantal lopers en vloerkleden lagen. In de zaal viel zacht licht binnen door de karakteristieke ramen van traaswerk met licht getint kathedraalglas. De ramen liepen aan beide zijden over de hele

lengte van de grote zaal door. Ook aan de korte zijden aan de voor- en achterkant waren ramen met traaswerk. De ramen aan weerszijden van de ark konden geopend worden ter beluchting.

In de synagoge stonden, verdeeld over de boven- en benedenverdieping, 9 banken en 58 stoelen, ruimte biedend aan zo'n 130 bezoekers. Beneden waren 80 plaatsen, op de galerij 50. Centraal in de grote zaal stond een verhoogde bima, de lezenaar voor de voorzanger en voorlezer. Om de bima heen was een met graniet afgewerkte verhoging in de vorm van een klein podium. De bima was bekleed met kostbare donkerrode kleden met goudstiksel. Een daarvan was een geschenk van de badgasten. In de synagoge bevonden zich verder twee Pentateuchboeken en een stapel gebedenboeken voor de diensten op vrijdagavond en tijdens de sabbat.

Foto bij de oplevering van de synagoge. Rechts Pension Braun

Bij de inventaris hoorden verder nog tien gebedsmantels, twee zilveren leeswijzers, zes koperen offerbussen, een bazuin, zilveren beker, zilveren dienblad en een stel siertorens. De bazuin diende voor de viering van *Rosj Hasjana*, het Joodse Nieuwjaarsfeest. De zilveren siertorens dienden als verfraaiing van de wetsrol bij speciale gelegenheden.

Bij de opening van de synagoge werden nog een klok en een vlag aan de Zandvoortse gemeente geschonken. De klok was een geschenk van de firma Kiek uit de Kalverstraat, de vlag een gift van H.G. Oudkerk.

Het centrale gedeelte in de synagoge werd gevormd door de heilige ark. De ronding van de ark was aan de binnenkant afgevlakt door een recht schot. De houten thorakast had hierdoor een vlakke achterkant. Tot een hoogte van 1.10 meter waren twee openslaande deuren getimmerd. Tot een hoogte van 1.50 waren twee kleinere openslaande deurtjes die

toegang gaven tot de ruimte waarin de wetsrollen werden bewaard. De heilige ark kon speciaal verlicht worden, ook van binnenuit. Aan het plafond hingen vijf elektrische lampen en een fraaie elektrische kroon. De kroon, versierd met het schild van David, was een geschenk van mevrouw Van Dam.

Boven de ark hing de godslamp. Deze godslamp symboliseerde G'ds alijdurende aanwezigheid in de synagoge en ging nooit uit. Voor de godslamp werd bij de bouw een speciale gasleiding door de spouwmuur naar voren getrokken.

In de zaal verlichtten zes staande elektrische lampen de gangpaden aan weersijden van de witgepleisterde muren, waarop een lambrisering van cement was aangebracht. Bij de opening schonk de Nederlands Israëlitische Hoofd Synagoge een aantal extra koperen kandelaars.

Poraal met de toegangsdeuren tot de synagoge. Opvallend zijn de dikke inspringende muren.

Het gas- en elektriciteitsbedrijf plaatste een huurmeter in de synagoge voor gas en elektra. De huur van de gasmeter bedroeg 25 gulden per jaar. De installatie werkte op muntjes. Gooide men een kwartje in het apparaat, dan leverde dit een bepaalde hoeveelheid energie. In de zomertijd kon soms met één kwartje of minder worden volstaan. In het najaar en de winter betaalde men meer. Het geldlaatje werd eens in de zoveel tijd door het gasbedrijf geleegd, tegelijk met het uitlezen van de meter.

Onder: een plattegrond van het oude dorp. Bij de (onvoltooide) rotonde rechts op de kaartje liep de Brederodestraat (later Engelbertstraat) over in de Mezgerstraat. De Kostverloren Straatweg (later Kostverlorenstraat – Zeestraat) vormde de grens van oud en nieuw Zandvoort. Parallel aan de Kostverlorenstraat liep het spoor. De gekromde weg links is de Hogeweg, die in 1828 werd aangelegd. Rechtsonder de Brugstraat, vlak onder de brug over het oude schelpen spoorlijntje op het kaartje.

Mag ik ook weten wat hier gebeurt?

De voltooiing van de synagoge

In het houtwerk voorin de synagoge keerde een aantal keer het schild van David terug als embleem. In de buurt van de ark hing een aantal bordjes met wit beschilderde Hebreeuwse letters. Op deze borden stonden aanwijzingen voor de dienst, soms ook een gebedstekst. De letters werden midden jaren twintig gekocht bij Premssela en Hamburger.

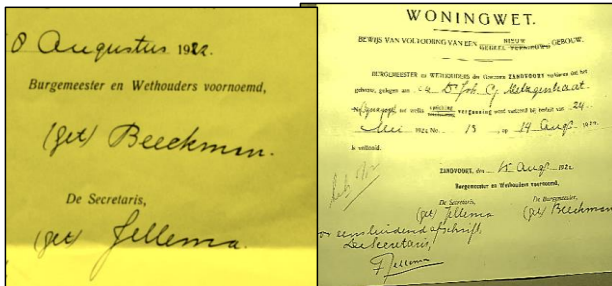
Op de horizontale sierlijsten rondom het gebouw zijn aan de voorzijde twee kleine Davidssterren zichtbaar. Ze maken duidelijk dat het hier om een synagoge gaat.

Opvallend aan het gebouw waren, naast de traasramen, de praktische indeling, eenvoudige afwerking en de goede akoestiek. Dat de Zandvoortse synagoge modern was en voldeed aan de eisen van de tijd, mag blijken uit het feit dat het behalve gasverwarming en een elektrische installatie een eigen brandslang had. Aan alles was gedacht.

Een week na de eerstesteenlegging merkt Baron Collot d'Escury, die verderop in de Mezgerstraat woonde, de bedrijvigheid op het bouwterrein van de synagoge op. De oud-kapitein van het Oost-Indische leger, oud-wethouder van Zandvoort en directeur van de Zandvoortse Terrein- en Hotelmaatschappij – een van de drijvende krachten achter het nieuwe Zandvoort – kan de werkzaamheden niet thuisbrengen. Daarom klimt hij in de pen en schrijft hij bij thuiskomst, gezeten achter zijn bureau, een briefje aan de heren van de raad van bestuur van de stichting Elia, met wie hij voor het laatst contact had gehad bij de condoleance van Jacques Veershijm, met wie hij destijds de aankoop van de grond in orde had gemaakt. De informatie die de baron aan het bestuur vraagt, behelst in het kort de vraag: mag ik ook weten wat hier gebeurt? Directeur is hij nog altijd en hij heeft graag overzicht over de troepen. Sinds hij uit de gemeenteraad is, mist hij soms informatie, in dit geval de verleende bouwvergunning voor het perceel Mezgerstraat 33. Hij zal zich verheugd hebben over het antwoord van de bouwheren, blij dat er weer een kavel in 'zijn' Bad Zandvoort bebouwd werd, waardoor de aanblik van de straat weer wat minder leeg werd.

Op de burelen van de gemeente lag nog een aanvraag waar de baron niets van wist: de aanvraag om een spruit te mogen plaatsten aan de straatzijde van de synagoge. Op 8 augustus 1922, twee weken voor de opening, verlenen B & W toestemming voor het aanbrengen van een vlaggenhouder aan de voorgevel van het gebouw, mits de mast niet dikker is dan 15 centimeter en de synagoge zou opdraaien voor de kosten, mocht de mast onverhoopt naar beneden komen en het trottoir beschadigen. Ook moest 3 gulden per strekkende meter worden betaald aan de gemeente. De bouwheren hadden dit bedrag er graag voor over en gingen akkoord met de condities. Toen de spruit bevestigd was aan de ark, konden zij trots hun eigen vlag laten van de gevel laten wapperen.

Op de voorgevel werd een gedenktegels aangebracht met de eenvoudige tekst 'Stichting Elia'. Eenvoud als kenmerk van het ware: dat gold voor heel het gebouw.

De handtekeningen van de burgemeester en de gemeentesecretaris onder de toestemming voor een spruit (links) en onder het Bewijs van de voltooiing van het gebouw (rechts), augustus 1922.

De Zandvoortse synagogegeenote zorgde zelf voor de aankleding van het gebouw. Met name het vrouwencomité Bigdei Koudesj spande zich in om kleden en gewaden aan te schaffen met het oog op het praktische gebruik van het nieuwe gebouw. Om het hele terrein van de synagoge werd een hekwerk geplaatst van witgeschilderde palen en schroten. Aan de straatkant gaven twee draaihekjes toegang tot de looppaden aan weerszijden van het gebouw.

Toen de opening in zicht kwam en de kaarten reeds verstuurd waren, bleek de verlichting in de grote zaal niet optimaal. Penningmeester Van Dam bemoeide zich er persoonlijk mee en liet op eigen kosten vier extra hoeklampen in het plafond aanbrengen, die met sierwerk, gemaakt door de firma Meyling, aan het zicht werden onttrokken. De firma A. ter Weeme uit Amsterdam was pas op 12 augustus klaar met het plaatsen van de lampen en ornamenten. Voor de elektriciens was het daarna een race tegen de klok om de bedrading aan te leggen. Van Dam ging hiervoor wijselijk in zee met een Zandvoortse partij: Bureau De Lugt uit de Haltestraat, dat meteen begon en het werk op tijd af had.

Van Dam zorgde ook voor de verzekeringen voor opstal, brandschade, inbraak en de inventaris. De polissen liepen bij verzekeringskantoor A.J. Muller op het Jonas Daniël Meijerplein. Van Dam hoefde voor het afsluiten van de polissen alleen een blokje om te lopen. Hij gebruikte al zijn Amsterdamse connecties om alles op tijd klaar te hebben voor de opening van de synagoge en kon tevreden zijn met het resultaat.

Met de bouw van een godshuis te Zandvoort, binnen de grenzen van wat financieel haalbaar was en naar de eisen van de tijd, had de stichting Elia haar bestaan waargemaakt en drie jaar na haar oprichtingsvergadering ten huize van Jacques Veerschijm begin augustus 1919, in opdracht van de Amsterdamse badgasten, haar belangrijkste doelstelling verwezenlijkt.

Potret door Bakels van H.M. baron Collot d'Escury, een belangrijke schakel bij de ontwikkeling van Bad Zandvoort en het voortzetten van de plannen van de broers Eltzbacher in de 20^e eeuw. De baron

was oud-militair en o.a. wethouder van Zandvoort.

13

Feest in de Mezgerstraat

De opening van de synagoge

Donderdag 17 augustus 1922 was een koele zomerdag. Halverwege de middag begaven de leden en gasten van de synagoge zich naar Hotel d'Orange. Daar was vanaf drie uur een receptie voorafgaand aan de inwijding van de synagoge om zes uur 's avonds. In de grote zaal van het statige hotel werd een aantal toespraken gehouden. Het receptieboek werd getekend door 76 genodigden en 28 corporaties. Onder de gasten bewogen zich drie kelners op kosten van de synagoge. De gebroeders Blitz leverden voor 45 gulden achttien flessen wijn. Bij Hotel Vaz Dias in de Kostverlorenstraat waren enkele overnachtingen geboekt voor het feest. In de aanloop naar het feest hadden Van Dam en Lissauer zich beiden nog een keer laten zien in het dorp. Zij kregen elk 2,50 gulden voor hun chauffeur uitbetaald. De kas van de Elia betaalde alles: de exploitatierekening, reis- en verblijfskosten van de gasten, het diner en de kosten voor het inwijdingsfeest, alles bij elkaar zo'n 400 gulden.

Drukkerij en uitgeverij Joachimstahl in de Jodenbreestraat, verzorgde het drukwerk voor de uitnodigingen en programmaboekjes voor de opening van de synagoge en was de uitgever van het Nieuw Israëlisch Weekblad, waarin Zandvoortse ondernemers en pensionhouders veelvuldig adverteerden.

De inwijding was in de eerste plaats het feestje van Elia, dat zijn doelstelling verwezenlijkt zag. Geld speelde niet echt een rol, zo lijkt het. Voor de heren uit het bestuur ging het niet om torenhoge bedragen. Ter vergelijking: uit een verdwaalde offerte in de archieven, afkomstig uit de diamanthandel van Arie van Amerongen, is op te maken dat alleen al de verzekering van één diamant tot boven de duizend gulden kon oplopen. Daarbij vergeleken is de 40 gulden vergoeding voor de gastvoorgangers bij de opening van de sjoel een schijntje.

De kosten gingen ook uit voor de baat. De bedoeling was dat de Zandvoortse gemeente jaarlijks een bedrag aan huur zou gaan betalen aan Elia. Op die wijze zou op termijn een deel van de kosten worden terugverdiend. En tegenover de uitgaven stonden inkomsten. Er werden offergelden ingezameld en collecten gehouden. Een aantal activiteiten, zoals de inwijding van de wetsrol van Lissauer, leverde geld op. Er werd ook werk gemaakt, met speciale blauwe antwoordkaarten en enveloppen, van donaties bij de inwijding. Deze actie bracht 489 gulden op. Daarmee waren de kosten van de dag gedekt. Voor het Bouwfond werd daarnaast 268,50 gulden opgehaald. De heren van Elia konden tevreden zijn.

Tevreden moeten zij ook geweest zijn over de kosten van de bouw. Bij de stukken zijn de afschriften bewaard van een betaling in termijnen aan Ten Broeke van 11.400 gulden in de zomer van 1922. In oktober werd nog een bedrag van ongeveer 1.000 gulden voor overige werkzaamheden betaald aan Ten Broeke.

Bewijs van ontvangst met de handtekening van aannemer Ten Broeke van de eerste betalingstermijn voor de synagoge, 12 juli 1922.

Ook de architect moest worden betaald, de installateur, elektricien, timmerfabriek, etc. Daarbij ging het om kleinere bedragen. De totale kosten voor de bouw en de inventaris kwamen uit op 17.000 gulden. Daarmee kostte de synagoge slechts een derde van het bedrag waarvoor Villa Elia bijna gebouwd was twee jaar eerder. Een bouw die niet doorging. De lagere bouwkosten hadden te maken met de relatieve eenvoud van het gebouw en de gunstiger bouwomstandigheden. De bouwtijd kort na de oorlog was door het gebrek aan materialen en de stagnerende internationale doorvoer extreem slecht. Het geduld dat de vennoten hadden betracht, betaalde zich nu uit.

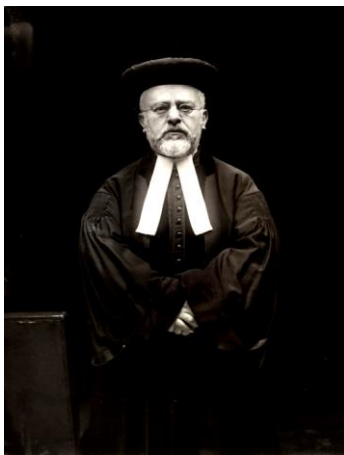
De synagoge was op de dag van de opening feestelijk versierd en aangekleed. Men huurde onder andere een viertal sierbomen bij Bloemenmagazijn J.H. van de Berg op de Zeestraat (zie de foto op pag. 54). De firma Joachimstal leverde de boekjes en ander drukwerk, waaronder 150 uitnodigingskaarten.

Voor het vervoer van een aantal gasten werden koetsjes met paarden gehuurd in het dorp bij katholieke Stalhouderij Van de Berg in de Haltestraat. Ook reed er één auto op kosten van Elia. De heren gingen gekleed in jacquet met hoge hoeden, de dames waren gekleed in het lang. Men wist het feest te vieren en wenste elkaar

JOACHIMSTHAL'S STOONDRUKKERIJ		NOTA	TELEFOON CENTR 1736
		Zeget f	0 10
2	150 dubbel circulaire	8 -	
	150 Briefkaarten	4 50	
16	200 programmas. boekjes	150 -	
	200 grote enveloppen	4 50	
	150 dubbel circulaire met inv. bijl. en 150 bedrukte en	17 -	
	150 blauw circulaire	184 15	

mazzeltov, al was de avonddienst, die tweeënehalf uur in beslag nam, een hele zit, niet alleen voor de kinderen.

Architect Jacques Baars, die het interieur had ontworpen, had op alles gelet. De houten kerkbanken echter, die hij speciaal voor de Zandvoortse synagoge ontworpen had, bleken minder succesvol. Er viel niet op te zitten. Al na zes weken stonden ze weer in de werkplaats van de firma Engel & Kuijzen in Amersfoort, met de opdracht iets aan de kaarsrechte leuningen te doen. De aanpassing kostte Elia een kwart van de nieuwprijs van duizend gulden. Men had de tekeningen op ware grootte van de banken te snel goedgekeurd en moest nu ervaren dat het van papier moeilijk zitten is. Dat gold ook voor Baars.

De inwijding zelf werd opgeluisterd door zang van het geoefende Kwartet van de Hoofd Synagoge. Verder waren de nodige gasten aanwezig, onder wie opperrabbijn A.S. Onderwijzer, de rabbijnen Ph. Coppenhagen en B.I. Ricardo, dr. M. Wolff namens de permanente commissie, die ging over het vormen van joodse gemeenten, de heren J.H. Rubens en S.W. Loopuit, leden van het Amsterdamse kerkbestuur, de heren W. Birnbaum, A. de Lieme en A. Asscher namens de joodse gemeente te Haarlem, en tot slot dr. D.M. Sluijs en A.J. Mendes da Costa namens de Portugese Synagoge in Amsterdam.

Opperrabbijn A.S. Onderwijzer, meer dan 40 jaar voorganger van de Grote Synagoge, was eregast en spreker bij de opening van de Zandvoortse synagoge.

De vennoten en hun familie waren voor de gelegenheid uit de hoofdstad overgekomen en zaten achter een lange tafel voorin de kerkzaal. Het feestje in Zandvoort was een sterk Amsterdams gekleurd feestje, zoals heel Nieuw Zandvoort sterk Amsterdams kleurde. Opvallend was in dit verband het stichtingsbesluit dat bij opheffing van de stichting Elia de activa zouden vervallen aan de Hoofd Synagoge in Amsterdam, en niet aan Haarlem.

Tot de niet-Joodse gasten behoorden het college van B & W met burgemeester J. Beeckman, commissaris van de politie

Lovink, dominee Posthumus Meyjes (foto) en aannemer Leendert ten Broeke. Pastoor Bohl van de R.K.K. in Zandvoort stuurde een gelukwens.

Aan de bestuurstafel zaten de mannen van het eerste uur: Arie van Amerongen, Jesaia Lissauer, Nehem Davids, Hartog Nijkerk, Isaac Lamon en Salomon Menist. Op de

plek van Veershijm zat Heiman van Dam, die zich met zijn dadendrang een waardig opvolger had betoond.

Amsterdam - C, Interieur Grote Synagoge

Bij de opening van de dienst werd door de voorzitter gememoreerd aan het telegram dat voor de gelegenheid gestuurd was aan H.M. de Koningin, waarop per ommegaande een antwoord met felicitaties was gekomen. Ook de Hoofd Synagoge stuurde een felicitatie, met als bijpassend cadeau een stel koperen kandelaars als 'symbool van het licht dat nu in Zandvoort zou gaan stralen'.

Van Amerongen gaf een terugblik en memoreerde de diensten in de begintijd, de opleving van het joodse leven vanaf de tijd van Gompertz-de Beer, de geschiedenis van Elia en van de bouw. Na hem spraken onder meer burgemeester Beeckman en dominee Posthumus Meyjes. Mevrouw Van Amerongen-Polak had een inzameling gehouden onder de badgasten en bood een envelop met inhoud aan voor de aanschaf van liturgische kleden.

Na de toespraken begon de eredienst. Voorganger in het eerste deel was chazan Jesaia Lissauer. Het Kwartet van de Grote Synagoge o.l.v. de bekende musicus S.H. Engeland (foto) leidde de koraalzing. Een van de zangers was Michel Gobets, een bekend operazanger.

Ceremonieel hoogtepunt was het binnenbrengen van de wetsrollen en de zeven omgangen rond de bima in de kleine synagogeruimte, als belofte dat door G'ds Woord meer dan de muren van Jericho alleen zouden vallen. Na de omgangen stelden de dragers zich op de verhoging en sprak Nehem Davids een In memoriam uit voor Jacques Veershijm. Aansluitend werden de wetsrollen in de ark gelegd en volgde de gelegenheidsrede door opperrabbijn Onderwijzer.

Hij koos een toepasselijke Psalmtekst uit: 'Beter één dag in Uw voorhoven dan duizend elders. Ik verblijf liever in de tempel van mijn God dan te wonen in de tent der goddelozen. Het heiligdom, o Heer, dat uw handen hebben gemaakt.'

Aan het eind van de dienst werd aan alle schenkers gedacht en, met geopende ark, naar oude theocratische gewoonte, een gebed voor de koning en het koninklijk huis gebeden door de opperrabbijn.

Daarmee was de inwijding van de synagoge een feit. Het joodse leven in Zandvoort rond het nieuwe godshuis kon beginnen. Dit zou in twee roerige decennia bij het kantelen der tijden precies achttien jaar duren, tot augustus 1940. Het begin was zorgeloos en feestelijk. Iedereen had zijn best gedaan om de bouw, inrichting en aankleding van de synagoge zo goed mogelijk te laten verlopen en vorm te geven.

Later op de avond werd er feestelijk gedineerd, met zeventien personen, in Hotel Gompertz de Beer. Een aantal couverts kwam voor rekening van de vennoten. Verder waren vermoedelijk aanwezig de opperrabbijn en een aantal kerkelijke bestuurders uit het dorp, Haarlem en Amsterdam. De diensten van de sjoumer (de controleur van de spijswetten) stonden apart op de rekening vermeld en gaven aan dat de maaltijd, inclusief de sterke drank voor vier personen, volgens de *kasjroot* (de regels van de spijswetten) was verlopen. Het ging dan ook om een joods feestje in een joods hotel in 'joods' Bad Zandvoort.

Symbool van een oud stuk joods Amsterdam. Zo werd Jesaia Lissauer 30 jaar na zijn dood herdacht en geëerd: als iemand die stond voor de joodse zaak, in verschillende hoedanigheden: als chazan, pionier, moheel, bestuurder, pastor en ondernemer.

Lissauer was een man die niet stil zat, maar erop uittrok. Goed voorbereid, met kennis van zaken en met een opgewekt gemoed. Zo was hij velen van dienst en ijverde hij voor het jodendom, de joodse gemeenschap en joodse identiteit.

Lissauer werd in 1852 in het hart van de Amsterdamse Jodenbuurt geboren als zoon van Samuel Lissauer en Marianne Kleerekoper. Zijn vader had een manufacturenwinkel aan de Jodenbreestraat. Op 21 januari 1874 trouwt Lissauer met Jeanette Kleerekoper. Zij zouden zes kinderen krijgen.

In 1880 richt Lissauer een eigen groothandel in textiel op aan de Nieuwmarkt. Het bedrijf zou uitgroeien tot een familiebedrijf, waarin ook een van zijn zoons en twee kleinzoons werkten en een flink aantal medewerkers. Het magazijn van *N.V. Jesaia Lissauer en Zonen* bevond zich aan de Gelderse Kade 81, een statig hoog herenhuis. Zelf woonde Lissauer met zijn gezin een eindje verderop, op Gelderse Kade 55.

Lissauer was trots op het Jodendom. Hij bezat een flinke bibliotheek en was in de leer bij diverse rabbijnen, onder wie opperrabbin Dünner en rabbin Isaac Heijman. Een volle oom van Lissauer was de populaire, sociaal bewogen Amsterdamse rebbe Jesaja Kleerekoper, met wie Lissauer zijn voornaam deelde. Later trad Lissauer vanzelfsprekend toe tot het bestuur van de Kleerekoper Stichting, die de gedachtenis aan de rabbin levend wilde houden en zijn werk voortzette.

Tussen 1903 en 1911 trouwden vijf van Lissauers kinderen: Maurits, Emanuel, Milka, Elchanan en Jacob, de laatste met een Duitse vrouw in Hamburg. In juni 1916 trouwde zijn jongste dochter Eva in Zandvoort met Willem Salomons. Het huwelijksfeest vond plaats in Hotel Gompertz-De Beer.

Lissauer, die in 1915 het plan opvatte 'ook eens in Zandvoort zijn vakantie door te brengen' – een besluit met gevolgen – was niet minder dan 50 jaar besnijder. Vaak trok hij er als moheel op uit, gekloft een lange zwarte jas en hoge witte zij. Voor het oorlog werden de besnijders meestal bijgestaan door een verbinder, die zorg droeg voor het kind na de besnijdenis, gewapend met een fles boorwater. Steriel water was bij de armoedige joodse stadsgezinnen geen luxe. Soms was de betreffende familie in een achterbuurt zo arm, dat er slecht één handdoek was. Toch maakte men het trappenhuis schoon voor de komst van de moheel. Ook werd er een eenvoudige maaltijd genuttigd ter ere van zijn aanwezigheid en de besnijdenis. Het aantal besnijdenissen liep op drukke dagen soms op tot zes of zeven. Er

bestond in Amsterdam ook een besnijdenisvereniging waarvan men lid kon worden. De kosten van de maaltijd werden dan uit de contributies betaald.

De meeste besnijders woonden in Amsterdam. Maar ook in de provincie en in buitengebieden als Texel werden joodse jongetjes geboren. Dit bracht ook Lissauer tot ver buiten Amsterdam. Hij hechtte eraan dat de besnijdenis volgens de regels plaatsvond. De belangrijkste bepaling was dat de opnemings in het Verbond door middel van de besnijdenis, begeleid door de bijbehorende gebeden, plaatsvond op de achtste dag na de geboorte. Lissauer richtte al vroeg een vereniging van moheliem op, Beries Koudesj genaamd. Deze vereniging streefde ernaar het organisatorisch mogelijk te maken besnijdenissen precies op de achtste dag plaats te laten vinden, ook in de provincie en op sabbat. Van de vereniging was hij decennialang de motor en voorzitter.

Als de achtste dag op sabbat viel, was het lastig aan de voorschriften te voldoen. Op sabbat waren de reismogelijkheden beperkt door de voorgeschreven sabbatsrust. Toch moest er besneden worden. Was er op sabbat een besnijdenis in Amsterdam-Noord, dan restte de

benenwagen en moest de moheel met een fikse omweg via een smal plankier over de Oranjesluizen naar de overkant, met aan weerszijden het kolkende IJwater onder zich.

Lissauer genoot van zijn taak als moheel, naast het drukke leven dat hij leidde. Overal waar hij kwam bevorderde hij de joodse zaak en stimuleerde hij de praktijk van het joodse leven. Dat was bij zijn bemoeienissen in Zandvoort niet anders. De joodse pers roemde zijn 'onblusbare liefde tot de Thora en de geboden', eruditie en ijver.

Intussen stond Lissauer aan het hoofd van een familiebedrijf dat steeds omvangrijker werd en steeds meer buitenlandse contacten kreeg.

Zelf was Lissauer menigmaal in Duitsland voor zaken. In Saksen protesteerde hij met succes tegen anti-joodse wetgeving. De NV doorstond de storm van de oorlogstijd en had in 1964, toen het hoofdkantoor verplaatst werd naar de Nieuwe Kerkstraat, meer dan 200 werknemers. In de directiekamer hing een foto met vijf generaties Lissauer.

Jesaia Lissauer was een pionier. En goochel. Hij zag wat gedaan moest worden en waar kansen lagen, startte een bedrijf, richtte de vereniging van besnijders op en was bij de oprichting van diverse joodse organisaties en genootschappen betrokken. Zijn kwaliteiten van initiator legde hij ook in Zandvoort aan de dag als spil van Elia.

De kleine Amsterdamse synagoge Mewakshij Jousher aan de St. Anthoniebreestraat, midden in de dicht bevolkte Jodenbuurt, had als bijnaam 'de synagoge van Lissauer'. Het smalle gebouw werd ook wel Het Rondeel genoemd. Lissauer stond aan de wieg van deze synagoge en was er tientallen jaren chazan, bestuurder en de meest invloedrijke figuur. Vlak in de buurt bevond zich Reijssies Touw, de volkssjoel van dr. Meijer de Hond. Lissauer hielp hem zijn studies af te ronden in Duitsland. Samen waren zij betrokken bij de oprichting van De Joodse Invalide aan de Nieuwe Keizersgracht. De Hond was een goede vriend en een van de sprekers op Lissauers begrafenis.

Rond de eeuwwisseling hielp Lissauer een joodse organisatie opzetten die zich inzette voor vluchtelingen uit Oost-Europa. De vluchtelingen zochten onderdak in Amsterdam of probeerden via Amsterdam een veilig heenkomen elders te zoeken. Later vluchtten Lissauers eigen kleinzons bij het uitbreken van de tweede wereldoorlog op het allerlaatste moment via IJmuiden per schip het land uit.

Door zijn vele sociale contacten met gewone joden en het geteisem is het begrijpelijk dat Lissauer in Zandvoort degene was die het dorp introk en contact legde met de joodse gezinnen. Hij verbleef ook geen twee zomers op dezelfde plaats, maar telkens op een nieuw 'strategisch' adres, o.a. in de Kostverlorenstraat, Haarlemmerstraat en Zeestraat. Lissauer dacht vooruit, had een plan en een agenda. Hij was een goed organisator en een patriarchaal figuur, die vertrouwen wekte en vroomheid, oprechtheid en optimisme uitstraalde. Zijn ervaringen in Amsterdam rond zijn 'eigen' kleine synagoge en andere pionierswerk kwamen in Zandvoort van pas. Velen roerden zich, Lissauer was de roerganger en bepaalde de koers. Hij maakte zich sterk voor de komende generaties, droeg graag zijn kennis en ervaring over en steunde jonge chazaniem. Hij haalde ook jonge voorgangers en godsdienstonderwijzers naar Zandvoort en vond het onbestaanbaar dat de Zandvoortse jeugd verstoken bleef van godsdienstonderwijs en het leren van de Hebreeuwse taal. In het dorp aan de kust viel nog veel te winnen. Het joodse leven moest er van de grond af worden opgebouwd. Dit pionierswerk zag Lissauer als zijn taak.

*Prentbriefkaart van de St. Antoniebreestraat. Hier bevond zich 'de synagoge van Lissauer'.
Achterin is De Waag zichtbaar, waarop De Gelderse Kade uitliep waar Lissauer woonde en werkte.*

Lissauer leefde stikt volgens de joodse voorschriften. De sabbatsviering verzuimde hij nooit. Als het vrijdagmiddag werd liep hij al zenuwachtig door zijn zaak, die hij liever een uur eerder sloot dan dat zijn medewerkers de sabbat zouden vergeten. Hij kende zijn *misjpoeg* en stimuleerde waar mogelijk het onderhouden van de sabbat.

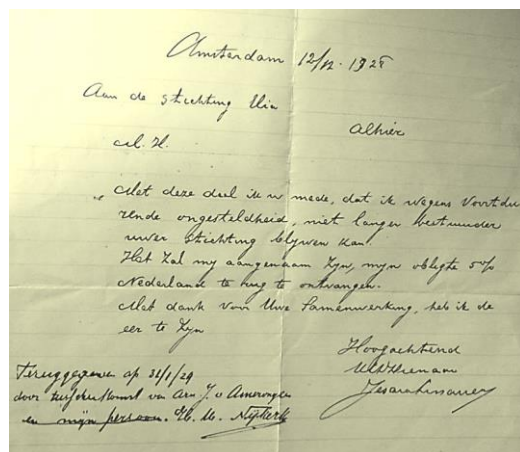
In 1922 was Lissauer 40 jaar moheel. Dit werd gevierd met een receptie in Talmoed Thora. Opperrabbijn A.S. Onderwijzer decoreerde Lissauer met de eretitel Chower. Het feest was uitgesteld omdat Lissauer in de winter van 1921-1922 ziek was. Na zijn herstel kon hij op 7 juni 1922 de eervolle taak verrichten om de eerste steen te leggen van de synagoge in Zandvoort. Diezelfde maand vierde hij zijn 70^e verjaardag. Vrienden en bekende brachten een bedrag van 1.100 gulden bijeen, met de bedoeling hiervan een Jesaja Lissauer Fonds in het leven te roepen. Lissauer schonk het bedrag, aangevuld tot 1.500 gulden, aan de Jesaja Kleerekoper Stichting, met de bepaling dat de rente jaarlijks ten goede zou komen aan seminariestudenten die van plan waren moheel te worden. In december 1928 bedankte hij om gezondheidsredenen voor de stichting Elia.

Op 19 december 1929 woedde 's nachts een felle uitslaande brand in het linnenmagazijn van NV Jesaja Lissauer en Zn. aan de Gelderse Kade. Het vuur werd met 60 brandweerstralen bestreden. Het bericht werd door diverse kranten gebracht. Het pand werd grotendeels verwoest.

Begin 1932 viert volhouder Lissauer zelfs zijn gouden jubileum als moheel. Ter gelegenheid hiervan schenkt hij twee kostbaar versierde besnijdeniskussentjes aan het Nederlands Israëlitisch Ziekenhuis. Zijn laatste besnijdenis, op 80-jarige leeftijd, was die van zijn jongste kleinzoon. Korte tijd later sterft Lissauer, op zondagmiddag 24 juli 1934. Hij werd 82 jaar oud.

Het afscheid van Lissauer bracht volgens het Nieuw Israëlitisch Weekblad 'een ontzaglijke mensenmassa' op de been. Na een tweetal toespraken in het sterfhuis begeleidden velen de lijkwade naar de begraafplaats. Daar nam een zevental sprekers afscheid van Lissauer, waaronder voorganger Mau Frank uit Zandvoort, die Lissauer in zijn nadagen in Zandvoort had leren kennen. Zijn zoon Emanuel bedankte de aanwezigen namens de familie.

Het briefje van Lissauer bij zijn afscheid van de stichting Elia, d.d. 12 december 1928. Lissauer maakte meer dan negen jaar deel uit van het bestuur en bleef tot

zijn dood betrokken op Zandvoort.

DEEL IV: JOODS ZANDVOORT IN DE JAREN TWINTIG

15

Jong geleerd, oud gedaan

De oprichting van de godsdienstschool

Als Lissauer een vergadering bijeenriep, stond er iets te gebeuren. Zo ook op 27 september 1922 in Hotel Gompertz-de Beer. De nestor van Elia had zoveel mogelijk ouders van schoolgaande kinderen opgetrommeld om hen voor te lichten over joods onderwijs. Toen de inspanningen op afstand van het Haarlemse kerkbestuur om een godsdienstschool op te richten in Zandvoort op niets waren uitgelopen, nam Lissauer zelf het voortouw. Hij vond het erg genoeg dat de Zandvoortse jeugd al vijf jaar verstoken was gebleven van onderwijs en vormde een Voorlopige Commissie ter bevordering van het Godsdienstonderwijs. Daar zat hij zelf in, samen met Nehem Davids en rabbijn de Vries. Zij waren het er snel over eens dat een blijvende commissie uit Zandvoortse joden moest bestaan. Deze commissie kon helpen kinderen te werven en ouders te motiveren, hand- en spandiensten verrichten en als klankbord fungeren voor de onderwijzers van de godsdienstschool.

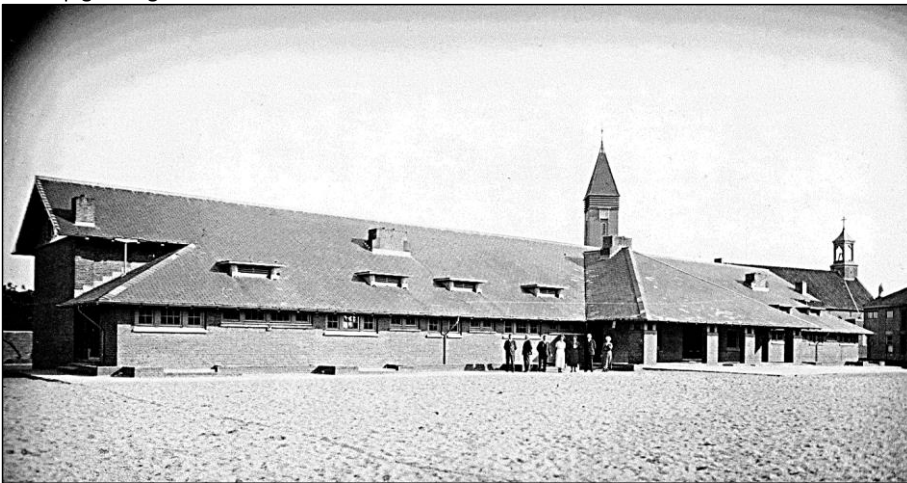
De sfeer op de voorlichtingsavond was vriendelijk en de tijd rijp voor een nieuwe stap. Staande de vergadering werden reeds 15 leerlingen ingeschreven. Het feit dat er een inschrijving plaatsvond, gaf aan dat het om serieus onderwijs ging. Tot opluchting van de Voorlopige Commissie werden vijf kandidaten bereid gevonden om de Schoolcommissie te gaan vormen. Voorzitter werd Abraham Cohen. Ook Betje Cosman, moeder van vier kinderen, werd lid, evenals Melchior Odewald. De schoolcommissie ging op zoek naar geïnteresseerde ouders en kinderen. De velden waren wit om te oogsten, want op 22 oktober ging de godsdienstschool van start, middels een feestelijke bijeenkomst in Hotel restaurant Zomerlust aan de Kosterstraat (foto), in aanwezigheid van niet minder dan 31 Zandvoortse kinderen en hun ouders.

Op de feestmiddag waren opvallend veel bestuurders aanwezig: enkele vennoten, opperrabbijn Onderwijzer, rabbijn De Simon Vries, Burgemeester en Wethouders van Zandvoort en enkele kerkbestuurders uit Haarlem. De start van de godsdienstschool was een moment van gewicht. Sinds de Wet op het Bijzonder onderwijs waren de mogelijkheden flink vergroot. De lessen zouden op buitenschoolse tijden gegeven worden in school D, waarvan meester H. de Jong aanwezig was. Het College van Zandvoort stelde twee lokalen voor het joodse godsdienstonderwijs in deze school ter beschikking. De lessen zouden worden gegeven door de godsdienstonderwijzers Z. Mossel en S. Hakker. Zij waren met z'n tweeën vanwege de omvang van de groep en de grote leeftijdsverschillen tussen de kinderen. Samuël Hakker was een oude bekende. Hij had als student van het seminarie een paar zomers lang de sjoeldiensten geleid.

Zolang Zandvoort geen zelfstandige gemeente was, lag de plicht tot het regelen van het godsdienstonderwijs bij het Haarlemse bestuur. In de krant stond inmiddels te lezen dat de kerkenraad van Amsterdam het godsdienstonderwijs in Zandvoort niet financieel zou steunen. Als Haarlem de contributie inde van zijn Zandvoortse buitenleden, kon het ook wel iets voor Zandvoort terugdoen, was de redenatie. Preses De Lieme van Haarlem kon zijn gramschap over deze in zijn ogen onterechte argumentatie niet voor zich houden op de feestmiddag. Hij pareerde dat slechts 20% van de Zandvoortse joden aan Haarlem bijdroeg, daar de meesten honorair aan Amsterdam schatplichtig bleven.

Lissauer onthield zich van commentaar, al was de geldkwestie nog niet opgelost en wachtte hij reeds lang op het kerkbestuur van Haarlem als sponsor van het godsdienstonderwijs in Zandvoort. Daarbij had hij voorlopig nul op het rekest gekregen. Om de godsdienstschool toch van de grond te krijgen en te laten draaien betaalden hij en Davids de onderwijzers voorlopig uit eigen zak.

Openbare lagere school D. In dit gebouw bij de trambaan was de joodse godsdienstschool gehuisvest. Op de achtergrond de oude en nieuwe toren van de R.K. Kerk van Zandvoort.

De lessen in 1922-1923 waren op maandag en donderdag, van 17.00-18.00 uur. Daarnaast werden er lessen gegeven op woensdagmiddag, van 13.30-15.30 uur. In februari schrijft Lissauer een brief aan Davids waarin hij hem meedeelt dat hij tabak heeft van hun betalingen. Beide vennoten hadden op dat moment elk al 300 gulden bijgedragen. De kosten

tot 1 mei waren aan het begin van het schooljaar geraamd op 1.000 gulden. Lissauer vond dat Haarlem nu maar eens over de brug moest komen. In de maanden na februari betaalde de schoolcommissie de salarissen en reiskosten van beide leraren en de kosten voor de schoolfeesten en het schoolreisje. De school telde in april 1923 veertig kinderen. De getallen waren echter bedriegelijk. De levensvatbaarheid van de godsdienstschool op lange termijn zou gebaat zijn met de inbedding in een eigen joodse gemeente, met een vaste voorganger en leraar. Pas dan zou er continuïteit zijn. Onder deze voorwaarde trad Haarlem uiteindelijk als sponsor naar voren. De vraag was opnieuw wie het initiatief zou nemen om tot een eigen joodse gemeente in Zandvoort te komen.

Op de feestmiddag in Zomerlust werd door diverse sprekers een beroep op de ouders gedaan. Hun support en ondersteuning was noodzakelijk. Zij konden hun kinderen ook het beste helpen om het geleerde in de praktijk te brengen. Zo ging er van de godsdienstschool via de kinderen een vormende werking uit op de Zandvoortse ouders.

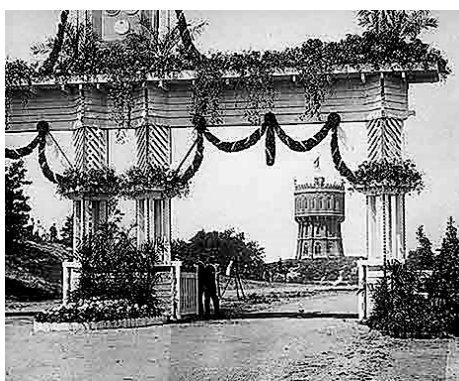
De opperrabbin vergaakte in zijn toespraakje tot de kinderen de joodse godsdienst met de ark die Noach redde van de ondergang. Voor de ouders vergaakte hij het godsdienstonderwijs met de zon op het levenspad van hun kinderen. Rabbijn De Vries refereerde ook aan Noach en stelde - met gevoel voor understatement - met opluchting vast dat 'er toch land te bezielen viel' met de Zandvoortse jeugd.

De kinderen ontvingen van de schoolcommissie elk een eigen *tefilla* (gebedenboek), waarvan ze het gebruik spoedig op school zouden leren. Na afloop was er een gezellig samenzijn met pianospel en zang. Afsluitend werd door de voorzitter van de schoolcommissie, Abraham Cohen, het *mincha* (middaggebed) en *ma'ariew* (avondgebed) gebeden. Daarmee was het startfeest ten einde.

De godsdienstschool sloeg aan en wierp al snel vruchten af. Op 3 augustus 1923 vond de eerste bar-mitswa viering in de nieuwe synagoge plaats. Het kerkbestuur gaf daarbij een *tefilla* met inscriptie cadeau. Voorganger tijdens deze feestelijke dienst was de weleerwaarde heer J.S. Roos uit Amsterdam.

In de augustusmaand van 1922 ontving mevrouw E. Lissauer-Asscher, regentes van het Jongens Weeshuis te Amsterdam aan de Amstel in haar zomerhuis in Zandvoort een grote groep de kinderen van het Weeshuis. Haar man kwam met de 50 grootste jongens vanuit station Overveen naar Zandvoort lopen. Daarbij maakten zij gebruik van de nieuwe toegangsweg naar Zandvoort: de pas geopende Zeeweg. De jongens droegen zwarte uniformen met een wit kraagje. Het Jongens Weeshuis Megadlé Jethomim (Opvoeding der wezen), werd al in 1738 opgericht door de Hoogduitse Synagoge en stond onder verantwoordelijkheid van de Hoogduitse kerkenraad. Het weeshuis was in joodse kringen

een populair goed doel. Er werden diverse acties voor gehouden in den lande in joodse kringen. Ook de Zandvoortse badgasten collecteerden zomers regelmatig voor het Jongens- of Meisjesweeshuis.

De (kortgeschoren) jongens van het Amsterdamse Jongens Weeshuis op bezoek in Zandvoort, voor het zomerhuis van regentes Lissauer-Asscher.

Het godsdienstonderwijs bleek ook over de jaren een succes. De schoolcommissie die aarzelend begonnen was, ontwikkelende zich onder leiding van Abraham Cohen tot een spil in het kerkelijk jeugdwerk. De ouders lieten zich evenmin onbetuigd. Ze hielpen mee bij de schoolreisjes die georganiseerd werden, bij het versieren van de zaal en alle voorbereidingen voor het jaarlijkse hoogtepunt: de Chanoekaviering in december. Bij dit feest werd een feestmiddag georganiseerd, waaraan alle kinderen meewerkten, de ouders, schoolcommissie en de kerkenraad. Er werden goochelaars ontboden, toneelstukken ingeoefend en films gedraaid. De Chanoekavieringen, waarop de kinderen van de godsdienstschool een cadeau ontvingen, vonden 's middags plaats in diverse zalen in Zandvoort, waaronder Monopole, Riche en het Groot Badhuis.

Aan het einde van het schooljaar werd een feestmiddag gehouden bij het uiteiken van de rapporten, waarbij er prijzen waren voor de beste leerlingen. De kinderen gaven dan een geschenk aan de leraren. Zo was het godsdienstonderwijs al snel niet meer weg te denken.

Gezelligheidsvereniging Wesomagto Begagego onder leiding van A.S. Cohen, die de feestelijkheden rond de joodse feestdagen verzorgde en met *Sjimchat Thora* (Vreugde der Wet) een feestavond organiseerde, hield ook zoveel mogelijk rekening met de kinderen. Spelenderwijs leerde zij toepassen wat zij in de schoolbank hadden geleerd en maakten zij hun ouders enthousiast voor het joodse leven, dat met de nieuwe synagoge ongekende mogelijkheden had.

De oprichting van een joodse gemeente in Zandvoort was de logische volgende stap na de bouw van de synagoge en de oprichting van de godsdienstschool. Lissauer had de Zandvoortse joden al op 5 september 1920 deze kant op gewezen. Achteraf bleken de schoolcommissie en godsdienstschool een noodzakelijke tussenstap op weg naar zelfstandigheid. Drie jaar later kwam de Israëlitische gemeente er toch, die Lissauer al in 1916 voorzag. Aan een aantal vereisten zou de gemeente voorlopig niet kunnen voldoen, zoals het hebben van een eigen joodse begraafplaats, maar het instellen van een voorlopige kerkenraad en voorlopig kerkbestuur kon gemakkelijk ter hand worden genomen.

In dit kader belegt Lissauer op 18 maart 1923 opnieuw een vergadering in Zomerlust. Daarop vond een gesprek plaats met dr. Wolff van de Permanente Commissie, het officiële orgaan dat zeggenschap had over de oprichting van joodse gemeenten. Aanwezig waren verder het bestuur van Elia en een aantal vooraanstaande joodse inwoners. Inzet was het oprichten van een eigen joodse gemeente.

Er werden meteen spijkers met koppen geslagen. De vergadering besloot een aanvraag tot de oprichting van een joodse gemeente in te dienen bij de Centrale Commissie. Tevens werd gevraagd een eigen leraar en voorganger te mogen aanstellen. Op deze brief kwam verrassend snel antwoord. De gevraagde zelfstandigheid werd voorlopig verleend.

Hierop schrijft Lissauer meteen een oprichtingsvergadering uit. Deze werd gehouden op 3 april 1923 in Zomerlust, slechts 15 dagen na de eerste vergadering. Voorzitter was wethouder Johan Bramson, binnen wiens portefeuille de oprichting viel. Bramson was zelf ook joods. Aanwezig waren enkele tientallen inwoners, rabbijn De Vries en dr. Wolff. Na een voordracht van de rabbijn ging de vergadering over tot het constitueren van een voorlopige kerkenraad en voorlopig bestuur. Bramson werd daarvoor ook gevraagd, maar bedankte vanwege zijn wethouderstaken en politieke functies. Voorzitter van de voorlopige kerkenraad werd A. Krouwer. Ook Abraham Cohen, voorzitter van de schoolcommissie, werd lid. Leo Andreson werd secretaris-penningmeester. Verder werden gekozen: Zadok L. Blok, A. Vigeveno en winkelier Maurits Blitz. Er werd een brief verstuurd aan de Centrale Commissie om de instelling van de voorlopige kerkenraad en daarmee de stichting van de gemeente te melden.

De eigen synagoge, wekelijkse erediensten, het geregelde godsdienstonderwijs, de aanstelling van een eigen voorganger en de benoeming van een voorlopig kerkbestuur pleitten voor de definitieve erkenning van de joodse gemeente. Het enige wat ontbrak was een rituele badinrichting voor vrouwen en een eigen joodse begraafplaats. Hiervoor kon voorlopig een beroep op Haarlem worden gedaan.

Op 24 juni vergaderde de Centrale Commissie over de oprichting van de gemeente in Zandvoort. Er leefden nog wel wat bezwaren. De Centrale Commissie wilde de aanvraag hierop echter niet laten stranden. Integendeel. Er waren meer gemeenten in het land met een gedeelde begraafplaats. Bussum, vóór Zandvoort de jongste joodse gemeente, had zich hiervoor tot Weesp gewend.

Volgend op de correspondentie met de Centrale Commissie vond op 5 juli 1923 in Zomerlust een derde algemene vergadering plaats. Daarop werd de heugelijke mededeling van de erkenning van de Nederlands Israëlitische Gemeente te Zandvoort bekend gemaakt. Het voorlopig bestuur trad hierop af om plaats te maken voor een definitieve kerkenraad. Krouwer, Cohen en Andreson werden herkozen en vormden het bestuur. Tot lid van de kerkenraad werden benoemd Zadok Blok, Maurits Blitz, Melchior Odewald en Simon Cosman. Vigevano, die niet gekozen werd, werd secretaris van de gemeente. Een paar jaar later kwam hij alsnog in de kerkenraad. Vigevano zat ook in het bestuur van Toneelvereniging Phoenix, de meest 'joodse' van de vier toneelverenigingen in Zandvoort, was actief betrokken bij Gemeentebelang en klom wel eens in de pen met een ingezonden brief in de Zandvoortse Courant over publieke aangelegenheden als de kwaliteit van de fietspaden in de gemeente.

De Centrale Commissie gaf toestemming aan Zandvoort om de weleerwaarde heer Salo de Jong te benoemen tot voorganger en leraar. De Jong had een tijd in Engeland gewerkt en was voorlezer van de 2^e Synagoge in Den Haag. Krouwer bleef drie jaar voorzitter. In 1926 verhuisde hij terug naar Amsterdam. Hij hield contact en steunde de gemeente financieel. Andreson ontpopte zich als spin in het web van synagoge in de jaren twintig. Hij zorgde ervoor dat iedereen betaalde en kende alle namen uit zijn hoofd, ook van badgasten die geregeld terugkeerden. Soms bezocht een 'hoge' gast, zoals een lid van de rijke joodse familie Sassoon, de synagoge. De gemeente leefde dan met Andreson mee. Lukte het hem de gast te 'verleiden' ook een stuk van dienst te doen voorin het godshuis? Gewoonte was tegenover deze 'eer' een bijdrage te stellen. Toen de crisisjaren zich lieten voelen legde Andreson zijn taken neer. Dit was in 1930. Kort daarop emigreerde hij naar Palestina.

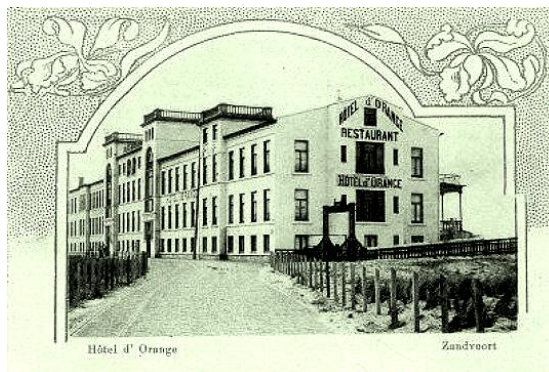
Toen ook Cohen de kerkenraad verliet, was Zadok Blok uit de Haarlemmerstraat de nestor. Hij zag de opvolger van Krouwer, Levie Elte uit de Kostverlorenstraat, komen en gaan en was bij alle discussies aanwezig. Max Noach trad ook toe tot de kerkenraad in de jaren twintig. Hij kookte soms voor de hele gemeente, zoals op het Chanoekafeest van 1929 in Paviljoen Riche aan de noordboulevard, waarvoor weduwe Bloemendal de vleeswaren en Hotel Gompertz-de Beer het bestek leverde.

Op 12 augustus 1923 werd de oprichting van de Joodse Gemeente Zandvoort feestelijk gevierd. Na Bussum was de oprichting binnen korte tijd van een tweede nieuwe joodse gemeente uitzonderlijk. Doorgaans hield de Centrale Commissie zich bezig met het sluiten van synagogen. Het feest begon in Hotel d'Orange, net als een jaar eerder bij de opening van de sjoel. In de grote zaal was voor de gelegenheid een grote groen gedekte tafel opgesteld. Achter de tafel zaten leden van het kerkbestuur, stichting Elia, de kerkenraad van Haarlem, dr. Wolff, rabbijn Philip Coppenhagen en de beoogde voorganger van Zandvoort, Salo de Jong. Aanwezig waren ook wethouder Bramson, de (gewezen) godsdienstonderwijzers

Mossel en Hakker en drie bestuurders van de Portugese Synagoge. Rabbijn De Vries was er niet. Hij verbleef op dat moment in het buitenland. Afwezig was ook dr. D.M. Sluijs van de Centrale Commissie. Hij had zijn taken overgedragen aan dr. Wolff, die lid was van de synagoge in Haarlem.

Voorzitter Krouwer kondigde aan dat eerst de brief over de officiële zelfstandigheid van Zandvoort zou worden voorgelezen. Dr. Wolff bleek deze papieren echter niet bij zich te hebben. Daarop kweet hij zich mondeling van zijn taak om de gemeente van Zandvoort zelfstandig te verklaren. De Haarlemse voorzitter Abraham de Lieme sprak van een historisch moment waaraan de nodige gesprekken en conferenties vooraf waren gegaan. Hij verklaarde vervolgens de Zandvoortse kerkenraad zelfstandig, waarmee een einde kwam aan meer dan veertig jaar Haarlemse bemoeienis met Zandvoort.

De vennoten Nehem Davids en Jesaia Lissauer hadden met hun organisatie en van het godsdienstonderwijs in Zandvoort een belangrijke slinger gegeven aan de motor van Zandvoortse emancipatie. Zo speelde stichting Elia opnieuw een sleutelrol. Voortaan waren er twee besturen. Dat zag Krouwer, die hierover sprak als eerste voorzitter van de nieuwe kerkenraad, scherp. Hij

spreekte de hoop uit dat 'Elia' en 'Zandvoort' goed zouden samenwerken en sprak de vennoten toe als 'onze vrienden en raadgevers', maar ook met de woorden 'wij weten dat uw verblijf op Zandvoort maar tijdelijk is'. Deze voorzichtig uitgesproken woorden, zouden later, toen de Zandvoortse gemeente (ook) los van 'Amsterdam' wilde komen om op eigen benen verder te gaan, steeds sterker worden gevoeld.

De beide godsdienstonderwijzers moesten op zoek naar nieuw werk. Hun taken werden overgedragen aan de nieuwe voorganger. Dat zij goed werk hadden verricht, bleek toen rabbijn De Vries de school tegen het eind van het jaar bezocht en constateerde dat 'er een wonder met deze kinderen is gebeurd, zoveel hebben zij in korte tijd van het Jodendom geleerd'. Een betere aanbeveling konden Mossel en Hakker niet krijgen.

Het bestuur van Elia gaf de gemeente een kostbare wetsrol cadeau. De bijpassende wetsmantel was van hemelsblauwe stof met gouden letters en werd aan Elia aangeboden door het damescomité. De wetsrol was mogelijk gemaakt door een anonieme gif. Later bleek rabbijn Coppenhagen de schenker. Davids bood de wetsrol, de derde die gemeente rijk was, aan de kerkenraad aan met een bijpassende toespraak 'in de geest van Elia'. Krouwer nam de wetsrol in ontvangst. Hierop volgde de installatie van Salo de Jong, die heel wat werk te wachten stond, met name onder de jeugd. Na zijn installatie werden er collectebiljetten rondgedeeld, gevolgd door de erewijn en hapjes en drankjes.

Het tweede deel van de plechtigheid volgde in de synagoge. Daar leidde chazan De Jong het middaggebed. De dienst werd net als bij de opening van de synagoge muzikaal opgeluisterd door het Kwartet van de Grote Synagoge onder leiding van de heer Engeland. Het koor hief zijn eerste lied aan toen opperrabbijn Coppenhagen de nieuwe wetsrol de synagoge binnendroeg. De andere wetsrollen werden de nieuwe wetsrol tegemoet gedragen. Hierna volgden de rondgangen rond de bima, waarbij de mannen van de vergadering in het hotel allen de nieuwe wetsrol een poosje droegen, onder wie Lissauer, Wolff, De Lieme, Bramson, Cohen en Mossel. Davids sprak een gedachtenis uit aan Veershijm. De voorganger zong enkele verzen speciaal voor de nieuwe kerkenraad.

Hierop hield de Amsterdamse rabbijn Coppenhagen de gelegenheidsrede. Hij sprak als plaatsvervangend opperrabbijn van de Grote Synagoge, in welks traditie de synagoge van Zandvoort stond. De ritus in Zandvoort was vanaf het begin de Hoogduitse.

Luchtfoto uit 1929 van de 'joodse' Zeestraat. Het rechte blok huizen in het midden is het rijtje met joodse winkels; daarnaast (links) de loods van de Reddingsbrigade en de Stationsstraat. Aan de andere de Heemskerckstraat met op de hoek rechts de modewinkel van Moscoviter. Rechts boven op de afbeelding de admiraalsvilla's en de ingang van de Mezgerstraat met Pension Zendijk en de horlogerie van Isaäc Trompetter; daartegenover de woning van dr. Tichelaar (met toren).

Rabbijn de Vries maakte zijn afwezigheid op het feest van 12 augustus goed met een spreekbeurt in de wintermaanden een jaar later. Op 4 november 1924 hield de eerste van een serie lezingen in de synagoge. Deze spreekbeurten waren bedoeld om meer kennis en begrip te krijgen van het jodendom en wezen erop dat de joodse gemeente in Zandvoort niet slechts voor de vorm bestond, maar zichzelf serieus nam. In een lang bestaande joodse traditie om de synagoge ook als *beth hamidrash* (leerhuis) te laten functioneren, wilde men niet alleen de joodse kinderen, maar ook de volwassenen in het dorp gelegenheid geven tot bezinning en educatie.

Het zelfstandig worden van de gemeente werd 'begeleid' door nog een aantal andere 'verschijnselen', naast de godsdienstschool en wintercursus. In 1923 organiseert een aantal joodse vrouwen een collecte voor de Joodse Invalide in het dorp, onder leiding van mevrouw A. Meijer van Villa Hortense in de Kostverlorenstraat en mevrouw E. Salomons uit de Zeestraat. De collecte werd naar typisch joodse gewoonte gehouden op zondag. Overigens woonde pal naast mevrouw Salomons journalist A. Steen, die in de jaren dertig een van de belangrijkste woordvoerders zou worden van de NSB in de lokale pers.

Hier is plaats genoeg

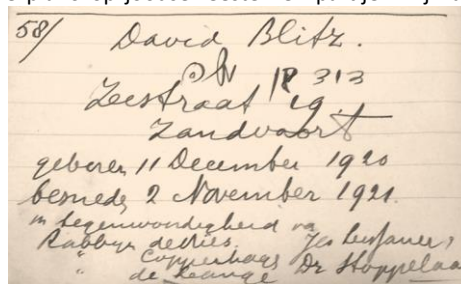
De groei van joods Zandvoort

Met de aanwezigheid van een joodse gemeente werd Zandvoort voor gelovige joodse immigranten een nog aantrekkelijker woonplaats. Zij kwamen vooral naar de kust vanuit de stad, waar de woningnood tijdens de oorlog in Europa hoog was opgelopen. Dankzij de bouwactiviteiten van diverse investeerders stonden er in Zandvoort woningen en winkels te wachten op hun eerste huurder of eigenaar.

Van de nieuwkomers zou de synagoge gemeente het moeten hebben, wilde zij ook in de wintermaanden bijeen kunnen komen. Gelukkig waren er diverse joodse families die in Zandvoort kwamen wonen, een winkel begonnen en voor vers bloed zorgden, zoals de families Cosman, Noach, Blitz en De Zwarte. Op weg naar de synagoge kwamen bij de ingang van de Mezgerstraat langs de resten van het door brand verwoeste Olympia Palace, waar ooit sjoeldiensten werden gehouden in de zomer.

De woning van Maurits Blitz en zijn vrouw aan de Zeestraat keek aan de achterzijde uit op het afgebrande circustheater. In de woning naast Blitz kwam later Sophia Blanes met haar kinderen Josua en Eva wonen. Zij was pianolerares en begeleidde tal van uitvoeringen en feesten. Ook mevrouw Van Moppes speelde piano op joodse feesten en partijen. Zij had haar eigen jazzband.

Dat Maurits Blitz godsdienstig was bleek niet alleen uit het feit dat hij koosjere producten verkocht en op 24-jarige leeftijd toetrad tot de kerkenraad. Op 2 november 1921 liet hij zijn zoontje David besnijden door moheel Mozes Petzon uit Haarlem. Het was een opmerkelijke besnijdenis. Het kind was inmiddels al elf maanden oud en behalve Petzon waren ook de ervaren

Jesaia Lissauer en dokter De Stoppelaar aanwezig. Daarnaast werd de huisdienst volgens het notitieboek van Petzon bijgewoond door drie rabbijnen, waaronder waarnemend opperrabbin Philip Coppenhagen. Wat het vijftal extra heren precies samenbracht in de woonkamer van het echtpaar Blitz, is onduidelijk. Wel doen de late datum en de aanwezigheid van Lissauer en de huisarts vermoeden dat de start van het kind moeilijk was en zijn besnijdenis mogelijk riskant. De besnijdenis lijkt verder normaal te zijn verlopen. We komen David Blitz, die enig kind bleef, later tegen onder de joodse tieners in het dorp. Hij trok vaak op met zijn overbuurjongen en klasgenoot David de Zwarte en had een oogje op zijn overbuurmeisje Marianne Moscoviter.

Dokter Frans de Stoppelaar was huisarts en schoolarts in Zandvoort. Hij woonde in de admiraalsvilla's op Zeestraat 7, waar ook zijn praktijk was en een apotheek. De Stoppelaar zette zich onder meer in voor de tbc-bestrijding. Nog rond 1920 trof hij 18 Zandvoortse kinderen met tbc aan op de scholen. In 1922 opende het Consultatiebureau voor tbc in Ons

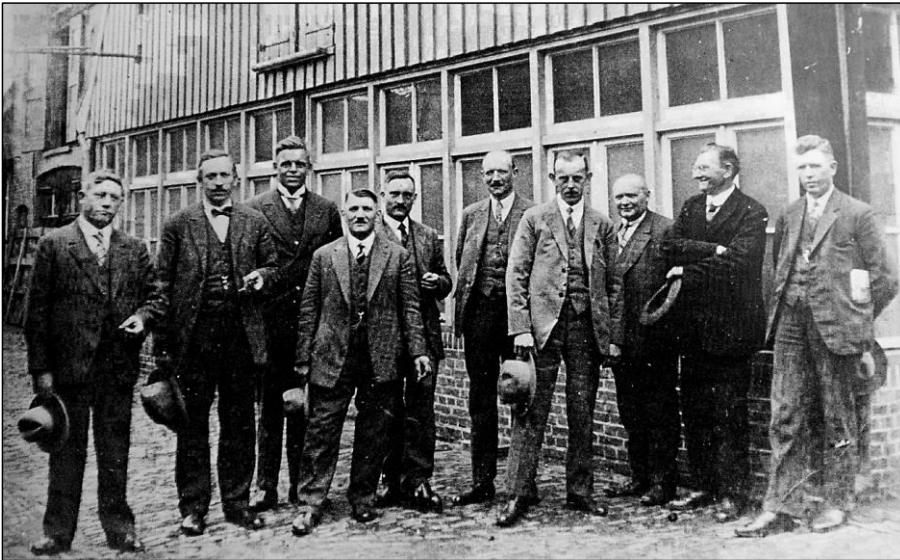
Huis, bemand door mejuffrouw dr. Polak van de Clarastichting. Dit verhuisde later naar de Poststraat. Dokter De Stoppelaar stopte zijn praktijk in 1924. Zijn opvolger was dokter C.J.

Tichelaar. De Stoppelaar overleed korte tijd later in Laren, op 44-jarige leeftijd.

Gezicht op de joodse bovenwoningen in de Zeestraat tijdens de brand in 1921. In een van de bovenwoningen vond rond dezelfde tijd de besnijdenis plaats van David Blitz.

Op 1 december 1920 begon Simon Bronkhorst, van oorsprong diamantslijper, een eigen schoenwinkel en kleine schoenmakerij in de Haltestraat. Ook hij zou, net als Blitz, tot het eind toe in Zandvoort blijven. Bronkhorst was een ijverig adverteerder en lid van de Zandvoortse Patroonvereniging voor schoenmakers. Zijn moeder woonde bij hem in huis op de Zeestraat, tot haar overlijden in 1934. Bronkhorst hield de ontwikkelingen op schoeiselgebied scherp in de gaten en leverde zowel trendy als klassieke modellen uit binnen- en buitenland. Hij deed ook mee met etalagewedstrijden van de Handelsvereniging en met de plantjeswedstrijden van Comité Flora. Hij was ook graag bereid schoeisel voor de Zandvoortse schoolkinderen te leveren. Daarop konden de schoenmakers in het dorp zich inschrijven. Bronckhorst was volgens zeggen zeer klantvriendelijk en had ook altijd nog wel een paar schoenen staan voor een lagere prijs.

Simon Bronkhorst (vierde van links) op stap met de Zandvoortse schoenmakerspatroonvereniging.

Op 12 maart 1924 opende een nieuwe joodse slager in Zandvoort: Vleeshouwerij Louis Bloemendal o.r.t. De winkel bevond zich op Brugstraat 14, vlak bij het voormalige synagogelokaal. Zijn vrouw Rebecca Silverberg, van wie we nog het nodige zullen horen, werkte ook mee in de zaak. Daarnaast droeg zij zorg voor hun twee zoons, Philip en Harry, en een dochter. Al snel na hun vestiging in Zandvoort voltrok zich een ramp. Louis Bloemendal stierf namelijk, vijf weken na de opening van zijn zaak, op 32-jarige leeftijd. Hierop zette weduwe Bloemendal het bedrijf voort. Haar zwager Barend Chapon, lid van de kerkenraad van Haarlem, werd voogd over haar minderjarige kinderen. Een sjouchet (ritueel slachter) hielp weduwe Bloemendal met het rabbinale zegel. Tot overmaat van ramp stierf drie weken later dochtertje Bertha van tien maanden.

Weduwe Bloemendal zou later met haar slagerswinkel naar de Zeestraat verhuizen. Zij was ook actief rond de synagoge. Zo was zij vele jaren presidente van vrouwenvereniging Bigdei Koudesj en hielp mee met het kinderwerk.

Naast de komst naar Zandvoort van de middenstanders Cosman, Noach, Blitz, Bronkhorst en Bloemendal vestigt zich begin jaren twintig in korte tijd ook een aantal nieuwe joodse pensions in het dorp. De bekendste daarvan is Pension Soester op Zeeweg 62 (foto). In het naastgelegen hoekpand was kruidenier Levie de Zwarte gehuisvest.

De dames Rachel en Rebecca Vaz Dias vestigen zich in 1921 in Zandvoort en starten ritueel familiepension 'Israël' op Kostverlorenstraat 12, dat al snel populair wordt. Zelf wonen de dames op de Haarlemmerstraat, ook na hun pensionering in 1935.

In 1921 openen Pension Elisabeth op Kostverlorenstraat 89, Pension Gans op Hoogeweg 46 en Pension Hamerslag o.r.t. op Haltestraat 36 in Zandvoort. Al deze pensions zijn in 1924 alweer verdwenen. Een langer leven is Pension Cohen o.r.t. beschoren, dat in 1926 zijn deuren opent op Mezgerstraat 50 en tot in de oorlog open blijft, ook als locatie voor feestjes, recepties en bar mitswa vieringen.

Weduwe F. Spits-Konijn is vanaf 1927 met een pension actief op Hogeweg 5. In 1931 gaat zij verder met Hotel Splendide o.r.t. Het pand op Zeestraat 36-38 wordt in 1933 opnieuw overgenomen door het joodse hotelbedrijf Hiegentlich.

Eind jaren twintig vestigen zich nog twee joodse pensions in het dorp: Pension H.L. van der Lijn op de Heerestraat in 1928, en Pension Pretoria van Frits Vieijra op Hogeweg 78 in 1929. Van der Lijn vertrok na een paar jaar naar Haarlem. Vieijra was ook na de oorlog nog als pensionhouder in Zandvoort actief.

Het is in de jaren twintig een komen en gaan van joodse inwoners en ondernemers in Zandvoort. In geen enkele andere periode vestigen zich zoveel nieuwe gezinnen en bedrijven in Zandvoort, hoewel er ook een behoorlijk aantal vertrekt of ophoudt. Een van de

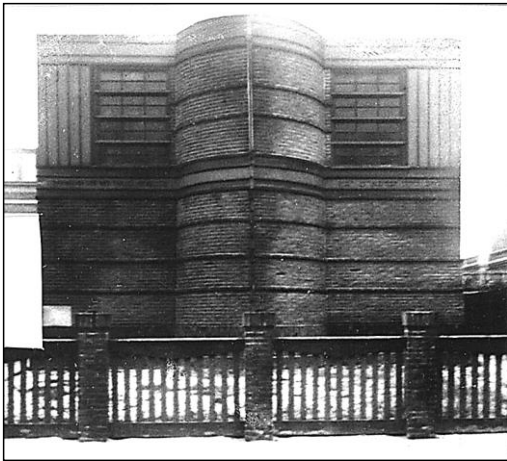
passanten in de dorp is voorganger Salo de Jong met zijn gezin. Gekomen in 1923 vertrekt hij alweer in 1925. Na zijn afscheidsdienst op sjabbat vond een afscheidsavond plaats in Lunchroom Carels op de Grote Krocht. De kerkenraad wilde hierbij ook belangstellende badgasten betrekken. Van de badgasten ontvangt De Jong als afscheidscadeau een compleet instrumentarium om als moheel op pad te kunnen gaan. De Jong had de opleiding hiervoor net afgerond. Het laat zich raden dat Lissauer het cadeau organiseerde, blij dat de jongere generatie zijn werk voortzette. Het afscheid van De Jong zou de enige afscheid van een voorganger blijven die de joodse gemeente in Zandvoort gekend heeft.

De godsdienstschool had geen moeite om kinderen aan te trekken. De belangstelling voor de synagoge, het gezamenlijk vieren van de joodse feestdagen en de winterlezingen nam toe. De gemeente kwam tot bloei. De eens zo afwachtende Zandvoortse joden blaakten steeds meer van vertrouwen en sloegen de vleugels uit, waar veel andere joodse gemeenten in kleine plaatsen een kwijnend bestaan leden.

In de kerkenraad begonnen bouwplannen te circuleren die getuigden van het nieuwe zelfvertrouwen. Men richtte zelfs een eigen Bouwfonds (Bedeek Habajies) op, waar voorheen alleen stichting Elia een dergelijk fonds had. Op de kerkenraadsvergadering van 29 februari 1928, het jaar waarin het Groot Badhuis zijn 100-jarige bestaan vierde, werd het volgende bouwplan goedgekeurd door de kerkenraad:

het bouwen van een complex van gemeentegebouwen naast de synagoge met een vergaderlokaal, een kleine secretarie, een kleedruimte, een ritueel bad, een ambtenaarswoning en nieuwe toiletten in plaats van die in de sjoel.

Een onzeker factor was de aankoop van de bouwgrond. Het was niet zeker of het perceel tussen de sjoel en Pension Braun nog verkrijgbaar was. Daarom werd als alternatief plan achter de hand gehouden: het bouwen achter de sjoel van een ontvangstkamer, kleedruimte en toilet, en aan de overkant van de straat van een vergaderzaal, secretarie, ritueel bad en een ambtenaarswoning. Als er geld genoeg zou zijn, wilde men ook de zwartgeblakerde

voorgevel van de sjoel en de Heilige Ark opknappen. Het bestuur onderhield contact met de leden van Elia over de bouwplannen, maar ging ook zijn eigen weg. Het bedacht plannen om geld in te zamelen voor het Bouwfond, zoals het organiseren van een fancy fair, het houden van een bouwloterij, het uitgeven van renteloze obligaties en eventueel door een bedrag te lenen van de bank. De kerkenraadsleden gaven het goede voorbeeld en stortten ieder alvast een symbolisch bedrag in het Bouwfonds. Dit werd ook als collectiedoel op de collectelijst van de sjoel gezet. De

mannen van de kleine synagoge misten echter de (financiële) slagkracht van de vennoten, die overigens nog flink wat geld op de rekening van hun Bouwfonds hadden staan, hoewel zij door alle uitgaven van de laatste jaren ook heel wat geld hadden uitgegeven.

De vennoten wachtten de ontwikkelingen verder af. Het was nu hun beurt om zich, zij het geïnteresseerd, passief en afwachtend op te stellen. Zo duurde het meestal drie maanden voordat een brief van de kerkenraad beantwoord werd. Wat de vennoten liever niet meedeelden was dat stichting Elia behalve bezittingen ook schulden had, zoveel was er uit de kas betaald. Dit maakte de vennoten extra afwachtend.

Intussen had de nieuwe voorganger, Maurits Frank, het secretariaat van de kerkenraad en de Zandvoortse gemeente in handen genomen. Uit een overzicht van zijn hand uit 1927 blijkt dat in dat jaar 90 joodse gezinnen ingeschreven stonden bij de synagoge. Er waren twee geboortes en drie huwelijken. In totaal omvatte de gemeente 325 zielen, waarvan 124 kinderen. Deze aantallen zouden de komende 15 jaar bijna verdubbelen. Er waren er echter ook telkens weer, die Zandvoort weer verlieten. Sommigen verdroegen de stille winters aan de kust niet en keerden terug naar de stad. Anderen verhuisden vanwege de scholing van hun kinderen naar Haarlem of terug naar Amsterdam. Enkel emigreerden naar Palestina. Frank constateert over zijn sjoelgebouw dat dit 'aanvankelijk ten gerieve van de badgasten werd gebouwd', maar 'sinds de oprichting van de gemeente van bestemming is veranderd.' Op dit gebied rommelde het waar hij bijzat. Zijn kerkenraad wilde spijkers met koppen slaan en de synagoge van de raad van bestuur van Elia overnemen. Pleitbezorger was Levie Elte die in februari 1927 als voorzitter aantrad. Het gezin Elte woonde nog maar kort in Zandvoort, op de Kostverlorenstraat, maar was actief betrokken bij de synagoge. Dochter Gisela en zoon Freddy zaten op School C en volgden de godsdienstlessen bij meester Frank. Volgens het bericht van Frank ontving het godsdienstonderwijs in 1927 nog altijd ondersteuning vanuit Haarlem en was naast hemzelf nog een onderwijzer uit Amsterdam actief. De school telde dit jaar 24 leerlingen.

Mede door de inspanningen van voorganger Frank ontspon zich een bloeiend verenigingsleven rond de Zandvoortse sjoel. Allereerst was vrouwenvereniging Bigdei Koudesj actief aanwezig. Al in 1922, tijdens de inwijding van de synagoge, zorgde het comité voor de aankleding van het gebouw met diverse gewaden. Men probeerde

het interieur te verrijken met alles wat nodig was voor een rijk joods leven. Zo werd in 1924 aan weersijden van de ark een wandkleed geplaatst, gemaakt door de Haagse borduurwerkfirma H. Goudsmit. De kostbare doeken waren gemaakt van purperstof, hemelsblauw en karmozijn en afgezet met goudstiksel, galon en franje. In het midden stond een inscriptie in goudletters.

Mannensociëteit Wesamagto Begageo ('En gij zult u verheugen op uw feestdagen') ging in 1925 van start en functioneerde als een combinatie van liturgische werkgroep en gezelligheidsvereniging. Voor het (echte) weldadigheidswerk was er het Armbestuur. Dit werd evenals het schoolbestuur rechtstreeks aangestuurd door de kerkenraad. Wesamagto Begageo zorgde ervoor dat de joodse feestdagen gevierd konden worden, zowel binnen als

buiten de synagoge. Veel werk werd er gemaakt van Pesach, het Loofhuttenfeest en Vreugde der wet. Op het Loofhuttenfeest zorgde de commissie voor de bouw van een

loofhut en voor de *loelavim* (symbolische bundels met vier gewassen). Voor Simchat Thora werden jaarlijks twee 'bruidegommen der wet' gehuldigd, de zogenaamde gassaniem, die door de kerkenraad werden aangewezen en samen met hun echtgenoten een ceremoniële hoofdrol vervulden. Het Chanoekafeest werd met de schoolkinderen gevierd, voorbereid door de schoolcommissie, in een van de vele grote zalen in het dorp. Wesamagto Begageo was ook actief als er door de weeks iets gevierd werd,

bijvoorbeeld bij het afscheid van een kerkenraadslid. Voorzitter was A.W. Cohen, secretaris A. Vigevano. Ook Max Noach was lid van het bestuur. Nestor Nathan van Thijn wist van geen wijken en bleef lid van het bestuur tot zijn dood in 1935.

Voor joodse ondernemers in de jaren twintig waren er kansen in Zandvoort. Dat bewijst Max Noach. Hij breidt in 1927 zijn winkel en pension in de Kerkstraat uit met een viswinkel aan de overkant en huurt ook een strandwinkel van de gemeente aan de Strandweg erbij. Volksgenoot J. Trompetter verkocht daar sigaren. Ook de zoon van wijlen juwelier Jonas del Canho uit de Kalverstraat, die de zaak van zijn vader voortzette, was hier actief.

In het eerste lustrumjaar van Wesamagto Begageo waren Maurits Frank en Max Noach gassaniem met Vreugde der Wet. Op de feestavond was een bigband aanwezig en een cabaretier. Er werden ook operafragmenten gezongen en cadeaus aangeboden. Kort na middernacht (!) werd aan een mooi versierde tafel het souper opgediend, bereid door de bekende cuisinier Maison Cats uit Amsterdam. Tafelpresident was Levie Elte, de nieuwe voorzitter van het kerkbestuur.

In 1929 vond in gebouw Monopole en filmavond plaats over de opbouw van Palestina. Dit onderwerp speelde aan de zijlijn mee. Onder andere rabbijn de Vries was een erkend zionist en was al eens op bezoek geweest in het heilige land. De beweging van het Zionisme ontstond in het laatste kwart van de 19e eeuw en streefde naar eigen joods thuisland, als antwoord op het opkomende antisemitisme in Europa. In Zandvoort werd in 1904 in Pension Gompertz al een avond aan dit onderwerp gewijd. Met name de Zionistenbond propageerde de standpunten van het zionisme en hielp mensen emigreren. In Zandvoort waren zionistische denkbeelden wel aanwezig, zoals bij het echtpaar Andreson, maar niet sterk. Andreson emigreerde naar Palestina evenals vennoot Nehem Davids en zijn vrouw. In Zandvoort werden films vertoond en thema-avonden over het zionisme gehouden. De Zandvoortse joden voelden zich over het algemeen echter thuis in het neutrale Nederland en in de Nederlandse cultuur.

Theodor Herzl (1860-1904), Oostenrijks-joods denker, journalist en activist, was de grondlegger van het zionisme.

Hetzelfde jaar waarin de synagoge gebouwd werd, werd in het dorp een bekende vereniging opgericht die zich richtte op de veiligheid van de badgasten: de Zandvoortse Reddingsbrigade. Bemanningen van schepen in nood werden al sinds mensenheugenis geholpen. Hiervoor werd in Zandvoort in 1823 de NZHRM opgericht. De nieuwe reddingsbrigade richtte zich op zwemmers in nood. De reddingsbrigade bestaat nog altijd en mag zich verheugen in de betrokkenheid van vele vrijwilligers.

Een andere 'jaargenoot' op de tijdlijn van de synagoge is de Vereniging van Strandpachters. Ook deze werd in 1922 opgericht. Aan het eind van een zomerdag bleven er heel wat eigendommen achter op het strand in de vorm van ligstoelen, rieten strandstoelen en allerlei badmateriaal. Van het bewaken daarvan wilden de strandpachters gezamenlijk werk maken. Hiernaast verzorgden zij de verkoop van consumpties en goederen aan daggasten en tenteigenaren op het strand.

Het strand trok niet alleen toeristen, maar ook kunstenaars aan, zoals de bekende 20^e eeuwse Amsterdams-joodse schilder Sal Meijer, die ook een periode in Zandvoort verbleef en wiens werk te koop was in Hotel d'Orange en later in MULURU.

In het jaar 1922 werd ook de Forensen Vereniging in Zandvoort opgericht. Deze volgde kritisch het beleid van de gemeente en waakte over zaken als de hoogte en de besteding van de toeristenbelasting, de prijs en kwaliteit van het openbaar vervoer en het prijspeil van de middenstand. Vanaf 1930 had een afgevaardigde van de Forensen Vereniging zitting in de VVV. Uit de Forensen Vereniging ontstond een apart comité dat ijverde voor een elektrische treinverbinding. Deze zou de reistijd bekorten en de ongemakken van het stoomtijdperk naar het verleden verwijzen. Anders dan bij de reddingsbrigade en strandpachters waren bij de Forensen Vereniging en de VVV ook joodse dorpsgenoten betrokken.

Aanzien en vertrouwen in het dorp genoot ook mejuffrouw dokter C.A. Polak, arts en directeur van de joodse Clarastichting in de Kostverlorenstraat. Zij werd door de Zandvoortse artsen benaderd om een speciaal consultatiebureau voor tbc in het dorp te gaan bemannen. Dit opende in 1922 en was gevestigd in Ons Huis aan het Dorpsplein (foto). Het bureau als zodanig was een initiatief van Onderling Hulpbetoon. Deze vereniging was de belangrijkste organisatie in Zandvoort op sociaal gebied en regelde onder andere vergoedingen aan leden die door ziekte geveld waren.

De opening van het consultatiebureau met een deskundige arts aan het roer paste in een tijd

van toenemend bewustzijn op het gebied van volkshygiëne en persoonlijke zorg. Hierover werden ook cursussen gehouden. Zo gaf eind jaren twintig een andere joodse arts die in het dorp was komen wonen, dokter Isaac van Bueren, cursussen over hygiëne en voeding aan de

Zandvoortse huisvrouwen. De gemeente was al jaren bezig uitbraken van ziekten tegen te gaan en had alle varkens, vuilnisbelten en mesthopen al buiten de bebouwde kom verbannen.

Nieuwe mogelijkheden voor het saneren van armoedige woonsituaties bood de sociale woningbouw van Plan Noord, dat in 1922 vaste vormen aannam en in 1923 leidde tot de bouw van de eerste nieuwe woningen voorbij het spoor.

*Strandfoto van Studio Bakels
d.d. 5 juni 1922, twee dagen voor de
eerstesteenlegging van de synagoge.*

Intussen verscheen, als gevolg van de nieuwe Onderwijswet, de ene na de andere christelijke school in Zandvoort, naast de openbare scholen A t/m D. In 1920 startte de R.K. school aan de Koninginneweg. De Vereniging tot het stichten van Christelijke Scholen begon eveneens in 1920 met schoolklassen in de Amsterdamse Vakantiekolonie. De Gereformeerde Kerk startte een jaar later met de Julianaschool in de Brederodestraat. In 1926 werd een nieuwe christelijke basisschool gebouwd, de Wilhelminaschool. De joodse godsdienstlessen die in 1923 van start gingen met twee onderwijzers pasten naadloos bij de komst van het confessionele onderwijs in Zandvoort en waren geen vreemde eend in de bijt.

Een prominent figuur die, al ongeneeslijk ziek, in Zandvoort kwam wonen was de joodse schrijver Herman Heijermans. Hij genoot grote bekendheid, vooral door zijn toneelstukken, die keer op keer overal in het land werden opgevoerd. Heijermans vestigde zich op Kostverlorenstraat 105, niet ver bij de Amsterdamse Vakantiekolonie vandaan.

Heijermans trouwde in 1898 met Maria Peers. Na hun echtscheiding hertrouwde hij in 1918 met actrice Anna Jurgens, die eveneens gescheiden was. Zij kwam ook in Zandvoort wonen.

Heijermans was behalve auteur ook regisseur. Met zijn NV Toneelvereniging, gevestigd te Amsterdam, was hij diverse malen in Zandvoort. Zo trad zijn toneelgezelschap in 1920 op in Palais d'Été en kwam hij als regisseur al in 1914 naar Zandvoort. Heijermans' toneelstukken werden in het toneel minnende Zandvoort doorlopend opgevoerd door diverse gezelschappen, in diverse zalen en bij diverse gelegenheden.

Zo liet bijvoorbeeld de SDAP in Zandvoort op zijn jaarvergaderingen graag een stuk van de sociaal geëngageerde Heijermans opvoeren. Het sociaal realisme van de schrijver – hij nam

Met opmaak: Patroon: Doorzichtig (Accent 2)

het op voor de underdog – paste bij de idealen van de partij. De stukken van Heijermans waren doorspekt met humor. Hij gold als meester van de lach. Heijermans heeft maar kort in Zandvoort gewoond. Hij overleed op 22 november 1924 in Zandvoort, 59 jaar oud. Zijn weduwe vertrok in 1925 naar Bloemendaal. Heijermans' dramastukken bleven na zijn dood even populair en werden tot de oorlog in verschillende zalen en theaters opgevoerd, waaronder in Haarlem en Zandvoort.

Heijermans ging in Zandvoort wel eens naar een uitvoering van een van zijn stukken. Zo woonde hij half februari 1924 in Monopole de uitvoering bij van zijn toneelstuk *Allerzielen*. Zijn aanwezigheid bleef niet onopgemerkt. Van zijn bekendste werk *Op hoop van zegen* werden diverse filmversies gemaakt, die populair waren bij het Zandvoortse publiek. Dat Heijermans joods was, maakte geen enkel verschil voor het uitgaande publiek. Dit werd pas een issue toen het antisemitisme opkwam en op de brede vloedstroom van de Europese ontwikkelingen ook in Zandvoort anti-Joodse campagnes in gang werden gezet.

Zandvoort geeft als forensengemeente in de jaren twintig een enorme groei te zien. De groeispurt werd in de jaren daarvoor ingezet. De periode 1917-1919 is met een groei van 9% van de bevolking de grootste groeiperiode ooit en het jaar 1919 met een bevolkingsaanwas van 14% het grootste groeijaar uit de historie van Zandvoort. Na 1924 vlakt de groei af.

Nieuwe groei brengt de periode 1931-1934, mede door de joodse vluchtelingen. Daarna staat de groei stil tot 1939. Er komen wel inwoners bij, maar er vertrekken er ook weer. Vestiging en vertrek houden elkaar dan in evenwicht.

Het zijn voornamelijk veertigers die Zandvoort weer verlaten. Dit patroon is ook bij de migratie rond de synagoge zichtbaar en heeft voornamelijk te maken met ontbrekende opleidingsmogelijkheden voor tieners. Het beeld voor Zandvoort als geheel deze jaren is dat 40% van degenen die zich er vestigen binnen een jaar weer vertrokken zijn. Daarin weerspiegelt zich de conjunctuur van een badplaats. Na vijf jaar is ongeveer een derde nog als huurder of ingezetene aanwezig. Ook na aftrek van de zomervestigingen is het verloop aanzienlijk.

Bij de Zandvoortse bevolking in de jaren twintig valt de sterke ondervertegenwoordiging op van mannen in de leeftijd van 20-35 jaar. De belangrijkste reden is het gebrek aan werkgelegenheid. De jonge mannen trekken erop uit om elders werk te vinden. De categorie vrouwen van middelbare leeftijd is mede daardoor oververtegenwoordigd en het aantal jonge gezinnen en jonge kinderen (0-4 jaar) ondervertegenwoordigd.

Dankzij de migrantengezinnen zijn de kinderen in de leeftijd van 5-15 jaar goed vertegenwoordigd. De oprichters van de nieuwe scholen in Zandvoort hadden wat dat betreft de wind in de rug. Er woonden in Zandvoort meer kinderen in de schoolleeftijd dan elders in het land. Toch blijft het geboortecijfer ruim onder het landelijke gemiddelde.

In 1930 bedroeg het vrouwenoverschot in Zandvoort 1109 op 1000 mannen. Landelijk was dit 1013 op 1000. In het cijfer is de toevloed aan vrouwelijk dienstpersoneel te zien.

In het dorp was volgens onderzoek in de periode 1920-1940 een sterke tweedeling merkbaar tussen de 'Zandvoorters' met een beperkt aantal familienamen en wonend in het oude dorp

en 'vreemdelingen' die zich er vestigden. Naast de sociale cohesie was ook de economische structuur zwak. De visserij en aardappelteelt brachten niet veel meer op. Ook de oorspronkelijke bewoners leefden inmiddels van het badseizoen als pensionhouder, detailhandelaar, kellner, kruier, strandpachter, badmeester, chauffeur of makelaar. De eigenaars van de grote hotels kwamen van buiten Zandvoort. Buiten het badseizoen lag het werk stil en werd er niets verdiend. Perioden met slecht weer en tijden van economische crisis zorgden voor een uitholling van het inkomen. In de winter meldden zich gemiddeld tussen de 300 en 500 gegadigden voor de arbeidsbemiddeling en rijkssteunregeling aan. Dat het rijk moest bijspringen geeft aan, hoe conjunctuurgevoelig de toeristenmarkt was. Zandvoort was niettemin geen arme gemeente. Het gemiddelde inkomen was vrij constant. Wel was een dalende trend zichtbaar, die pas in 1936 omgebogen werd, toen de groei weer langzaam op gang kwam.

Veel nieuwe inwoners van Zandvoort waren afkomstig uit Amsterdam. Het aandeel Amsterdammers dat zich in Zandvoort vestigde (in de jaren dertig) bedroeg ruim de helft van het totaal. Haarlem droeg voor ongeveer 15% bij. Het aandeel vanuit de randgemeenten was nog lager. Omgekeerd vertrekt ook de grootste groep, ongeveer 40%, uit Zandvoort naar de hoofdstad.

In het oude dorp is nauwelijks sprake van migratie. Ook in Plan Noord met zijn moderne arbeiderswoningen zijn de verschuivingen gering.

Bij de groeispurt in de jaren 1915-1925, toen er in de hoofdstad bijna geen woningen beschikbaar waren, lag het aandeel Amsterdammers dat naar Zandvoort kwam nog hoger, rond de 75%. Werk en gezondheid zijn de twee andere hoofdredenen waarom men naar Zandvoort komt.

De joodse migranten lijken op sommige momenten hun 'eigen economie' te hebben. Zo wordt er een synagoge gebouwd in een tijd dat de bouw bijna stil ligt en verschijnen op het dieptepunt van de (internationale) economische crisis begin jaren dertig twee nieuwe joodse hotels en zeven nieuwe rituele pensions in het dorp.

ZANDVOORT. Helmerstraat

*Twee nieuwe straten in Plan Noord,
de Helmerstraat en het J.P. Heijeplantsoen.*

19

Een vaste voorganger

Maurits Frank, chazan en leraar 1925-1943

Maurits Frank, die op 15 juli 1925 vanuit Kampen naar Zandvoort kwam en de voorkeur kreeg van de selectiecommissie als nieuwe voorganger en leraar in Zandvoort, werd geboren

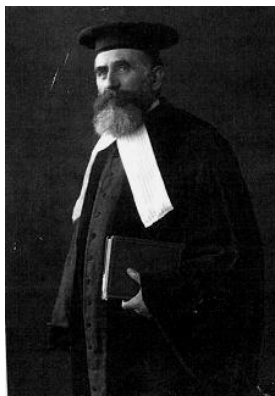

op 14 juni 1899. Hij kwam uit een groot gezin met acht kinderen (foto; 1909). Zijn zus Sara trouwde in 1925. Het huwelijk vond plaats in Zwolle, de thuisstad van de familie. In 1926 trouwden zijn vijf jaar oudere broer Abraham en zijn zus Judic. Op 28 januari 1928 overleed vader Aron Frank. Op de overlijdensacte van de gemeente Zwolle wordt hij aangeduid als 'Israëlitische godsdienstvoorzanger'. Maurits

Frank had zijn liefde voor de synagoge en de joodse gemeente van geen vreemde. Zijn vader was chazan en rebbe, zijn broer Abraham godsdienstonderwijzer en jarenlang chazan van de nieuwe synagoge in de Jacob Obrechtstraat in Amsterdam.

Vader Frank was meer dan 36 jaar voorganger van de synagoge aan de Kamperstraat in Zwolle, waar het gezin ook woonde. Hiernaast was hij, vanaf 1 januari 1890, hoofd van de godsdienstschool in Zwolle.

Aron Frank, kort voor zijn overlijden. Hij was getrouwd met zijn nicht Esther Prins, die uit Amsterdam kwam.

Een jaar na het overlijden van zijn vader trouwt Maurits Frank met Elisabeth Blanes. Hun huwelijk vindt plaats op zondag 10 februari 1929 in Zandvoort, wat aangeeft dat Frank inmiddels een goede band met het dorp had opgebouwd. We kunnen ons de belangstelling voor dit publieke huwelijk voorstellen. Ongetwijfeld zong het door Frank opgerichte kinderkoor in de dienst in de synagoge en werd er op de bruiloft gemusiceerd door zijn schoonzus Sophia Blanes, die pianist was en muziekdocent. Haar man, Franks zwager Salomon Cohen Rodriguez, was beroepsviolist. Ook mevrouw Van Moppes maakte muziek met haar jazzband op deze feestelijke schrikkelidag in het dorp ter ere van het huwelijk van Frank. Het is geen toeval dat de vader de bruid, voormalig hoofdonderwijzer, ook voorganger was, bij een Portugees Israëlitische gemeente.

Overigens vierde de Portugese Synagoge in Amsterdam in 1925, het jaar van Franks aantreden, zijn 250-jarig bestaan. Lies Frank wist uit ervaring wat het was om getrouwd te

zijn met een voorganger. Binnen een jaar was zij secretaris van de vrouwenvereniging. Op het huwelijksfeest in Bodega Mustert, vlak aan zee, waar diverse gemeenteleden aanwezig waren, ontving het echtpaar ter gelegenheid van hun huwelijk een envelop met inhoud bijeengebracht door gemeenteleden en badgasten.

Mau Frank woonde voor zijn huwelijk op Kostverlorenstraat 73. Op dit adres opent het echtpaar Frank in 1931 een ritueel kinderpension. Franks aanstelling als voorganger was geen vetpot. Het werk in de gemeente werd nauwelijks bezoldigd. Voorganger zijn was een erezaak. Frank moest zuinig aan doen. Zo was hij nog blij met het oude schrijfpapier van Leo Andreson, zijn voorganger als secretaris van het bestuur. Het toeval wilde dat Andreson ook woonde dezelfde straat. Dat trof. Toen Andreson emigreerde, hoefde Frank op diens

restant aan briefpapier alleen het huisnummer te veranderen en telefoonnummer door te halen. Zo kon de stapel nog jaren mee. Frank ging volgens zeggen ook regelmatig 'de boer op' om melkbussen te voorzegelen. Ook verdiende hij bij als sjouchet: als man die de kunst van het rituele slachten in de vingers had en de regels ervan kende. Daarnaast had de Zandvoortse pastor een atelier aan huis als poppendokter.

Het echtpaar Frank kreeg twee kinderen. Esther Frank werd geboren in Zandvoort in 1930, Jacob Frank in 1933 in het Jolesziekenhuis in Haarlem. In het Haarlemse ziekenhuis aan het Grootheiligland, met zijn karakteristieke Davidsster op het dak (foto), werden veel joodse kinderen uit Zandvoort geboren.

Frank was behalve chazan leraar van de godsdienstschool. Deze taak ging hem goed af. Hij legde ambitie en inventiviteit aan de dag. Hij startte onder andere een kinderkoor, samen met mevrouw Bloemendal, tot enthousiasme van de ouders. Frank oefende wekenlang, behalve op de Hebreeuwse taal, met de kinderen van de godsdienstschool op uitvoeringen voor het Chanoekefeest en verzorgde voor ieder kind een rol.

Frank was behalve secretaris van het kerkbestuur secretaris van het Armbestuur en (in het begin) secretaris van het Hulpcomité voor joods-Duitse vluchtelingen.

Frank was als Israëlitisch voorganger in het dorp niet eenkennig. Hij nam ook andere taken op zich. Zo vinden we zijn naam terug bij verschillende comités van aanbeveling, zoals dat voor de Nationale collecte voor het reclasseringswerk. Hij bemoeit zich ook met de Kennemer Jeugdherberg Vereniging en is vanaf 1931 lid van de Commissie tot wering van het Schoolverzuim. In februari 1938 wordt Frank gekozen in de ouderraad van School C. Dit geeft aan dat het feit dat hij joods was voor de meerderheid van de Zandvoortse ouders geen probleem vormde. Hetzelfde geldt voor de aanwezigheid van joodse ouders in de ouderraad van school D en school B.

Lies Frank was ook op diverse fronten actief. Zij verrichtte een aantal taken in de gemeente, binnen de vrouwenvereniging en bij de voorbereidingen van de joodse feesten. Ook zat zij een tijdje in de ouderraad van School C. Vanaf 1936 helpt zij, naast het kinderpension dat zij runt, als lid van het plaatselijk comité de Vrouwen Vredesgang organiseren, een internationale vredesdag die elk jaar op 18 mei gehouden werd.

De energie waarmee Frank zijn taken vervulde, bleef ook in de Zandvoortse pers niet onopgemerkt. Zo lezen we bij het 10-jarig bestaan van de synagoge in de Zandvoortse Courant:

‘Het joodse kerkelijk leven mag zich in een steeds toenemende belangstelling verheugen. Wat ook wordt begonnen, of wat ook wordt aangevangen, het slaagt. En niet alleen de uitvoering, het slaagt heel er goed. Dat succes, in de verschillende onderdelen van het geheel bereikt, is voor het grootste deel te danken aan de grote stuwkracht die er van de heer Frank uitgaat. Rustig en kalm werkt hij met onverminderde geestkracht en energie. In de brede kring van Zandvoorts bevolking geniet hij een verdiende hoogachting en een volledig vertrouwen.’

Dit was in 1933, een van de sterkste bloei-jaren uit de geschiedenis van joods Zandvoort.

In 1937 wordt het 12½-jarig ambtsjubileum van Frank uitbundig gevierd in Zomerlust. Frank wordt hierbij toegesproken door twee hoge gasten: zijn naamgenoot opperrabbijn Philip H. Frank en de opperrabbijn van de Portugese Synagoge, dr. Rodrigues Pereira. De banden met de Portugese synagoge liepen via zijn vrouw en schoonvader. De feestelijke bijeenkomst in Zomerlust werd in de namiddag gevolgd door een feestelijke dienst in de synagoge, waarbij het kinderkoor onder leiding van Rebecca Bloemendal zong bij binnenkomst van de jubilaris. Frank werd toegesproken door chazan Mozes Petzon en door de voorzitter van het huldigingscomité, makelaar Levie Citroen, die namens de gemeente een envelop met inhoud aanbood. Ook de badgasten hielden een inzameling. Arie van Amerongen sprak Frank toe namens de (voormalige) stichting Elia, waarvan inmiddels drie leden overleden waren, en stelde met genoegen vast dat in de achterliggende periode van het Chanoekafeest de hele week met een Minjan gebeden was, terwijl dit vroeger de hele winterperiode niet lukte.

Toen Frank zelf het woord kreeg, schonk hij de gemeente een fraai *lecho doudie*-bord, dat verband hield met het zingen van het eerste lied op de sabbat. Het bord was gemaakt door zijn schoonvader, chazan

J.D. Blanes, die als emeritus regelmatig in Zandvoort op bezoek kwam, waar zijn twee dochters Sophia en Elisabeth en zijn vier kleinkinderen woonden.

Maurits Frank achter zijn werktafel in Zandvoort. Hij woonde de langste tijd in de Kostverlorenstraat, daarna

Met opmaak: Lettertype: 12 pt

Met opmaak: Patroon: Doorzichtig (Accent 2)

in de Mezgerstraat en ten slotte in de Zeestraat.

Het Zandvoortse kinderpension van het echtpaar Frank in de jaren 1938-1941, gevestigd op Mezgerstraat 82, rechts op de foto. In het 'beroemde' buurpand links, Mezgerstraat 84, woonden burgemeester Engelbert en Baron H.M. Collot d'Escury. Later was het joodse pension Bier hier gevestigd. Geheel links de

In april 1938 startte het echtpaar Frank een nieuw orthodox kindertehuis op Mezgerstraat 82. Het gezin ging hier ook wonen. Vanuit de woonkamer keken zij op Mezgerstraat 75, waar eens de mannen van Elia bijeen kwamen.

Daaronder

~~Op de foto~~ Eva en Joop Cohen Rodrigues met hun neefje Jaap Frank. Hun moeders waren zussen. Joop erfde de muzikaliteit van zijn moeder en zong een aantal keer op de revue tijdens het Chanoekafeest.

Met opmaak: Uitvullen

Na Kampen was Zandvoort Franks laatste gemeente. Hij bleef tot het einde als pastor in Zandvoort actief, was lid van de Joodse Raad en heeft het lot van zijn Zandvoortse kudde met de verplichte evacuatie naar Amsterdam en zijn deportatie naar vernietigingskamp Sobibor, een jaar later, tot in de dood gedeeld. De Zandvoortse voorganger en leraar werd kort na zijn 44^e verjaardag omgebracht, tegelijk met zijn vrouw Elisabeth, schoonzus Sophia Blanes, tienjarige zoontje Jacob (Jaap) en twaalfjarige nichtje Eva Cohen Rodrigues, op 2 juli 1943. De 14-jarige Josua (Joop) Cohen Rodrigues werd een week later omgebracht in hetzelfde kamp. Franks dochter Esther overleefde als enige van de twee Zandvoortse families. Zij emigreerde na de oorlog naar Israël.

witte wand van Hotel de l'Océan.

Drie joodse raadsleden

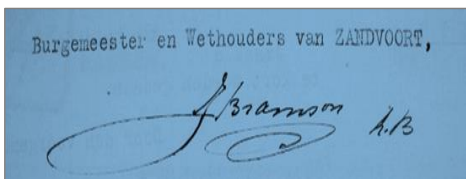
Johan Bramson, Jacob Druijf en Emil Fraenkel

Op zondag 8 september 1929 overleed in Zandvoort oud-wethouder Johan Bramson. Hij werd 54 jaar oud en was de echtgenoot van Klara Citroen. Zijn trouwden in Zaandam in 1901. De ouders van Bramson heetten Jacob Bramson en Elisabeth Cohen. Het is duidelijk dat we hier met een joodse familie te maken hebben. Wanneer Bramson zich in Zandvoort gevestigd heeft, is niet duidelijk. Het eerste wat we van hem horen is dat hij met een aantal andere Zandvoorters, waaronder dominee Posthumus Meyjes, door Burgemeester en Wethouders wordt uitgenodigd om op het Raadhuis mee te denken over de armoedebestrijding in het dorp. Dit was in het eerste oorlogsjaar 1914. Bramson werd voorzitter van de commissie Onderzoek en Advies.

In 1915 stelt hij zich kandidaat voor de gemeenteraad, maar wordt niet gekozen. In januari 1916 vertrekt hij naar de V.S. Later dat jaar is hij weer terug in het dorp en wordt hij voorzitter van de SDAP, afdeling Zandvoort. In mei 1917 doet Bramson opnieuw een gooi naar een raadszetel. Na een herstemming in de tweede ronde wordt hij gekozen. Op 22 juli 1917 komt hij tegelijk met H. Bluijs en J. Slagveld in de raad, waarvan op dat moment onder andere Baron Collet d'Escury lid en wethouder is. Bramson blijft gewoon raadslid tot 1922.

Intussen zit hij niet stil. Hij is vanaf 1917 lid van de gemeentelijke huurcommissie, actief binnen de SDAP en sinds de oprichting in 1919 voorzitter van bouwvereniging Eendracht Maakt Macht. Het is de tijd van de woningnood. De bouwverenigingen stelden zich ten doel door middel van nieuwbouw hier iets aan te doen. In 1919 doen Bramson en A.J. van der Moolen in de gemeenteraad het voorstel, gezien de woningnood en vele leegstaande seizoenswoningen in Zandvoort, deze woningen na 30 dagen leegstand door B & W te laten verhuren, in overleg met de huurcommissie. Dit voorstel haalde het niet.

Bramson was ook betrokken bij het Witte Kruis, die in die tijd obligaties uitgaf om de plaatselijke gezondheidszorg te kunnen organiseren en financieren. De obligaties waren onder andere te koop op Badhuisweg 2, waar Bramson op persoonlijke titel een adviesbureau voor gemeentelijke zaken opende aan huis. Later woont hij in de Haarlemmerstraat.

In de zomer van 1922 komt zijn carrière in de lift. Hij wordt benoemd tot voorzitter van de huurcommissie, die in die jaren een omvangrijk takenpakket had, wethouder financiële zaken en tenslotte op 13 juli 1922 waarnemend burgemeester van Zandvoort. Als burgemeester Beeckman in

het najaar een maand verlof heeft, treedt Bramson daadwerkelijk op als locoburgemeester en hangt het amtsketen van Zandvoort om joodse schouders.

Vanwege zijn wethouderschap bedankt Bramson voor het voorzitterschap van zijn partij. Zijn wethouderschap duurt slechts een jaar, tot de zomer van 1923. In november 1924 spreekt

hij op de jaarvergadering van de SDAP. In 1926 zit hij weer als raadslid in de raad, maar wordt hij van verschillende kanten belaagd. Allereerst door zijn slechte gezondheid en daarnaast door een 'coup' van jonge radicale partijgenoten in het afdelingsbestuur, die aansturen op zijn vertrek. Hierop wordt een steunactie voor Bramson op touw gezet, waarvoor binnen korte tijd 384 handtekeningen verzameld worden. Voor de steunactie ging men ongetwijfeld ook bij de synagoge langs.

Bramson weet zich gesteund door de Zandvoortse bevolking en besluit de voorgenomen beëindiging van zijn lidmaatschap van de SDAP niet door te zetten. Niet veel later geeft hij zijn zetel in de raad alsnog op vanwege gezondheidsklachten. Hij bedankt dan ook voor het voorzitterschap van bouwvereniging EMM.

Na zijn afscheid van de gemeentepolitiek leeft Bramson nog drie jaar. Bij zijn overlijden wordt hij geroemd om zijn werkkraft, humaniteit en welwillendheid en herdacht als een gezien figuur in het dorp. Op maandag 9 september 1929 wordt hij begraven op de Israëlitische Begraafplaats in Haarlem. De stoet rijdt van het sterfhuis langs het Raadhuis, waar de gordijnen uit eerbetoon gesloten zijn. Maurits Frank leidt de afscheidsdienst. Korte tijd later, op 3 december 1929, overlijdt ook Bramsons echtgenoot Klara Citroen, uitgeput door de langdurige verpleging van haar man. Haar geplande bezoek met de Kerstdagen aan hun enige dochter in Londen ging niet door.

Na Bramson gaat het met de joodse vertegenwoordiging in de raad verder met Jacob Druijf en Emil Fraenkel, die in 1927 samen namens de Volkspartij in de gemeenteraad komen, ten tijde van de wethouders Padt en Zwaan. Jacob Druijf woonde al enige tijd in Zandvoort, op Kostverlorenstraat 89a, een voormalig joods pension, samen met zijn vrouw Klaartje Scharlewie. Zijn vader, Isaac Druijf, had een pension in Zandvoort. Jacob Druijf was diamantbewerker in Amsterdam, waar de familie vandaan kwam. De oudste dochter van Jacob en Klaartje Druijf werd geboren in Düsseldorf. Waarschijnlijk bekwaamde Jacob Druijf zich daar in het diamantvak. In 1920 bericht de burgerlijke stand de geboorte van Salomon Druijf in Zandvoort, het tweede kind in het gezin. Deze Sally voetbalt later bij de Zandvoortmeeuwen. Zijn vader werd hier jeugdtrainer.

Grootvader Isaac Druijf besloot in 1922 het diamantvak vaarwel te zeggen en een ritueel pension te beginnen in Zandvoort. In 1926 vestigt hij zich definitief op de Stationsstraat. Of ook Jacob daar meehielp, is onduidelijk. Zijn vader trouwde in 1890 met Betje Trijbetz. Jakob, het latere raadslid, was hun oudste zoon. Hij werd geboren in 1891 en had drie jongere zussen. De oudste heette Rebecca. Zijn twee jongere zusjes, Heintje (geboren in 1904) en Selina (1906) bleven na hun huwelijk in Zandvoort wonen. Heintje Druijf was kleermaakster en trouwde met Pieter van Dartelen, een kantoorbediende. Zij waren gemengd gehuwd en overleefden de oorlog. Selina Druijf trouwde in 1927 met Joseph Grootkerk, die letterzetter van beroep en joods was. Zij overleefden de oorlog niet, evenmin als hun dochters Salma en de in Zandvoort geboren Elisabeth.

Grootmoeder Betje Trijbetz overlijdt plotseling in 1934. De vraag is of het familiepension daarna open kan blijven. Al snel gaan de geruchten over een spoedige sluiting. Druijf laat hierop via het Nieuw Israëlitisch Weekblad weten dat zijn zaak gewoon open blijft.

Het verhaal van Jacob Druijf, die van 1927 tot 1935 actief lid was van de Zandvoortse gemeenteraad en van diverse commissies en subcommissies, eindigt tragisch. Nadat hij samen met zijn vrouw en kinderen meer dan 20 jaar in Zandvoort gewoond heeft, wacht Druijf als het oorlog geworden is niet af, maar probeert hij het land via IJmuiden te ontvluchten. Daarbij was hij niet de enige. Duizenden joden probeerden tijdens de eerste

Met opmaak: Patroon: Doorzichtig (Accent 2)

oorlogsdagen nog weg te komen. Het lukte de familie Druif om op een schip te komen, de haven uit en de zee op. Later werd hun schip echter waarschijnlijk getorpedeerd of liep het op een mijn. Mogelijk gebeurde dit op een ander schip. Hoe dan ook, het leven van Jacob Druif eindigt met zijn verdrinking in zee, samen met zijn vrouw Klaartje en hun in Zandvoort geboren dochter Rosa Dena, 14 jaar oud. Volgens de overlijdensacte gebeurde dit op 25 september 1940. Enkele dagen later, op 28 september, volgt het doodsbericht van dochter Hendrika, eveneens met de aantekening 'in zee'. Zij werd 24 jaar.

De overlijdensacte van de vier gezinsleden Druif werd pas in 1951 opgemaakt door een ambtenaar van de burgerlijke stand in Zandvoort, na schriftelijke opdracht hiertoe van de Minister van Justitie. Sally Druif overleefde de oorlog en keerde in Zandvoort terug. Volgens zeggen bleef hij vrijgezel, was hij vaak op het voetbalveld te vinden en hij woonde hij bij familie in de Van Speijkstraat en de Heerestraat.

Het derde verhaal is dat van tandarts Emil Fraenkel, waarvan we de afloop niet kennen, doordat hij op een gegeven moment uit Zandvoort vertrekt. Fraenkels entree in de Zandvoortse raad, samen met Jakob Druif, verliep alles behalve geruisloos. De SDAP maakte tot bij de Provinciale Staten bezwaar tegen hun benoeming toen zij de plaatsen van Terol en Kerkman innamen, die zich beiden hadden teruggetrokken. Druif en Fraenkel werden ervan verdacht hen te hebben omgekocht.

Korte tijd later vinden we beide heren zij aan zij terug in de raad. Ze dienen o.a. een plan in voor tandheelkundige zorg op de Zandvoortse scholen. Fraenkel, die regelmatig zorgt voor een vrolijke noot in de raad, vindt het kamperen in Zandvoort te duur voor arbeiders. Hij stelt zich ook op als voorstander van de komst van een Lunapark.

In 1934 en 1935 is Poppo Fraenkel, zijn dochter, winnaar van het prestigieuze Concours d'Elegance bij het schoonspringen in het Noorderbad. Er woonde ook nog een echtpaar Moritz Fraenkel-Hallenstein in het dorp, dat al op leeftijd was en geen familie. Het echtpaar woonde in de Engelbertstraat, samen met hun dochter Else S. Fraenkel en schoonzoon Moritz I. Gans.

Emil Fraenkel, de tandarts en het gemeenteraadslid, was de zoon van Levie Fraenkel, die fotograaf was in Amsterdam. Zijn vrouw heette Patty Philipp. Emil Fraenkel trouwt in 1915 in New York met Johanna Haagedoorn, de dochter van een koopman. Waarschijnlijk was zij niet joods. Emil was de jongste van vijf kinderen. Zijn broer Paul, net als zijn vader fotograaf, hertrouwt in 1928 met de jongste dochter Haagedoorn, Caroline. Hij was 43, zij 18 jaar. De broers Fraenkel waren toen gehuwd met de zusjes Haagedoorn.

E. FRAENKEL (Volkspartij)

Emil Fraenkel woonde op de Wilhelminaweg. Daar opent hij in 1924 zijn eerste tandheelkundige praktijk, Fraenkel & Kimmel. Zandvoortse patiënten konden daar op maandag- en woensdagavond terecht. De rest van tijd zat Fraenkel in Amsterdam, waar hij ook een praktijk had.

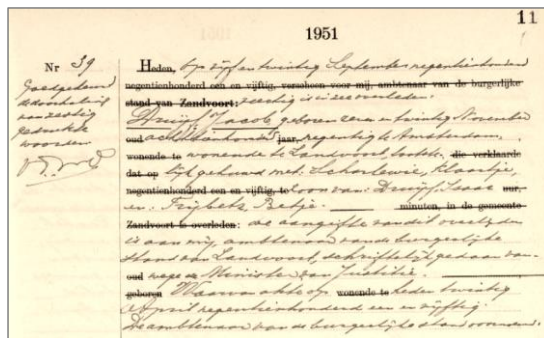
In maart 1926 haalt hij zijn laatste papieren voor het vak van tandarts. Wegens drukke werkzaamheden is zijn Zandvoortse praktijk dan enige tijd gesloten. Kort daarop houdt Fraenkel spreekuur op Kostverlorenstraat 117, vlak bij de Tolweg. Vanaf 1930 heeft hij een

praktijk aan de Kostverlorenstraat 89, vlak bij de Amsterdamse Vakantie Kolonie. Deze praktijk was het buurpand van Druif, met wie hij op dat moment, van 1927 tot 1931, in de gemeenteraad zat. In 1929 vinden we zijn naam terug in de Zandvoortse Feestcommissie.

De joodse gemeenschap van Zandvoort was zo, van 1917 tot 1935, hoewel dit misschien niet zo direct gevoeld werd, vrijwel onafgebroken vertegenwoordigd in de Zandvoortse raad. Deze stand van zaken weerspiegelt de joodse aanwezigheid als factor in Zandvoort. Dat we drie joodse burgers in de raad aantreffen, waarvan een als locoburgemeester, laat ook iets zien van de hoge mate van integratie van de joden in het dorp.

Overigens telde de gemeenteraad van Haarlem bij het uitbreken van de oorlog ook drie joodse raadsleden. In Amsterdam was het nog 'bonter'. Daar waren in het jaar 1933 vier van de zeven wethouders joods, een situatie die aanleiding gaf tot het stellen van vragen in de Eerste Kamer.

Vermelding van de dood van Jacob Druif in het Zandvoortse register van 1951. De vermelding vond plaats op last van de Minister van Justitie.

In het jaar van aantreden van Druif en Fraenkel volgde het einde van wat eens de trots van 'Joods' Zandvoort was: de Passage. Het woon- en winkelcomplex raakte na de verplaatsing van het station in verval. De jarenlange leegstand van veel panden bevorderde de staat van onderhoud al evenmin. Bij felle de brand werden 26 huizen verwoest en werden 14 gezinnen dakloos.

DE nieuwe kerkenraadsvoorzitter Levie Elte, in de winter van 1927 aangetreden, is gedurende de vijf jaar van zijn voorzitterschap verwickeld in een langlopende discussie met Elia. Het gesprek gaat over geld en de zeggenschap over de synagoge. Het kerkbestuur ontwikkelde in de tweede helft van de jaren twintig bouwplannen. Dat de synagoge daarbij geen eigendom van de joodse gemeente was, maar op afstand geregeerd werd, was op zijn minst onhandig. Het kerkbestuur moest nu als huurder met de burens, gemeente en andere partijen praten. Dat was geen ideale situatie. Door de gebruikers van de sjoel werd bovendien een behoorlijk bedrag aan huur aan Elia betaald, zonder dat men hier iets van terugzag. De mannen van de synagoge vonden het daarom tijd worden om zich te emanciperen van de *founding fathers* van de stichting Elia.

Dit had de nodige voeten in de aarde. Feitelijk had, vanaf 1919, Elia de dienst uitgemaakt en alles betaald. Respect daarvoor bestond er zeker. De vennoten waren welkome gasten. Zonder hen was er geen Zandvoortse sjoel geweest, geen godsdienstschool en geen joodse gemeente.

Nieuwkomer Elte liep minder over van dankbaarheid. Hij zag de praktische bezwaren en dacht vooruit. Tot het eerste lustrum zijn de verhoudingen tussen het kerkbestuur en Elia harmonieus. Daarna ontstaat er ook ongenoegen en irritatie. Niet zonder reden schrijft Elte in 1930 een lange en provocerende brief, waarin hij het standpunt van de kerkenraad in de discussie vanaf 1927 samenvat. Met name de traagheid van de kant van de vennoten irriteerde hem. Van de bouwplannen was niet meer terecht gekomen dan het bouwen van een schuurtje en het plaatsen van een erfafscheiding met buurvrouw Luise Schleicher van de witgepleisterde villa achter de synagoge. Het deurtje in de schutting mocht van het kerkbestuur door de bewoners van de boulevard gebruikt worden om sneller bij het station te komen. Alleen op sabbat wilde men geen 'vreemden' op het erf.

De mannen van Elia zagen van hun kant ook wel in dat zij niet ten eeuwigen dage in Zandvoort konden blijven 'regeren'. Dat het kerkbestuur vroeg de sjoel te mogen overnemen, en tegen welk bedrag, lag in de lijn der ontwikkelingen. De vennoten waren bereid tot gesprekken en onderhandelingen. Prangende vraag bij de sudderende afgunst tussen beide besturen was de vraagprijs van het gebouw. Het ging de mannen van Elia allemaal te snel, want zij wilden eerst geen bedrag noemen. In plaats daarvan belegde voorzitter Arie van Amerongen *(foto)* -een 'conferentie' bij hem thuis in Amsterdam. Deze

vond plaats op 31 januari 1928. Van Amerongen had twee dingen te melden. Ten eerste dat Elia bereid was de synagoge van de hand te doen en ten tweede dat de stichting kampte met een schuld van ongeveer 6.000 gulden. Daarvan kon de kerkenraad niet verwachten dat de vennoten die zouden voldoen. Het uiteindelijke standpunt bleef opnieuw vaag. Eind april

stuurt Nehem Davids daarom een verklarende brief aan de kerkenraad, waarin hij nog eens uiteenzet dat de kerkenraad het synagogegebouw in bezit kan krijgen, mits het met goede bouwplannen komt, ter goedkeuring van de raad van bestuur van Elia.

De kerkenraad deed hierop zijn best bouwplannen te ontwikkelen, al was men niet blij met voorwaarden. De heren bleven dicteren.

Na de brief van Davids blijft het een tijdlang stil. Pas anderhalf jaar later, op 2 september 1929, stuurt het kerkbestuur een brief aan Elia met de vraag nu eens duidelijk aan te geven voor welk bedrag de sjoel te koop is. Het antwoord volgde drie maanden later. Op 4 december laat Davids weten dat de vraagprijs voor het gebouw en de inventaris 5.8000 gulden bedraagt. De gemeente mocht hiernaast (als een soort bonus of wisselgeld?) op kosten van Elia voor 300 gulden aan gewijde kleden aanschaffen.

De kerkenraad was niet enthousiast over de vraagprijs en had ook wel door dat de kleden een zoethoudertje waren en Elia de gemeente met de schulden van Elia opzadelde. Davids meende in zijn brief dat de gemeente 'sowieso 11.000 gulden zou krijgen' aan roerende en onroerende zaken bij overname van het gebouw: de dagwaarde van de synagoge en de inventaris, die tien jaar eerder 17.000 gulden hadden gekost. De vennoten hadden de betaalde huur van de vraagprijs afgetrokken en als een soort huurkoop verrekend. Zo slecht was het aanbod niet. Toch zinde het plan de Zandvoortse kerkenraad niet.

Na een periode van wikken en wegen en een adempauze van een half jaar neemt Elte de taak op zich het gevoel van onbehagen van (een deel van) de kerkenraad in een brief te verwoorden. Daarmee zijn we terug bij zijn brief van 15 augustus 1930. Daarin ageert hij tegen het in zijn ogen 'torenhoge bedrag' dat gevraagd wordt. De felheid waarmee hij van leer trok, leverde in de kerkenraad bij sommigen gefronste wenkbrauwen op – iets waaraan Elte zelf bij zijn afscheid refereert.

In zijn brief trekt hij alle registers open en verwijt hij de vennoten dat voor de koopsom die zij eisen 'bijna een nieuw en beter gebouw gebouwd kan worden in de huidige tijd'. De formulering was venijnig, helemaal ongelijk had hij niet. De synagoge had in vergelijking met de afgeblazen Villa Elia weinig gekost. In absolute zin waren de kosten vanwege de dure bouwtijd toch nog aanzienlijk geweest. Elte doet een beroep op de vennoten om 'een koopsom te stellen die de middelen van de gemeente niet verre te boven gaat', met de gewetensvolle aansporing 'dit hoofdstuk in de joodse historie niet in oneer, maar in glorie te laten eindigen.'

Na de brief van Elte, die hem bepaald niet in dank werd afgenomen door de vennoten, bleef het stil. De vennoten hadden in hun ogen een billijk voorstel gedaan en zagen alleen voordelen voor de wederpartij. Een patstelling dreigde.

De lou loene-houding van de mannen van Elia irriteerde het oudste kerkenraadslid Zadok Blok buitengewoon. Na de afscheidsvergadering van penningmeester Andreson, op 16 november 1930 (Andreson vertrok naar Palestina), sprak hij zich in scherpe bewoordingen uit over de laksheid van Elia. Brieven bleven onbeantwoord en de vennoten hulden zich in een onbegrijpelijk en ergerlijk stilzwijgen. Niet dat de kerkenraad veel armslag had. Andreson stapte mede op omdat de bodem van de schatkist bereikt was. Volgens Blok waren er beloften gedaan en had Elia krachtens zijn statuten de verplichting om de sjoel over te doen aan de Zandvoortse kerkenraad. De leden van de kerkenraad warmden zich aan het vuurtje dat Blok opstookte, waarop Elte gevraagd werd nog eenmaal al zijn

overredingskracht in te zetten om, in het zicht van zijn aanstaande verhuizing uit Zandvoort, een doorbraak te forceren.

De oplossing kwam uit onverwachte hoek.

De vennoten waren zeer ontstemd over de actie van Blok, die doorgelekt was naar de pers, waardoor in de krant stond te lezen hoe men in de Zandvoortse kerkenraad over Elia dacht.

De vennoten eisten een rectificatie en 'volledige rehabilitatie.' Dit lieten zij niet passeren!

Tegelijk werd met een kromme stok een rechte slag geslagen. Na vier jaar discussie, briefverkeer en gesprekken over en weer was het, nadat Blok op de ramshoorn had geblazen, de vennoten duidelijk dat er gehandeld moest worden om reputaties niet verder te beschadigen.

De vennoten gingen in conclaaf en bedachten een passend en verrassend slotakkoord. Allereerst kondigde Van Amerongen onverwacht de opheffing van de stichting Elia aan, met de aanvullende mededeling dat de vennoten het afscheid met de broederhand wilden markeren. De zakelijke overeenkomst was zo mogelijk nog verrassender. De constructie was steeds geweest dat Elia de synagoge in bruikleen gaf aan de joodse gemeente van Zandvoort voor het symbolische bedrag van 1 gulden per jaar. De Zandvoorters betaalden echter wel degelijk mee aan de kosten. Jaarlijks werd 4 x 125 gulden betaald. Later werd dit in een standaard huurovereenkomst ondergebracht. Al met al betaalde de gemeente in negen jaar 5.400 gulden aan Elia terug. De resterende koopsom werd verlaagd tot 4.500 gulden. Met dit geld kon Elia een deel van zijn schulden bij de Amsterdamse Bank aflossen. De ontbrekende 1.300 gulden van de schuld van de stichting werd hoofdelijk over de vennoten verdeeld.

Deze royale tegemoetkoming maakte indruk in Zandvoort. Het kerkbestuur kreeg de synagoge met inventaris in handen voor een zeer schappelijke prijs en mocht vrij over de eigendommen beschikken. Het was bijna te mooi om waar te zijn.

Het werd nog mooier. Elia schonk allereerst het kostbaarste onderdeel van de inventaris: haar wetsrol aan de Zandvoortse gemeente. En mocht er nog iemand twijfelen aan de goede bedoelingen van de heren badgasten: zij beloofden ten slotte de resterende liquide middelen en reserves, ter waarde van 8.212 gulden, te storten op de Gebouw en Erfrekening van de Nederlands Israëlitische Gemeente. Het grootste gedeelte van dit bedrag was afkomstig van het Bouwfonds van Elia, dat niet als bezit gold, maar door fondsen, donaties en acties bijeen was gebracht.

Met de overeenkomst, die met vreugde en ontzag begroet werd, werd de synagoge in feite cadeau gedaan aan Zandvoort – de kerkenraad kwam voor een scheet en drie knikkers in bezit van het gebouw, terwijl de vennoten hunnerzijds het grootste deel van hun schulden konden afbetalen. Volgens de pers was er daarbij ook nog een anonieme gift in het spel, die de vennoten definitief van hun geldelijke sores verlostte.

De uitkomst was dermate bevredigend dat op zondag 1 november 1931 een extra synagogedienst werd belegd, voorafgegaan door een feestelijke vergadering. Op beide was opperrabbijn Onderwijzer gastspreker. De bijeenkomst vond plaats in Hotel Splendide o.r.t. in de Zeestraat (links op bijgaande briefprent), waar weduwe F. Spitz-Konijn de scepter zwaaide. Zij vormde met de eveneens aanwezige Rebecca

Bloemendal, Lies Frank, Esther Noach-Bonte en mevrouw H. Cohen-Susan het bestuur van vrouwencomité Bikdei Koudesj. Voor de bijeenkomst in Splendide werd ook de pers uitgenodigd, die verslag kon doen van de nieuwe saamhorigheid in Zandvoort bij de opheffing van de stichting Elia.

De synagoge was voor de gelegenheid versierd met planten en bloemen en alle lichten brandden feestelijk in het donker toen men zich in optocht van het hotel naar de sjoel begaf. Toen opperrabbijn Onderwijzer binnentrad hief het Kwartet van de Grote Synagoge, niet voor het eerst in Zandvoort, het eerste lied aan. De vennoten was al van tevoren een ereplaats aangeboden vanwege hun verdiensten voor Zandvoort.

Intussen was vennoot H. van Dam Azn. in april 1931 gestorven, 62 jaar oud (foto). Hij werd tijdens de dienst, waarin ook de 79-jarige Lissauer aanwezig was, samen van Jacques Veershijm zaliger, herdacht.

Een aantal maanden voor de overdracht, in de zomer van 1931, vond het afscheid van de kerkenraad plaats van Abraham Cohen en Levie Elte. Leo Andreson was in november al teruggetreden. De treurnis in de gemeente over diens vertrek naar Scheveningen en verhuizing naar Palestina was groot. Andreson was 'the right man on the right place', mede door zijn hartelijke contacten met de badgasten. Zijn zus bleef wel wonen in Zandvoort. Zij hield toezicht op de synagoge en zorgde voor de schoonmaak. Elte vertrok naar Haarlem, waar een aantal familieleden woonde en onderwijsmogelijkheden voor zijn kinderen waren. Hem was in het heetst van de strijd gevraagd de voorzittershamer pas neer te leggen als de verhuisauto voor zou rijden.

De nieuwe voorzitter, aan wie Elia zijn eindvoorstel deed, werd Tobias Sjouwerman. Meijer Spijker volgde Andreson op als penningmeester. Sjouwerman leidde de plechtigheden bij de overdracht van het synagogegebouw, waar hij vanuit zijn woonkamer in de Mezgerstraat recht op uitkeek.

DEEL V: JOODS ZANDVOORT IN DE JAREN DERTIG

22

Kleur op de kaart

Een wandeling door joods Zandvoort

De dertiger jaren vormen de bloeitijd van de joodse gemeenschap in Zandvoort. Er komen telkens weer nieuwe joodse gezinnen en ondernemers naar het dorp. Tientallen joodse kinderen bevolken de openbare scholen en de synagoge floreert. Daarnaast komt men in actie voor de vervolgte en gevluchte volksgenoten door de organisatie van weldadigheidsfeesten, waarvoor de belangstelling overweldigend is. De economische situatie in de jaren dertig was weinig florissant. Met name de hotelmarkt zakte in. In 1937 gelastte de gemeente een onderzoek naar het terugbrengen van het aantal pensions en hotels in het dorp. Joods Zandvoort lijkt minder last van de crisisjaren te hebben. De synagoge komt juist nu uit de rode cijfers en er komen ongeveer 17 nieuwe joodse pensions, kinderpensions en hotels bij, met als klapper het Casino van Tuschinski. De groei van joods Zandvoort in de jaren dertig was behalve aan numerieke en demografische redenen ook te danken aan de instroom van Duits-joodse vluchtelingen. Begin 1933 komt Hitler in Duitsland aan de macht. De nazi's lanceren vanaf het begin een ongekende antisemitische campagne met rassenwetten en verordeningen die tot doel hebben de joden te discrimineren, isoleren en uiteindelijk elimineren. Vluchtelingen uit Duitsland begeven zich naar Amerika, Palestina en andere Europese landen, waaronder het neutrale Nederland, dat vanouds een veilige haven was voor de joden.

Aan het eind van de 19^e eeuw waren, als gevolg van de door Eerste Wereldoorlog opgejaagde joodse volksmassa's, al eerder Russische en Oost-Europese joden naar Nederland gevlucht. Hun achternamen vinden we ook in Zandvoort. In de jaren dertig komen daar de Duitse vluchtelingen bij.

De sjoel vierde in de zomer van 1933 zijn tienjarig bestaan als zelfstandige gemeente. Het feest werd groots gevierd met een feestavond in het dorp op twee locaties tegelijk en op sabbat in de synagoge. Om een indruk te krijgen van joods Zandvoort in de jaren dertig volgt nu een virtuele wandeling door het dorp, te beginnen bij het karakteristieke, donker uitgeslagen synagogegebouw, vlak bij 'het pleintje van Kapteijn' (op de kruising met de Smitsstraat bevond zich vanouds kruidenier Kapteijn).

Een paar huizen verderop in de Mezgerstraat was sinds 1926 Pension Cohen gevestigd in Villa Casa Blanca, het nog bestaande karakteristieke witte pand op Mezgerstraat 50 (foto

vorige pagina). Rond 1930 ging Pension Braun van start in het dubbele pand met het hoge dak direct naast de synagoge (foto links). In 1931 opende een nieuw orthodox hotel aan de boulevard zijn deuren, schuin achter de sjoel: Hotel de Favauge o.r.t. Het is duidelijk dat de sjoel als geestelijk centrum en concentratiepunt andere joodse gebouwen en activiteiten in de directe omgeving aantrok.

Aan de overkant van de sjoel, in de Dr. Smitstraat en op het eerste gedeelte van de Parallelweg woonden alles bij elkaar tien joodse gezinnen, waaronder de kosten van de sjoel en de nodige joodse kinderen, die in deze wijk naar School C gingen.

De joodse winkels het dichtst bij de synagoge bevonden zich op de Zeestraat. Op de hoek van de Mezgerstraat en de Zeestraat was, tegenover de praktijk van dokter Tichelaar, de winkel van horlogemaker Isaac Trompeter

gevestigd. Direct daarnaast bevond zich het vanouds joodse Pension Zendijk.

Liep men linksaf de Zeestraat in dan zag men, na de uitgebouwde apotheek van Tichelaar aan de linkerkant een aantal joodse winkeltjes naast elkaar, waaronder de bekende slagerij van weduwe Bloemendal en de kruidenierszaak van de Gebroeders Blitz. De naam Blitz stond met sierlijke witte letters op de etalageruit. Ook Simon Bohemen woonde hier, boven zijn tweede fotografiezaak in Zandvoort.

Schuin aan de overkant was ter hoogte van de Engelbertstraat textielzaak Het Sporthuis van Levie Moscoviter gevestigd. De zaak was gespecialiseerd in dameschoeden en verkocht ook damesmode en kinderkleding. Een paar panden verderop was de cadeauwinkel van Sally Cohen en zijn vrouw Leentje, een echtpaar op leeftijd. Nog iets verder doorlopend kon men vanaf de Zeestraat een blik slaan op het oude synagogelokaal in de Brugstraat, waarvan de daklijst nog altijd een verwijzing bevat naar de Heilige Ark die zich hier ooit bevond.

Op de hoek van de Brugstraat en de Zeestraat stond hotel Splendide. Dit was vroeger hotel Soester geweest. In 1933 werd Hotel Splendide op zijn beurt overgenomen door de joodse hotelketen van Hiegentlich.

Vorbij het kippentrappetje naar het oude dorp, kleurde de Zeestraat nog sterker joods. Vanaf Hotel Keur tot om de bocht van de Verlengde Haltestraat waren alle huisadressen joods, met Kappershuis 'Clara' van Barend van der Bijl en Pension Verdooner in het eerste pand van de Verlengde Haltestraat als 'uitkijk' over het einde van de Haltestraat.

Aan de even kant van de straat bevond zich de bakkerij van Abraham Vedder. Zijn zoon Nol deed de ULO op de Hogeweg. Vóór de kruising met de Haltestraat bevonden zich nog vier joodse panden op een rij: de bekende hotel-pensions Streep en Soester, de sigarenwinkel van Salomon Overste (foto, met Antje Overste-Snoek) en kruidenier Levie de Zwarte, die naast fijne vleeswaren ook rabbinale bonbons en delicatessen verkocht (vorige foto, v.r.n.l.: Hotel Streep – Pension Soester – Overste – De Zwarte).

In de Kostverlorenstraat bevonden zich meerdere blokken met joodse huizen, met name aan het begin van de straat. Zo waren de huisnummers 4 t/m 12 allemaal joods. Op nummer 4 woonde voorzitter van de kerkenraad Spijker. Op nummer 6 was Pension Julius Bier gevestigd. Op nummer 8 woonde makelaar Adolf Korpes met zijn vrouw. Op nummer 10 bevond zich Pension Overste en op nummer 12, vanaf 1921, het familiepension van de dames Vaz Diaz. Dit pension was een bekend logeeradres voor joodse (bad)gasten in Zandvoort.

Verderop in de Kostverlorenstraat waren diverse 'plukjes' met joodse woonadressen. Op Kostverlorenstraat 26-32 woonden vier joodse gezinnen naast elkaar, te beginnen met Elte. Aan de oneven zijde bevond zich een viertal joodse kinderpensions, tot de Clarastichting en de Vakantiekolonie.

Uitgerekend in het centrum van joods Zandvoort, tegenover Pension Verdooner en tussen Spijker en De Zwarte in, bevond zich Kostverlorenstraat 2, het eerste pand dat door de NSB begin 1936 als kantoor en clubhuis werd gebruikt (recht achter de paal op de foto; op de voorgrond De

Zwarte). Van begin 1936 tot eind 1940 bevond het NSB-kantoor onder de naam Het Kringhuis zich op Zeestraat 5, waar de zwarte NSB-vlag uithing tegenover ijssalon Gamba.

Naast de ijssalon verkocht Jozef Nordheim zijn broodjes. Aan de overkant van de straat, naast Paviljoen Riche, was 's zomers een koosjere ijshandel De Jong actief.

Hotel-pension Soester, Zeestraat 36-38 in 1923; vanaf 1920 bevond het zich twee in de Spoorstraat. In 1925 ging Soester over naar Zeestraat 62. Het pand zou van 1929-1941 opnieuw een joods hotel zijn.

In totaal telde de Zeestraat in de jaren dertig veertien joodse winkels. In de Kostverlorenstraat waren dit er zeven, in de Haltestraat acht, in de Kerkstraat negen, in de buurt van Stationsstraat vijf, in de Parallelweg vier en verspreid over het dorp nog ongeveer twintig. Heel Zandvoort telde in de jaren dertig zeker 65 joodse winkels en verkooppunten en

ruim 30 joodse pensions en hotels, waarvan tien kinderpensions. Van deze 95 joodse adressen bevond zich bijna de helft op de twee joodse straten van Zandvoort: de Zeestraat en Kostverlorenstraat. Afgezet tegen het totale aantal huizen en winkelpanden was de Zeestraat in de jaren dertig voor de helft joods. Het eerste deel van de Kostverlorenstraat en de Kerkstraat bleven daar niet ver bij achter. In absolute getallen woonden de meeste joodse inwoners in de Kostverlorenstraat, daarna in de Zeestraat, Brederodestraat, op de

Koninginneweg, in de Mezgerstraat en in de Stationsstraat.

Vanaf de eerste luifel bevonden zich in de Zeestraat eind jaren dertig vier joodse winkels op een rij: groenteboer Leendert Wennek, fotograaf Simon Bohemen, grutter Maurits Blitz en slager Weduwe Bloemendal. Rechts de

loods van de

reddingsbrigade.

Joodse winkels in de Zeestraat. De eerste luifel rechts is van fotograaf Simon Bohemen. De winkeliers woonden boven hun winkel.

Met opmaak: Links

Zetten we onze tocht door joods Zandvoort voort en lopen we de Haltestraat in, in de richting van het Raadhuis, dan bevindt zich aan de rechterkant vrijwel meteen de parfumeriezaak van Betsie Citroen. Zij was met weduwe Bloemendal een van de weinige vrouwelijke joodse winkeliers en woonde op Kostverlorenstraat 23. Daar bevond zich ook het joodse Kinderpension Villa Bep.

Een paar panden verderop in de Haltestraat bevindt zich Sigarenmagazijn De Halte van Simon Cosman. Nog een stukje verder bakt bakker Meijer Rood, schuin tegenover de Koningstraat, zijn brood. Op de hoek met de Diaconiehuusstraat bevindt zich, aan de even kant van de straat, Manufacturenmagazijn De Waag van Ies Dikker en zijn vrouw. Zij zijn, net als bijna alle andere joodse winkeliers in Zandvoort, afkomstig uit Amsterdam.

Middenin de Haltestraat bevinden zich twee joodse schoenwinkels: die van Salomon Pappie en van Simon Bronkhorst. Bronkhorst had ook een werkplaats bij zijn winkel. Pappie zou halverwege de jaren dertig uit Zandvoort vertrekken.

Aan het begin van de Haltestraat, waar ooit Hotel Frank- Gerzon stond en Emiel Drukker zijn viszaak had, bevindt zich nog een aantal kleine joodse winkeltjes.

Op de Grote Krocht schuin tegenover het Raadhuis vallen de bakkerij/lunchroom van Rinkel en joodse meubelzaak van Gerrit Bartels in het oog.

Lunchroom Carels van L.J. Rinkel aan de Grote Krocht. In het pand bevindt zich nu de HEMA.

Ook de zaak van de joodse groenteboer Leendert Wennek, actief lid van de biljardclub, is hier gevestigd. Rinkel was geen jood, maar getrouwd met een joodse vrouw. Dit was reden

genoeg om zijn zaak tijdens de oorlog op de lijst met joodse ondernemingen te zetten.

In de in oostelijke richting gelegen Wilhelminaweg, Haarlemmerstraat en Gerkestraat wonen elk ongeveer tien joodse gezinnen. In de Brederodestraat zijn dit er nog een paar meer. Daar bevinden zich ook enkele joodse pensions.

Op Grote Krocht 1 staat sinds 1912 het nieuwgebouwde hotel van Gompertz-de Beer, de trots van joods Zandvoort. De firma was meer dan 35 jaar in Zandvoort actief.

Onderaan de Kerkstraat bevinden zich aan weerszijden nog vier joodse winkels. De eigenaar van kledingzaak Het Koopjeshuis op Kerkstraat 32-34 (zie pa. 208), Leendert Toorenburg, woonde in de drie-onder-een-kapwoning tegenover de synagoge. In de crisisjaren maakte hij ook sigaren. In het midden van de Kerkstraat hadden kerkenraadsveteranen Max Noach en Simon Cosman hun winkel. Even verderop was de Sefardische Joshua Jesserun d'Oliveira uitbater van de Rembrandtbioscoop in het voormalige gemeentehuis. Boven in de straat, ter hoogte van Hotel Driehuizen, was de eerste fotografiezaak van Simon Bohemen gevestigd.

Zouden we via het Dorpsplein en de Kruisstraat in de richting van de Spoorstraat lopen, terug naar de synagoge, dan zouden we op het pleintje voor de Stationsstraat nog twee joodse winkels aantreffen: sigarenverkoper Sacksioni en kruidenier en petroleumhandel Van der Poorten. Van der Poorten levert ook verfwaren en glas.

Zuivere Amerikaansche **PETROLEUM** 5^{ct}
 per Liter afgehaald a constant.
 (reukvrij en walnvrui.)
 THUISBEZORGEN.
 Wij zijn en blijven SCHERP CONCURREEREND!
 GLAS- en VERFWAREN - RUITEN INZETTEN
 ACCU LADEN
BIJ:
K. v. d. Poorten, Spoorstr. 22

In de Stationsstraat ten slotte bevindt zich het joodse café van Gabriël de Leeuw, vergezeld van slagerij Van Rijn, een joods reisagentschap, de joodse kapsalon van To de Jong, en pension Druif op nummer 20, vlakbij de Zeestraat.

Op de boulevards is ook de nodige joodse bedrijvigheid waar te nemen. Pensions, hotels, seizoenwinkeltjes, feesten en festiviteiten, handkarren en verkopers kleuren de kaart van Zandvoort ook hier flink joods.

Jaar aan jaar bleven er duizenden joodse badgasten naar Zandvoort komen, met name vanuit Amsterdam. De hotelmarkt zakte in tijdens de economische crisis en na het wegblijven van de Duitse toeristen. Hotels raakten in verval en verdwenen van de kaart, zoals het eens zo trotse Hotel d'Orange. Aan joodse kant verschijnen er juist hotels en pensions in de crisistijd.

Sommige hotels hadden geen joodse eigenaar, maar trokken wel veel joodse gasten. Hotel Beau Site op de kop van zuidboulevard kreeg hierom de bijnaam Beau Semiet.

Het oude Dorp telt in de jaren dertig vrijwel geen joodse woon- en

logeeradressen meer. We zijn er ongemerkt met een boog omheen gelopen. Het grote aantal joodse activiteiten, winkels en adressen in de Kerkstraat, Haltestraat, Zeestraat en langs de boulevard, voelde voor sommige Zandvoorters als een omsingeling. Men meed intuïtief straten als de Zeestraat en Mezgerstraat en kwam nauwelijks in Bad Zandvoort. Vooral het mondaine Amsterdams-joodse publiek dat de Zeestraat soms bevolkte, met opzichtig goud omhangen, wekte wrevel. Aan de andere kant profiteerde Zandvoort als dorp van het talrijke aantal joodse gasten en ingezetenen.

Advertentie voor badmode uit de Telegraaf van het joodse kledingconcern Gerzon in het jaar 1931.

De joodse gemeente rond de sjoel van Zandvoort was niet eenkennig en niet (echt) orthodox. Men maakte veelvuldig gebruik van zalen en gelegenheden in Zandvoort, waar soms tot diep in de nacht werd gesoupeerd, gedanst en gefeest. Bij de feesten werden ook Zandvoortse leveranciers en taxibedrijven ingeschakeld. Ook op diverse sportverenigingen, bij culturele activiteiten, het openbare bestuur, via de scholen, de werkgevers, dierenbescherming en het verenigingsleven had het dorp profijt van joods Zandvoort, waarvan de aanwezigheid in de jaren dertig een vanzelfsprekend gegeven was. Getalsmatig bedroeg

het aantal joodse Zandvoorters ongeveer 5% van de totale bevolking, een minderheid die integreerde in het geheel. Een scheiding der geesten begon zich tegen het eind van de jaren

dertig af te tekenen, onder invloed van de internationale ontwikkelingen, door de opkomst van de NSB, de aanhoudende economische malaise en werkloosheid en de sluimerende doorwerking van antisemitische ideologieën.

De joodse huizenrij aan het begin van de Kostverlorenstraat, met het woonhuis van Spijker, Pension Bier, het woonhuis van Korpes, Pension Overste en Familiepension Vas Diaz.

Foto onder: het statige pand op hoek van de Zeestraat en de Brugstraat dat in de loop der tijd verschillende joodse hotels onderdak verleende, waaronder Hotel Soester, Hotel Splendide o.r.t. en Hotel Hiegentlich.

Badplaats Zandvoort. Huize WELGELEGEN. כשר Restaurant en Café. כשר Appartemenen en Kamers disponibel. NETTE BEDIENING. Ter voorkoming van teleurstellingen, wordt men beleefdelijk verzocht, vooraf en tijdig van zijne komst bericht te zenden aan den ondergeteekende, die zich tevens in de gunst van het geachte Israelietische publiek aanbeveelt. (1548) G. M. WALLACH.	Bad-Zandvoort. כשר Restaurant כשר Aanbevelend, Wed. GOMPERTZ-DE BEER, 7 Kerkstraat 7, Zandvoort. Diners worden aan huis bezorgd.
כשר HOTEL-RESTAURANT כשר JACOBSON. ZANDVOORT (BAD). Onder goedkeuring van het Rabbinat te Amsterdam. Opening van bovengenoemd Hotel-Restaurant op ZONDAG 13 MEI c.k. B. JACOBSON.	RITUEEL ✦ PENSION „HOLLANDIA” KONINGINNEWEG 8, ZANDVOORT ZIT- SLAAPKAMERS TE HUUR BAD, STROOMEND WATER, Telefoon, Voor en Achtertuin en verdere comfort rustige ligging. Vraagt inlichtingen 8091 J. WAGENAAR-KOOPMAN
 HOTEL GOMPERTZ-DE BEER O.R.T. TELEFOON 154 — ZANDVOORT Alle kamers stroomend water. 185 Tot 10 Juli pensionsprijs 4.- per dag.	SEIZOEN OPRUIMING VAN „DE WAAG”
ZANDVOORT L. DE ZWARTE in KRUIDENIERSWAREN, BOTER en KAAS onder Rabb. Toezicht. ZEESTRAAT 64 - TELEFOON 56 wenscht clientèle, familie en be- kenden שנת ברכת והצלחה 44	ZANDVOORT-BAD Kostverlorenstr. 12 DAMES VAZ DIAS RITUEEL PENSION aangesloten bij R.E.O.R. Str. w. op alle Kamers, Bill. Tarief. Gelegen. tot lunchen en dineeren. 8031
WOON met פסח SEIDER met פסח Laat ook met 5709 Pesach Uw DINERS bezorgen. HOTEL HIEGENTLICH Nieuwe Hoogstraat 9 AMSTERDAM — Telefoon 44133	M. BLITZ — ZANDVOORT Zeestraat 19, Tel. 331 Fruit, Comestibles en Kruideniersw. wenscht zijn geachte clientèle een gelukkig Jaar. 46

Vierde klas van School C in 1935, met Eef Kroon en Lili Braun (inzet). Zij woonden schuin tegenover elkaar in de Mezgerstraat, vlak bij de synagoge.

Voor Lili Braun zit Hennie Pappie, de dochter van een van de twee joodse schoenmakers in de Haltestaat. Het gezin Pappie vertrok korte tijd later uit Zandvoort.

Het verhaal van Lili Braun (rechts) en Eva Kroon wordt verderop in dit boek verteld.

Sonja Citroen en Lotte Levit (1e en 5e staand vanaf links) deden in 1940 de tweede klas van de ULO. In deze klas zat ook Froukje Paap (voorste bank, 2e van rechts), die zich anno 2014 nog levendig de enthousiaste muzieklessen van de joodse muziekdocent meester Leefsma herinnerde.

Foto's onder: Eugénie Boddé op een kinderlente-feest. Daarnaast juf Henriette Citroen, onderwijzeres op School C, van 1918 tot 1940.

ZANDVOORT

Kinder-Tehuis Dr. KÄTHE NEUMARK
 voorheen KINDERARTS en SCHOOLARTS te FRANKFURT a. M.

ZANDVOORT-BAD - Oosterparkstr. 54
 1 Minuut van strand. Voor vakantieverblijf en herstellende kinderen.
 Goede verpleging. — Geneeskundig toezicht. — Matige prijzen.
 Nadere inlichtingen et bekomen aan bovenstaand adres. 6576

ZANDVOORT
 OPENING op Woensdag 12 MAART a.s.
 van de naar de eischen des tijds ingerichte
Vleeschhouwerij
 onder Rabbinaal Toezicht
LOUIS BLOEMENDAL
 BRUGSTRAAT 14 - Telefoon No. 209
levering van eerste kwaliteit Rund- Kalf- en Lamenvleesch

Badgasten!
 Het van ouds bekende
Fruithuis
I. NOACH
 Kerkstraat 35
 Telef. 167

Zandvoort-Bad ZEESTRAAT 60
L. STREEP Telef. 399
 Stroomend water op alle kamers
PENSION RESTAURANT f 3.50 per dag tot 10 JULI.
 841

ZANDVOORT 1 MEI OPENING
 van ons streng ritueel
 Pension annex Restaurant
TOB. VERDOONER
 VERLENGDE HALTESTRAAT 71 7853
 Billijke prijzen. f 3.— per dag. Gezelschappen reductie.
 Filiaal: AMSTERDAM, BREEDEWEG 6, TEL. 53949.

ZANDVOORT
Familie-Hotel-Pension-Rest. „FAVAUGE“
 Onder Rabbinaal Toezicht
 Boulevard de Fauvauge 25-26 - Telef. 304.
 Alle kamers warm en koud str. water.
 Kamers parterre en aan Zee. — Eigen
 Auto-parkeerterrein. — Prima keuken
 7848
Heropening Vrijdag 13 Mei a.s.
 Voorseizoen (tot half juli) STERK GEREDUCEERDE PRIJZEN.
 Adres te Amsterdam, PAULUS POTTERSTRAAT 26, Tel. 91836.

ZANDVOORT- Stationsstraat 20
Pension-Restaurant DRUIJF
 Ter kennismaking met onze prima keuken,
 kamers met stroomend water, voortijd
 659
f 3.— per dag.

PENSION „PRETORIA“ - ZANDVOORT
 HOOGEWEG 78, — Tot 15 Juli verlaagd tarief. — FRITZ VIEURA.
 862

DE WELBEKENDE FIRMA
S. MOK
 in Glas, Porcelain, Aardewerk en
 alle Huishoudelijke Artikelen

ZANDVOORT ZEESTRAAT 62
SOESTER Telefoon 76
 Van ouds bekend PENSION f 3.50 per dag tot 14 JULI
 Stroomend water op alle kamers.
 186
 UITZENDING VAN DINERS.

Pension COHEN - Zandvoort-Bad onder contr. van het
Dr. METZGERSTRAAT 50 Amsterd. Rabbinat
 Stroomend water. — Voor de Pinksterdagen van Vrijdag 13 Mei voor diner
 tot Maandag 16 Mei na diner f 13.— 8154

O.R.T. כשר
 JULIUS BIER, AMSTERDAM
 JODEN BREESTRAAT 91
 levert **ZANDVOORT**
 ook naar franco huis
 1755 alle heerlijke Worstwaren en neemt
 ook in ZANDVOORT
 Ing. Jan Stoenstr. 40
 Kostverlorenstr. 40 orders op.

ZANDVOORT

In het begin van de jaren dertig openden niet alleen een aantal nieuwe joodse pensions in Zandvoort. En kwamen ook twee heuse orthodoxe hotels bij, naast het reeds bestaande Hotel Gompertz-de Beer aan het Kerkplein.

In het leegstaande Kurhaus blies de bekende Amsterdams-joodse ondernemer Abraham Tuschinski met een casino nieuw leven in een van de oudste plekken van Bad Zandvoort. De stroom van joodse investeringen in het kustdorp, begonnen met de broers Eltzbacher, hield aan, ook na meer dan vijftig jaar en ondanks de crisisjaren.

De gemeente Zandvoort probeerde de soms massale stroom toeristen in banen te leiden. Zo werd in de winter van 1929 de noordboulevard verbreed, opgeknapt en toegankelijker gemaakt voor het opkomende autoverkeer.

Eind 1930 meldt het Nieuw Israëlitisch Weekblad de aanstaande opening van een tweede orthodox hotel in Zandvoort. Een dergelijke luxe kende zelfs Amsterdam niet. Het nieuwe hotel vestigde zich in een van de statige panden aan de Boulevard de Favauge. Het perceel raakte aan de achterkant aan dat van de synagoge. Verdere raakvlakken waren de joodse eigenaars en koosjere keuken van het hotel met het stempel van het Amsterdamse rabbinaat. Pension-restaurant De Favauge, dat zich al snel als familiehôtel presenteerde, deed zijn intrede in Zandvoort op huisnummer 25-26 en zou tot aan oorlog actief blijven in het dorp. Het gebouw was al wat ouder, van voor 1900, maar de inrichting geheel up to date. De kamers hadden warm en koud stromend water en een eigen bad voorziening. Op de begane grond bevond zich een aantal lounges. Ook had het hotel een eigen parkeerplaats. Eigenaar was het jonge echtpaar Leendert en Matje Polak-Dooseman. Zij trouwden in 1926 in Amsterdam. Leendert Polak was op dat moment 26 en commissionair in diamanten. Zoals veel joden volgde hij na dit beroep zijn eigen weg. Zijn vrouw Matje was genoemd naar haar grootmoeder Matje Dooseman-Hammelburg, die de opening van het hotel nog net meemaakte en korte tijd later in Apeldoorn overleed.

Het was rond 1931 een moeilijke tijd in economisch opzicht. Dit weerhield het echtpaar Polak er niet van nog hetzelfde jaar in Amsterdam een tweede pension-restaurant te openen onder de naam 'Huize Favauge'. Dit was uniek: dat Amsterdam volgde ná Zandvoort en, met de vestiging van een tweede locatie, in de hoofdstad een typisch Zandvoortse naam opdook. Huize Favauge bevond zich op Paulus Potterstraat 26, een pand met een centrale entree schuin tegenover het Stedelijk Museum. Het had verschillende zalen voor ontvangsten, recepties en vergaderingen en bood onderdak aan allerlei joodse verenigingen, partijen en

genootschappen. Het was kortom, naast pension, een druk bezette joodse zaal. In het voorjaar van 1932 begon het net als het moederfiliaal in Zandvoort met het leveren van maaltijden op bestelling. In Zandvoort verzorgde de keuken van het restaurant ook wel eens de soupers tijdens joodse feesten in het dorp.

Reconstructie Hotel de Favauge, Genootschap Oud Zandvoort 2008.

Zandvoort stak Amsterdam helemaal naar de kroon toen het enige joodse hotel o.r.t. in de hoofdstad, het internationaal bekende Hotel Hiegentlich, een hotel opende in Zandvoort, dat

daarmee drie rabbinale hotels telde. Kennelijk was hier ruimte voor en stond de crisistijd een dergelijke luxe niet in de weg. Hetzelfde geldt voor de opening van een aantal kleinere rituele pensions in het dorp, waaronder Pension Braun in de Mezgerstraat, Pension Overste in de Kostverlorenstraat en Pension Hollandia op de Koninginneweg.

Een deel van de bekende joodse ondernemersfamilie Hiegentlich woonde vanouds in Assen. In de Drentse hoofdstad werd ook Coenraad Hiegentlich, de latere hotelier, geboren, op 2 oktober 1877. Hij had eerst een pension-restaurant in Assen. Daar werden zoon Hermann en dochter Sara geboren. In de nazomer van 1917 neemt Coenraad Hiegentlich in Amsterdam het bekende Hotel Polak over van de familie Van Tijn, niet ver van de Dam. Dit was op dat moment het enige joodse hotel onder rabbinaal toezicht in de hoofdstad. Dat zou blijven tot aan de oorlog. In de begintijd zetten Hiegentlich en zijn vrouw Frederieke het hotel voort onder de oude naam Hotel Polak o.r.t. Korte tijd later noemen zij het Hotel Hiegentlich. Als het hotel in 1923 aanzienlijk uitgebreid en vernieuwd wordt, heeft het 40 kamers en een groot dakterras met uitzicht over de stad. In 1938 wordt een buurpand aan het hotel toegevoegd, waarin een danszaal, bridgezaal, een aantal vergaderzalen en tien nieuwe kamers worden gerealiseerd. Het hotel op Nieuwe Kooistraat 9-13 telde vanaf dat moment 50 kamers. Het was daarmee het grootste orthodoxe hotel in de wijde omtrek.

In 1925 opent Hiegentlich in samenwerking met L. v.d. Hal een dochterfiliaal aan het Stationsplein in Arnhem, ook onder de naam Hotel Hiegentlich. De advertenties voor de hotels in Amsterdam en Arnhem zijn in de begintijd gezamenlijk, totdat het hotel in Arnhem als bondshotel verzelfstandigd wordt.

Het vizier van Hiegentlich richt zich in 1933 op Zandvoort. Daar neemt hij Hotel Splendide over op de Zeestraat, dat twee jaar daarvoor door weduwe F. Spitz-Konijn tot hotel onder rabbinaal toezicht was gemaakt. Meteen in het openingsjaar van Hotel Hiegentlich, in het badseizoen 1933, wordt in het hotel een Kinder-Home ingericht, geleid door de uit Duitsland gevluchte kinderarts en pedagoog Käthe Neumark. Het Kinder-Home was bedoeld voor kinderen die op medische gronden zeelucht moesten genieten. Het hotel richtte zich op het orthodoxe publiek. Zo haalde het met *pesach*, *soekkot* en *rosj hashana* alle benodigdheden in huis om de feestdagen in het hotel door te kunnen brengen. Er werd ook jaarlijks een loofhut gebouwd. Dit gebeurde ook in Amsterdam. In het Zandvoortse hotel zwaaide Hermann Hiegentlich de scepter, samen met zijn vrouw Rachel Spier. Zij waren kort daarvoor in Arnhem getrouwd.

Niet alle joodse ondernemers die actief waren in Zandvoort waren religieus georiënteerd. Dit geldt bijvoorbeeld voor Abraham Tuschinski, de bekende bioscoopmagnaat, die in de jaren dertig zijn oog op Zandvoort liet vallen en actief werd in de amusementswereld en het

Met opmaak: Patroon: Doorzichtig (Accent 4)

uitgaansleven van de kustplaats. Tuschinski was een entertainer en organisator, bewonderd om zijn bruisende energie, ideeën, slimheid en artistieke inzicht.

Tuschinski werd op 14 mei 1886 geboren in een Poolse dorpje. Hij was de zoon van een koopman en kleermaker. Ook Abraham Tuschinski werd opgeleid tot kleermaker. Hij wilde naar Amerika, maar bleef na zijn huwelijk met Marien Ehrlich in 1904, hangen in Rotterdam. Daar werkt hij als kleermaker in het atelier van een landgenoot. In dezelfde tijd runt hij samen met zijn vrouw een pension voor joodse landverhuizers. Daarna concentreert Tuschinski zich op de bioscoopwereld, die in die tijd sterk in opkomst was. Hij opent kort na elkaar vier bioscopen in Rotterdam.

In 1921 opent hij ook een grote zaal onder zijn eigen naam aan de Reguliersbreestraat in

Amsterdam, vlak bij het Rembrandtplein. Het markante gebouw, een lux bioscooptheater, ging op 21 oktober open. Het theater werd een succes. Het kende zelfs een eigen orkest onder leiding van Max Tak. Deze dirigent was ook een aantal keer in Zandvoort actief. Tuschinski werd korte tijd later genaturaliseerd tot Nederlander. Na de beurskrach van 1929 volgt een moeilijke periode, die Tuschinski met zijn wendbare geest en innovatieve stijl goed door komt. Inmiddels stond zijn zakelijke imperium, dat ook bioscopen telde in Den Haag en België, onder leiding van drie directeurs. Tuschinski leidde de zaken samen met Hermann Ehrlich en Hermann Gerschtanowitz, familieleden van zijn Poolse vrouw.

Tuschinski ontpopt zich ook in Zandvoort als een man met initiatief, lef en succes. Met

'toverkracht' en veel energie brengt hij drommen mensen op de been. Het oude Kurhaus, dat daarvoor leeg had gestaan, werd weer een centraal uitgaanspunt in het Zandvoortse

strandleven. Al in het openingsjaar 1933 komen er elke zomeravond meer dan duizend mensen naar het Casino (foto rechts: de grote zaal in 1933). Burgemeester Van Alphen roemde Tuschinski bij de opening als 'de kleine man met het grote elan'. Daarin had de burgemeester gelijk. Tuschinski zorgde voor kermisattracties, dansavonden, goochelaars, boksdemonstraties, jongleurs, vuurwerk, poppenkast, zomercarnaval en Koninginnedagbals op 31 augustus. Omstreden waren wel de Straperlotafels in het afgescheiden

Cercle Privé van het Casino. Dit roulettespel zorgde in verschillende badplaatsen voor onrust en incidenten, met name in Scheveningen. De inzet was klein, het verlies soms groot. In Zandvoort had het spel de goklust van de lokale bevolking gewekt. Er werd zelfs gefluisterd

dat kinderen waren toegelaten en straperlo hadden gespeeld. Uiteindelijk greep de Minister van Justitie in. Het straperlospel, dat de gemoederen bezighield, tot veel discussie leidde en vooral lucratief was voor de uitbaters, werd verboden. De goklust verplaatste zich hierop naar de Belgische kust, waar geen verbod gold.

Tuschinski deed na alle ophef een opmerkelijke stap. Hij wilde kennelijk zijn band met de Zandvoortse autoriteiten en Zandvoortse bevolking na de bamzaai-affaire goed houden en schonk de gemeente niet mindere dan 5.000 gulden. Van dit geld werd de Boulevard Barnaard opgeknapt. De rijbaan werd verbreed, en werden borden geplaatst, vluchtheuvels aangebracht en een rotonde aangelegd. De meerkosten van 3.378 gulden nam

Tuschinski in 1934 ook voor zijn rekening. Van Alphen noemde zijn royale gift met gevoel voor understatement 'een mooie herinnering aan het straperlojaar'.

In het badseizoen van 1934 moesten nieuwe attracties mensen naar het Casino brengen. Dit jaar werden het Kurhaus en Casino met duizenden gloeilampen verlicht, die tot twee uur 's nachts brandden en zelfs de zee verlichtten. Ook vonden er allerlei themafeesten plaats, waarvoor de grote zaal telkens met gevoel voor theater sprookjesachtig werd omgebouwd. Tuschinski toonde zich een meester in het vermaak. De impuls die hij aan het moderne strandleven gaf met zijn variété-aan-zee-formule was ongeëvenaard en zorgde voor overvolle zalen en parkeerplaatsen tijdens het badseizoen. Tuschinski was ook slim. In 1935 opende hij een nieuwe zaal in Brussel, waar lucratieve roulettespelen wel waren toegestaan. De vrees dat hij hierdoor in Zandvoort zou stoppen met zijn shows bleek ongegrond. Wel trok hij zich langzaam terug. In 1938 ging het Casino verder met een nieuwe directie en was de rol van Tuschinski in Zandvoort uitgespeeld.

Bij het uitbreken van de oorlog raakte hij in het nauw. Het bombardement van Rotterdam verwoestte zijn bioscoopzalen en in Amsterdam werd alles wat joods was afgepeld van zijn

theaters. Niet lang na het begin van de Duitse bezetting werd het Tuschinski-theater gesloten en verbeurd verklaard. De zaal heette voortaan Tivoli. Tuschinski, Ehrlich en Gerschtanowitz (foto) werden in 1942 kort na elkaar opgepakt. Net als veel andere joden werden zij via Westerbork naar het vernietigingskamp gestuurd. Tuschinski stierf op 17 september 1942 in Auschwitz, 56 jaar oud. Zijn bioscoop in de hoofdstad werd na de oorlog onder de oude naam Tuschinski Theater heropend.

Er zijn ook nogal wat joodse gezinnen die Zandvoort na een tijdje weer verlaten. Een van hen is de jonge arts Isaac van Bueren, die eind mei 1929 in Zandvoort trouwt met Esther Polak. Op 15 februari 1930 vinden we hem terug als lid van het uitvoerend comité van de Nederlandse Vereniging tot steun aan noodlijdende joden in het buitenland. In Monopole wordt op deze datum een propaganda-avond gehouden door deze vereniging, die landelijk actief was. Spreker o.a. ds Padt, vrijzinnig predikant en wethouder in Zandvoort. Op 21 oktober 1931 laat Van Bueren via een advertentie weten dat hij zich als arts gevestigd heeft op Kostverlorenstraat 29, met de tijden van zijn spreekuur erbij. Op 1 mei 1932 wordt het dochttertje van de familie Van Bueren geboren, Sofie Mia. Zij blijft enig kind. Op 15 augustus vindt een weldadigheidsfeest plaats in Groot Badhuis. Er werden drie orkesten voor uitgenodigd, waaronder het Tuschinski-orkest o.l.v. Max Tak, dat voor het eerst buiten Amsterdam optreedt. De avond eindigt met een groot nachtfeest. In het erecomité zitten naast de Zandvoortse wethouders en Abraham Tuschinski de Zandvoortse artsen, waaronder Van Bueren.

De HEER en MEVROUW
I. VAN BUEREN--POLAK
geven hierdoor met blijdschap
kennis van de geboorte van
hun Dochter
SOFIE MIA.
Zandvoort, 1 Mei 1932.
Kostverlorenstraat 29.

In 1933 houdt Van Bueren in Zomerlust een jaar lang lezingen voor de Huisvrouwen Vereniging over gezondheid en voeding, onderwerpen die steeds meer aandacht kregen in die tijd. Van Bueren wordt dit jaar ook lid van de kerkenraad.

Intussen is het gezin Van Bueren 'opgeschoven' naar Zeestraat 55. Van Bueren krijgt er als lid van de kerkenraad nog een baantje bij als secretaris van het Hulpcomité voor Duits-joodse Vluchtelingen. Het comité organiseerde in juni 1933 een fancy-fair. Het had ook een actieve damesafdeling onder leiding van Emma Jacobs-Bazuglo. Ook de dames Rauch en Struch zaten in het damescomité. Helene Rauch was, evenmin als haar man Willem, zelf niet joods. Niettemin hielp zij het joodse vluchtelingenwerk organiseren.

Bij het groots gevierde 25-jarig jubileum van de Zandvoortse Handelsvereniging in het voorjaar van 1933 treedt dokter Van Bueren op als spreker namens de Israëlitische gemeente. Eerder al stuurde de synagoge bloemen. Via de joodse winkeliers in het dorp waren er diverse connecties met de Handelsvereniging.

In augustus 1933 verkoopt ook Van Bueren kaarten voor een joods nachtfeest met artiesten, waaronder de bekende joodse zanger en causeur Louis Davids. Organisator was dit keer het bouwfonds van de sjoel, waarvan Van Bueren vice-voorzitter was. Men zou verwachten de naam van Van Bueren vaker tegen te komen, gezien zijn betrokkenheid bij de joodse gemeente. Op 31 december 1933 echter kondigt Van Bueren in de krant plotseling zijn vertrek aan. Zijn praktijk wordt overgenomen door een andere arts. Kort daarop verhuist het gezin naar Utrecht, ook tot verdriet van de Zandvoortse dierenvereniging waarvan Van

Bueren lid was. Erg gelukkig lijkt hij niet te zijn geworden in Utrecht. In 1937 scheidt hij van zijn vrouw Esther. Zij en hun dochter Sophie overleven de oorlog niet.

Het verhaal van Sophie van Bueren is exemplarisch voor 42 andere in Zandvoort geboren joodse kinderen tussen 1909 en 1942 die de oorlog niet overleefden. A.E. Spijker telt hiernaast nog 12 in Zandvoort geboren joodse kinderen die wel overleefden. Dit zijn echter alleen de kinderen van gezinnen die in 1941 nog in Zandvoort verbleven. Daarnaast waren er nog heel wat passanten in Zandvoort, zoals het gezin Van Bueren. Er zou een hele lijst te maken zijn van gezinnen die kortere of langere tijd in Zandvoort verbleven en daarna weer doortrokken. De namen van deze gezinnen staan niet vermeld bij Spijker, noch op andere lijsten van joods Zandvoort (die allemaal uitgaan van 1941). Sommige schoolfoto's geven een glimp van de passanten in Zandvoort te zien. Als men het bevolkingsregister aanhoudt en ook de tijdelijk in Zandvoort verblijvende joodse gezinnen meetelt, komt men op veel hogere aantallen joodse Zandvoorters en in Zandvoort geboren joodse kinderen uit dan Spijker.

Ook het Zandvoortse besnijdenisboek laat, vergeleken met de naamlijst van Spijker, zien dat het aantal Zandvoortse joden aanzienlijk groter was dan de lijst in 1941. Zes van de zeven namen in het besnijdenisboek over de jaren 1930-1940 ontbreken bij Spijker: het gezin van schoenmaker Salomon Pappie-Gomes de Mesquita in de Haltestraat, het gezin Louis Smit-Schaap in de Zeestraat, het gezin Leo Rubens-Bonnet in de Wilhelminaweg, het gezin Jacob Speijer-Schaap in de Van Kinsbergenstraat, het gezin Kannegieter in de Zeestraat en het gezin S. Philips-Vellemans in de Mezgerstraat. Daarnaast zal er een nog een aantal passantengezinnen zijn, waarin alleen meisjes werden geboren. Overigens was Kannegieter in 1935 een van de oprichters van de Zandvoortse Ping Pong Club. Ook de tijdelijke joodse bevolking was over het algemeen actief aanwezig in het dorp.

eijman Leonardus van der Lijn is een ander voorbeeld van een passant. Hij was afkomstig uit

de joodse gemeenschap in Antwerpen, waar hij in 1882 geboren werd. Hij trouwde met Aaltje Gokkes, met wie hij vier kinderen kreeg. Na een scheiding hertrouwt hij in 1920 met Rachel Achttienribben in Zaandam. Zij vestigden zich in Amsterdam, waar in 1921 hun zoon Abraham geboren wordt. Op 28 februari 1928 vestigt het samengestelde gezin zich in Zandvoort. Hun woonhuis en pension bevindt zich op Heerestraat 1, tegenover school D, waar de godsdienstlessen plaatsvonden, vlak bij de eindhalte van de tram uit Haarlem (foto). Van der Lijn bezorgde broodjes en maaltijden aan huis en in de stad. Na vierenhalf jaar vertrekt hij uit Zandvoort. Het gezin vestigt zich in Haarlem op de Nassaustraet en laat zich met twee kinderen inschrijven bij de Israëlitische gemeente in Haarlem. Van der Lijn opent een restaurant op Zijlstraat 41a. Zijn lot en dat van zijn gezin eindigt in 1942 in het vernietigingskamp. Naast Van der Lijn vestigt zich nog een aantal andere uit Zandvoort afkomstige ondernemers in Haarlem, waaronder Isidoor Noach, de zoon van Max Noach. Hij groeide op in Zandvoort, had korte tijd een fruitwinkel aan de Kerkstraat en begon daarna een restaurant in de stad op Kruisstraat 12. In 1936 werd zijn enige dochter, Erna, in Haarlem geboren. Ook Noach en zijn gezin werden lid van de Haarlemse synagoge.

Badgasten!
 Het van ouds bekende
Fruithuis
I. NOACH
 Kerkstraat 35
 Telef. 167

De synagoge in Haarlem – vanaf 1937 Hoofdsynagoge – aan de Lange Begijnestraat. Op deze plek staat nu de Filmschuur.

Een andere Zandvoortse passant in de dertiger jaren over wie meer bekend is, is Sander Rafalowitch. Hij was een kind van twee Poolse ouders. Zijn moeder, Mirjam Sluzewski, woonde in Amsterdam. Zij overleed in 1934. Rafalowitch trad in de sporen van zijn vader Salomon, die kleermaker was, en kwam met zijn gezin vanuit Amsterdam naar Zandvoort in de nazomer van 1929. Hij was toen 35 jaar. Zijn vrouw was tien jaar jonger en heette Grietje Polak. Zij kwam uit Aarlanderveen. Samen hadden zij één dochter, Elisabeth. Het gezin Rafalowitch woonde op Kostverlorenstraat 65. Elisabeth kwam als zesjarig meisje naar Zandvoort. Zij had haar draai snel gevonden in de kinderrijke joodse gemeenschap van Zandvoort. Eind 1933 overhandigt Liesje Rafalowitch namens alle kinderen op het Chanoekafeest in Monopole het jaarlijkse cadeau aan Mau

Met opmaak: Patroon: Doorzichtig (Achtergrond 2)

Frank. In 1937 slaagt Lies Rafalowitch voor de ULO in Zandvoort. Ze vervolgt haar schoolcarrière op het Kennemer Lyceum in Haarlem. ~~Met haar ULO-diploma mocht zij hier in een hogere klas beginnen.~~

Haar vader was een aantal jaar lid van de kerkenraad in Zandvoort, tot 1935. Tot 1937 maakt hij nog deel uit van het Armbestuur. Rafalowitch was midden jaren dertig ook een keer Bruidegom der Wet. In het Armbestuur zat hij met onder meer met Meijer Spijer, Adolf Korpes, Max Noach en Samuel Neeter. Simon Levy uit de Verlengde Haltestraat 77 kende hij ook vanuit de kerkenraad. Rafalowitch interesseerde zich voor de moderne tijd. Hij was bestuurslid en commissaris van de Vereniging Trein

8:08. Deze vereniging, die voortkwam uit de Forenzen Vereniging, had zo'n 300 leden en beijverde zich voor de elektrificatie van het baanvak Haarlem–Zandvoort. Toen in 1935 het feest gevierd kon worden van de elektrische treinverbinding met Amsterdam, zat Rafalowitch in het uitvoerend comité dat de festiviteiten organiseerde. Volksgenoot Josua Harpman uit de Dr. Smitsstraat, dierenvriend en secretaris van de Zandvoortse dierenvereniging, was eveneens lid van de Vereniging 8:08.

In 1938 vertrekt het gezin Rafalowitch naar Amsterdam. We vinden Lies Rafalowitch daar in 1940 terug op het Amsterdams Lyceum (foto). In augustus 1941 moet zij van school af. Zij behaalt haar diploma dan alsnog op het Joods Lyceum. Zij wilde daarna graag medicijnen studeren, maar dit plan werd gedwarsboomd door de oorlog. Ze werkt dan enige tijd vrijwillig als verpleegster. Daarna raakt zij met haar ouders bekneeld tussen de raderen van de oorlog en volgt deportatie via Westerbork naar Auschwitz. Moeder en dochter sterven daar op 21 september 1942. Sander Rafalowitch vindt tien dagen later de dood.

Een laatste voorbeeld van een tijdelijk in Zandvoort verblijvend joods gezin is de Turks-joodse familie Peres. Zij woonden in Zandvoort van 1929 tot 1938. Vader Kalef Peres, die geboren werd in Konstantinopel en in 1918 trouwde met Anna Bronkhorst, had een tapijtenwinkel op de Parallelweg. Hij timmerde ook in het dorp aan de weg met een jaarlijkse tentoonstelling van Perzische tapijten in Monopole en in het Casino. Belangstellenden konden hier vrijblijvend zijn collectie komen bekijken. Peres doet ook mee met Zandvoortse middenstandstentoonstellingen en wint in 1934 een prijs. Zijn dochter

Daudje speelde accordeon. In 1935 begeleidt zij de zang van Freddy Spijer. Zoon Maurits Peres woont vanaf zijn 7^e in Zandvoort en doet op 18 januari 1936 zijn bar mitswa. De receptie wordt gehouden in de tapijtenwinkel op Parallelweg 31a, grenzend aan school C. Kalef Peres zorgt op verzoek een aantal keer voor de aankleding van de grote zaal ter gelegenheid van de weldadigheidsfeesten. Met een

aantal mooie kleden op de vloer zag de ruimte er een stuk huiselijker uit. De familie Peres vertrekt in mei 1938 uit Zandvoort naar de le Obrechtstraat in Den Haag.

Meijer Spijer werd na Tobias Sjouwerman voorzitter van de kerkenraad. Dit was in 1933, het jaar dat de nazi's aan de macht kwamen in Duitsland en joodse burgers massaal het land ontvluchtten. Speijer had flink wat te doen. Als voorzitter van de kerkenraad was hij ook voorzitter van het Armbestuur, de schoolcommissie en het Zandvoortse comité voor Duits-joodse vluchtelingen.

Zijn vrouw Bertha Blitz was al even actief lid van de Zandvoortse gemeente en vrouwenvereniging Bigdei Koudesj. Zij hielp als lid van het damescomité mee om de feesten en fancy fairs voor te bereiden voor diverse goede doelen, waaronder het vluchtelingenwerk.

Het echtpaar Spijer had één dochter, Lucie, die getrouwd was met bakker Lambertus Rinkel en op de Brederodestraat woonde, en twee zoons: Jacques en Alfred. Alfred deed bar mitswa in Zandvoort (inzet), groeide op in een huis waar altijd vergaderd werd, iets te doen was en vluchtelingen onderdak zochten of om raad vroegen, en publiceerde later een boek met herinneringen aan joods Zandvoort (in 1995; het bekende *Zandvoorts' wijzen kwamen uit het oosten*).

Dochter Lucie kreeg drie kinderen. De kleinkinderen woonden ook op het dorp. Als kinderen uit een gemengd huwelijk met een joodse moeder en Nederlandse vader werden zij in de oorlogstijd tot de joodse bevolking gerekend.

In 1934 werd in Pension Soester de Zandvoortse afdeling van de S.A. Rudelsheim Stichting opgericht. Men startte met 50 leden. Voorzitter was Meijer Spijer. Ook zijn vriend S.J. Kroon, beurshandelaar en tot 1936 kerkenraads lid, en Mau Frank traden toe tot het bestuur, evenals de dames Jacobs en Kannegieter. De Rudelsheim Stichting, genoemd naar een diaconale rabbijn zaliger uit Leeuwarden, was een onderdeel van de lappendeken aan joodse sociale instellingen in Nederland. De stichting was gevestigd in Hilversum en behartigde het onderwijs aan zwakzinnige joodse kinderen. De stichting, die actief was tussen 1919 en 1943, had een eigen jongensweeshuis, dat diverse keren werd vergroot. Prins Hendrik was erevoorzitter.

Intussen volgde men ook in Zandvoort met kloppend hart de 'anti-Joodse waanzin' waarover met name het Nieuw Israëlitische Weekblad berichtte. De hetze tegen de Duitse joden nam steeds straffere vormen aan. Joden werden geweerd uit openbare beroepen, gebouwen en voorzieningen. Synagogen werden met leuzen beklad. Joodse kinderen mochten niet langer met Arische kinderen omgaan en joodse kranten werden verboden. Zo ging de lijst nog een hele tijd door. De leefruimte van de Duitse en later ook vier miljoen Poolse joden werd

steeds verder ingeperkt. De Zandvoortse joden hoopten op een keer ten goede en dat Nederland buiten een eventuele oorlog zou blijven.

Waakzaam was men zeker. Vanaf 1930 vonden regelmatig informatieavonden plaats met gastsprekers over de situatie in Duitsland. Er kwam ook een Kamerlid naar Zandvoort. Er waren filmavonden en protestbijeenkomsten en men zamelde geld in voor het vluchtelingenwerk. Dit gebeurde niet voor het eerst. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was er ook al een hulpcomité geweest voor de massa's joodse vluchtelingen uit Oost-Europa. Rond 1900 kwamen Nederlandse joden in actie voor vluchtelingen van de Russische pogroms.

Het echtpaar Spijer hielp vluchtelingen voort, via hun eigen woning in de Kostverlorenstraat, of via de havens van IJnuiden of Rotterdam. Ook hielpen zij bij de organisatie van grootschalige activiteiten voor het goede doel. Daarbij werden zowel gemeenteleden als badgasten betrokken.

Spijer liet er als voorzitter van de Zandvoortse Rudelsheim Stichting evenmin gras over groeien. In augustus 1935 vond een eerste groot nachtfeest plaats om geld in te zamelen voor de stichting.

Spijer zag in zijn kerkenraadstijd krachten komen en gaan. Eind 1933 vertrok dokter Van Bueren met de noorderzon uit het dorp. In 1935 nam kleermaker Rafalowitch afscheid en in 1936 Salomon Kroon. Nieuw in de kerkenraad kwamen Samuel Neeter, S. Sarphati en L.S. Levy. De laatste twee waren ook snel weer vertrokken door verhuizing. Daarop keerde oudgediende Max Noach terug in het bestuur, samen met de jonge Samuel Henselijn, wiens zoon Sal net bar mitswa had gedaan. Ook winkelier Levie Moscoviter kwam in de kerkenraad. Hij was ook actief in de oudervereniging van school C. Onder Spijer verliet oudgediende Simon Cosman de kerkenraad, misschien wel in de hoop meer tijd te kunnen doorbrengen op de Zandvoortse biljartclub en tafeltennisclub waarvan hij fanatiek lid was. Zijn zoon Max, geboren in Zandvoort, voetbalde bij de Zandvoortmeeuwen in hetzelfde team als Harry Bloemendal.

Er was veel wat Spijers aandacht vroeg, naast het organiseren van de weldadigheidsfeesten. Zo was er in zijn sjoel een Misjna-cursus gestart om de kennis van het jodendom te bevorderen, werd hij betrokken bij de Chanoekafeesten met de kinderen, overlegde hij regelmatig met de schoolcommissie over het godsdienstonderwijs en onderhandelde hij met de gemeente over een eigen joodse afdeling op de Algemene Begraafplaats van Zandvoort. Haarlem wilde de begrafenisovereenkomst met Zandvoort (de doden mochten op de joodse begraafplaats aldaar begraven worden) hierop nog maar per jaar verlengen.

In 1937 werd Haarlem zetel van een opperrabbinaat. Opperrabbijn werd de pas 26-jarige 'belofte' Philip Frank. Zijn benoeming kwam voort uit een reorganisatie van het synagogale ressort Noord-Holland. Behalve Haarlem vielen nog twaalf andere joodse gemeenten onder het nieuwe opperrabbinaat, waaronder Zandvoort, Hilversum, Almeer, Monnikendam en Den Helder. De Haarlemse kerkenraad maakte integraal deel uit van het nieuwe provinciale bestuur, dat vergaderde in het Haarlemse gemeentelokaal aan de Lange Wijngaardstraat. De synagoge aan de Lange Begijnestraat was voortaan Hoofdsynagoge.

De berichtgeving rond de nieuwe opperrabbijn brengt iets aan het licht van de kracht van de joodse lobby in Zandvoort. Het artikel over Frank in het Centraal Weekblad voor Israëlieten in Nederland, dat meerdere pagina's beslaat, wordt namelijk 'opgeluisterd' met allemaal Zandvoortse advertenties, waaronder een paar zeer ongebruikelijke, zoals van het Zuiderbad, Hotel-pension Ida en het Groot Badhuis. Het lijkt erop dat alle ondernemingen opgetrommeld zijn om mee te doen met een advertoriaal 'eerbetoon' aan de nieuwe opperrabbijn. De trots van Haarlem werd ook in de regio gevoeld. Uit eerbied voor rabbijn Simon de Vries, die ruim 50 jaar rabbijn van Haarlem was, wacht Frank er mee om naar Haarlem te verhuizen. Hij vestigt zich er metterdaad nadat De Vries in 1940 afscheid heeft genomen.

Het ressort Noord-Holland telde 3.800 zielen. De gemeenten in Hoorn en Zandam waren zeer klein. Hetzelfde gold voor Uithoorn, Enkhuizen en Monnikendam. Bussum en Zandvoort waren de twee jongste gemeenten, die bruisten van leven. Ook Haarlem en Hilversum waren flink gegroeid in de afgelopen decennia.

Eind november 1937 schenkt Frank een aantal waardevolle wetsrollen, compleet met zilverwerk en sieraden, aan Zandvoort. Reden is het opheffen van de joodse gemeente Monnikendam. Bij de aanvaarding van de wetsrollen en heilige voorwerpen hoorde een feestelijke dienst. Voorafgaand daaraan werd een bijzondere kerkenraadszitting gehouden bij het echtpaar Spijer thuis. Voor deze bijeenkomst waren ook de dames uitgenodigd, de opperrabbijn en zijn vrouw, en de twee overgebleven kerkenraadsleden van Monnikendam, de heren Witmond en Abrahams. Gewoongetrouw waren ook vertegenwoordigers van Bigdei Koudesj en Wesomagto Begagego aanwezig. Mozes Petzon maakte het gezelschap compleet en vervulde de ceremoniële rol van 'schatbewaarder'.

Spijer, die goed van de tongriem gesneden was, hield als gastheer en voorzitter een toepasselijke rede waarin hij opperrabbijn Frank toesprak. Hierop voerde de 27-jarige rabbijn, die afkomstig was uit Hilversum en getrouwd met een kleindochter van de befaamde opperrabbijn Dünner, het woord, gevolgd door de gasten uit Monnikendam. Maurits Frank sprak een kleine meditatie uit en zei zich graag te willen voegen naar het gezag van zijn jongere naamgenoot. Spijer bedankte de sprekers, waarop Petzon verklaarde de wetsrollen in goede conditie te hebben aangetroffen.

Chazan en moheel Mozes Petzon op de godsdienstschool in Haarlem.

Hierop begaf men zich in optocht naar de synagoge voor de inwijdingsplechtigheid. Opperrabbijn Frank hield de ererede en feliciteerde de Zandvoorters met de verdubbeling van hun aantal wetsrollen. De heilige ark was te klein en moest worden vergroot om alle zes wetsrollen te kunnen bergen. Frank was overigens een neefje van vennoot Nehem Davids, die inmiddels naar Palestina was vertrokken. De schoonmoeder van de rabbijn en de vrouw van Davids waren zussen. Een maand later was de opperrabbijn alweer terug in Zandvoort. Aanleiding was het 12½-jarige ambtsjubileum van Maurits Franks. Vooraf ging een informele

ontvangst van de opperrabbijn, die de Zandvoortse gemeente, aldus Spijer, inmiddels 'veel beter had leren kennen.'

De Zandvoortse Courant bericht op 2 januari 1940 over een groot Chanoekafeest dat op 17 december 1939 werd gehouden in het Groot Badhuis. Organisatoren waren meester Lenni Leefsma en Maurits Frank. De muziek werd verzorgd door Sophia Blanes. In de revue die gespeeld werd had Lili Braun de hoofdrol. Spijer was voor het laatst aanwezig als voorzitter van de kerkenraad en van de schoolcommissie. Bertha Spijer had zich nog een keer ingespannen om alle kostuums, cadeaus, et cetera voor de kinderen op tijd klaar te krijgen.

Op 20 december 1939 neemt Spijer na zeven jaar afscheid van de kerkenraad, het

Armbestuur en schoolbestuur. Zijn opvolger is diamanthandelaar Jacques Struch, die de vijfde en laatste voorzitter zou zijn in het rijtje van Krouwer, Elte, Sjouwerman en Spijer. Nieuw in de kerkenraad was fotograaf Simon Bohemen. Als oudste lid van de vergadering sprak Abraham Cohen woorden van dank aan Spijer.

Bert Rinkel na de oorlog, met zijn moeder Lucie Rinkel-Spijer en grootmoeder Bertha Spijer. Foto Bakels, 2 maart 1955.

Opperrabbijn Frank sprak op 22 november 1939 nog een keer op een grote manifestatie in Zandvoort tegen de Jodenvervolging en het nationaalsocialisme, waarvoor ook ds Padt nog een keer terugkwam uit Zutphen. Frank vestigt zich in 1940 aan het Ripperdapark. In 1942 houdt hij in de Nieuwe Synagoge aan het Daniel Jonas Meijerplein wijdingen voor geëvacueerde joden uit de provincie Noord-Holland.

Tuinfoto (uitsnede) bij het 25-jarig huwelijk van de familie Spijer, met op de tweede rij v.l.n.r. Bertha en Meijer Spijer met tussen hen in zoon Freddy; daarnaast dochter Lucie Rinkel-Spijer en Jacques Spijer.

Staan rechts Salomon Kroon, staand middenachter Salomon Metz; achter dhr. Spijer mw. Fisher; achter Freddy mw. Kroon; daarnaast dhr. De Jong sr.

Het gaat hier feestelijk toe

De weldadigheidsfeesten

Van 1932 tot en met 1939 organiseerde de joodse gemeenschap in Zandvoort acht jaar lang weldadigheidsfeesten, waarvan de opbrengt bestemd was voor een goed doel. Meestal was dit de hulp aan joodse vluchtelingen, zoals bij de grote vijfdaagse fancy fare in 1933, die kon rekenen op de medewerking van winkeliers en ondernemers binnen en buiten Zandvoort. Ook was er een grote loterij en een Amerikaanse veiling. De reacties waren hartverwarmend, de belangstelling van de joodse ingezetenen en badgasten overweldigend en de opbrengst verbluffend: meer dan 10.000 gulden.

Het eerste weldadigheidsfeest vond plaats in 1932 in het Groot Badhuis, op initiatief van het Armbestuur. De zaal was ieder jaar weer uitverkocht.

Op 7 augustus 1933 organiseerde het bouwfonds, gecombineerd met het 2^e lustrum van de sjoel, een feest in Groot Badhuis. Het feest was onderdeel van de propagandacampagne voor het bouwfonds. Op het verlanglijstje van de kerkenraad stond onder andere de

aanleg van een joodse begraafplaats. Ook wilde men een aantal bijgebouwen realiseren.

Bij de viering van het tienjarig bestaan van gemeente werden diverse diensten in de synagoge gehouden. Deze waren tot de laatste plaats bezet. Als feestchazan was Jo Rabbie uitgenodigd, solist van de Hoogduitse Synagoge. Er werd vanzelfsprekend gecollecteerd voor het bouwfond. Tijdens de hoofddienst werden drie leden van de stichting Elia herdacht: Veerschijs, Van Dam en Lamon. Davids schreef vanuit Palestina een brief. Er werden ook geschenken aangeboden.

Boven: Groot Badhuis.

Hiernaast: gebouw Monopole (links) aan het Stationsplein met het VVV-huisje. Daarnaast bioscoop / theater Hollandia en café-restaurant Trianon. Monopole was vooral bekend als danszaal.

In juni 1935 vond een nieuwe

fancy fair plaats van het vluchtelingencomité. Een week lang traden allerlei artiesten op in de zalen van Monopole. Voor de openingsmiddag had men het koor van de Grote Synagoge

gestrikt o.l.v. de heer S. H. Engländer. Ook dominee Padt uit Zuphen was uitgenodigd als 'vriend' van de synagoge. Hij stak het joodse publiek een hart onder de riem. Bij de opening, in aanwezigheid van de burgemeester, zong het Zandvoorts Kinderkoor onder leiding van de joodse dirigent Jacob Hamel.

Medewerking kreeg de organisatie van artiesten, die gratis of tegen gereduceerde prijzen optraden. Het echtpaar Kiefer werkte vrijwel belangeloos mee met de zalen en consumpties. De firma Van Nelle schonk gratis koffie en thee en de Zandvoortse ijsboeren Kees en Piet Kerkman leverden gratis ijs. Het waren sporen van sympathie in het dorp met de joodse zaak en het lot van de joodse vluchtelingen.

In augustus 1935 vond een groot nachtfeest plaats van de S.A. Rudelheim Stichting en het Armbestuur samen. Plaats van samenkomst was gebouw Monopole. Op de feestavond trad onder andere de bekende artiest Marcel Bergier op met zijn internationale liedjes. De entreeprijs was bewust laag gehouden. Men wilde niemand buitensluiten.

Op 22 februari 1936 organiseert het Armbestuur een nachtfeest met de populaire zangeres Dora Gerson. Opmerkelijk is de datum: midden in de winter. Daarvóór had men steeds

feesten in de zomer georganiseerd om van de steun en aanwezigheid van de badgasten verzekerd te zijn. Die steun werd nu niet langer noodzakelijk geacht. De kerkenraad en het Armbestuur waren vol zelfvertrouwen. Het aantal joodse ingezetenen nam maandelijks toe, de zomerfeesten waren overbezet en wie het nachtfeest vanuit de hoofdstad wilde bijwonen, kon gebruik maken van de nieuwe elektrische treinverbinding.

Het feest van het Armbestuur was bedoeld als feest voor iedereen. De toegang bedroeg slechts 50 cent. Het geld voor het goede doel moest uit de lage kosten en uit de loterij komen, die tegelijk met het feest werd georganiseerd.

Het jaar 1936 was een echt 'topjaar'. Er vonden dit jaar drie grote weldadigheidsfeesten plaats. Het tweede, op 5 augustus, werd georganiseerd door het Armbestuur en vond

plaats in Monopole, door gérant Kiefer gratis ter beschikking gesteld. G.H. Kiefer huurde met zijn gezin de monumentale villa Sophia, de oude woning van Gustav Eltzbacher, aan de boulevard. Het pand heette inmiddels De Loefhoeck en was een bar-dancing geworden. In 1940 werd het pand voor het laatst verkocht aan het (landelijke) Nederlands Israëlitisch Armbestuur.

Door de reclame die voor het feest gemaakt werd en de grote toeloop was de zaal tot in alle hoeken gevuld en kon niet iedereen naar binnen. Hierop werd ter plekke besloten, met goedvinden van burgemeester Van Alphen, het feest een week later nog een keer te houden. Ook voor de tweede avond waren de kaarten uitverkocht. Op het podium verscheen onder andere de populaire Midnight Kiddies Band. Onder de bezoekers van de feesten heerste een sfeer van saamhorigheid, die de offervaardigheid groot maakte. Op de achtergrond zorgden behalve veel vrijwilligers allerlei winkels en particulieren in en buiten Zandvoort voor het welslagen van de weldadigheidsfeesten met cadeaux, advertenties en donaties.

Bij het organiseren van een weldadigheidsfeest hoorde het opzetten van een kindermatinée. Daar traden goochelaars op, poppenkastspelers en buikspekers. De matinées spraken tot

de verbeelding. Er verschenen allerlei sprookjesfiguren en striphelden op het toneel en er was vrolijke muziek. Op de joodse feesten in Zandvoort gebeurde van alles, evenals in de hal van Tuschinski. Een calvinistische sfeer was ver te zoeken, al werden in het buurland veel volksgenoten vervolgd en waren de feesten bedoeld om geld in te zamelen.

Op de goed gevulde feestkalender van 1936 vond op 18 augustus nog een feest plaats van de Rudelsheim Stichting. Het feest vond plaats in Monopole en kende een uitgebreid programma met bal na tot drie uur 's nachts.

Foto gemaakt op een van de weldadigheidsfeesten in 1933. V.l.n.r. vooraan mw. Van Bueren en Lies Frank. De eerste dame op de 2e rij is Bertha Spijjer, de derde mw. Vos, daarnaast mw. Beth. Staande op de derde rij Mau Frank, dr. Tichelaar, onbekend en Jaques Struch. Staand rechts Meijer Spijjer. In het midden onder de toog met bril dr. Isaac van Bueren.

Naast de grote feesten waren er kleinere feesten. Zo organiseerde de joodse loterijclub Ons Genoegen begin december 1936 een feestavond in Ons Huis. Meestal kende dit soort feesten een cabaretprogramma. Zo ook hier. De opening geschiedde door voorganger Frank. Daarna betrad conferencier Bert van Dongen het podium. Na middernacht (!) stond het souper klaar in een met lampionnen versierde bijruimte. De feestleiding was in handen van Isaïc Agsteribbe. Hij woonde met zijn gezin op de Zeestraat en was een actief biljarter. Na de oorlog woonde het gezin Agsteribbe op de hoek van de Haarlemmerstraat en de Koninginneweg, vlak bij de Katholieke Kerk.

In 1937 hield het Armbestuur zijn weldadigheidsfeest weer gewoon in de zomer. Dit had tot gevolg dat het aantal bezoekers opnieuw veel te groot was voor de zaal. Op het programma stond een cabaretavond onder leiding van conferencier Kees Pruis. Daarnaast was er zang en

dans, met bal na. Op het feest van 1938 was opnieuw plaatsgebrek. Hierop besloot het comité met Speijer, Agsteribbe en Louis Blok diezelfde week een tweede feestavond te houden. De burgemeester beloofde spontaan dan ook nog een keer te komen. Struch schonk voor de Amerikaanse veiling een kostbare diamanten ring. De verkoping van gouden horloges en juwelen bracht veel geld in het laatje van het vluchtelingenwerk.

Op 18 maart 1939 organiseerde het vluchtelingencomité een sterrenparade. De avond in Monopole duurde tot drie uur 's nachts. Tot de sterren behoorden Henriëtte Davids, Dora Gerson, Fleurtje de la Mar, Wim Kan en Max Tak van Theater Tuschinski. Ook werd er een film vertoond. De toegangsprijs bedroeg één gulden. Een bonussysteem moest de drempel voor het entreegeld wegnemen. Bonuszegels van 10 cent werden door verschillende winkeliers in het dorp verkocht. Ook niet-Joodse winkels deden aan de verkoop mee, waaronder slagerij Piers in de Haltestraat en Kaashuis Pielage in de Kerkstraat. Op de achtergrond zorgde Louis Blok dat alles in goede banen geleid werd. Hij had het meest met concrete vluchtelingen te maken en schreef regelmatig verslagen in de Zandvoortse Courant. Het Armbestuur organiseerde in augustus 1939, toen de vluchtelingproblematiek in heel Europa actueel was, in Cabaret Modern zijn laatste weldadigheidsfeest.

Nachtelijke groepsfoto bij een weldadigheidsfeest in 1933. V.l.n.r. zittend: Salomon Kroon, dr. Van Bueren, mw. Beth, Meijer Spijer, Mau Frank en Jacques Struch. Op de derde rij v.l.n.r.: onbekend, de dames Struch, Frank, Kroon, Van Beuren en Spijer, onbekend. Op de voorgrond links het echtpaar Kiefer van Monopole; daarnaast gastconferencier Pet Holman. Duidelijk zichtbaar is de grote Davidster boven het toneel met geschilderd stadsdecor. De personen in slagerskleding verwijzen naar de koosjere joodse keuken. De man achter Struch is mogelijk Kalef Peres, Turks-joods tapijthandelaar.

Duitse sympathieën

Baron von der Heydt en keizer Wilhelm;
de opkomst van de NSB in Zandvoort

Een markant figuur in het dorp in de jaren twintig en dertig was Baron Eduard von der Heydt. Deze rijke bankier en kunstverzamelaar kocht begin jaren twintig verschillende stukken onroerend goed langs het strand op, liet een villa bouwen aan de Strandweg en opende in 1925 gebouw MULURU, een lunchroom annex kunstmuseum. Dit was in die tijd iets totaal nieuws.

Von der Heydt werd geboren in de buurt van Wuppertal in 1882. Ter voorbereiding op zijn loopbaan was hij een tijdje legerofficier in Potsdam, de residentie van de Duitse keizer Wilhelm II, die na de nederlaag in de eerste wereldoorlog werd afgezet en verbannen. Von der Heydt met zijn aristocratische achtergrond behoorde tot de elite van het Duitse rijk en bleef koningsgezind. Hij diende zelfs een tijdje in het Duitse leger tijdens de oorlog. Hierop confisqueerde de Engelse regering de tegoeden van zijn in 1910 met familiekapitaal gestichte bank in Londen.

De baron, die regelmatig in Zwitserland verbleef en de wereld afreisde voor zijn kunstverzameling, waaronder veel uitheemse kunst, opent in 1920 een bank in Amsterdam. Intussen was hij op de eerste vredesdag in 1918 getrouwd met de joodse bankiersdochter Vera von Schwabach, die ook een aantal maal in Zandvoort was. Echter, in 1927 wordt het huwelijk, dat zonder kinderen bleef, ontbonden, naar verluidt vanwege de homofiele voorkeuren van de baron.

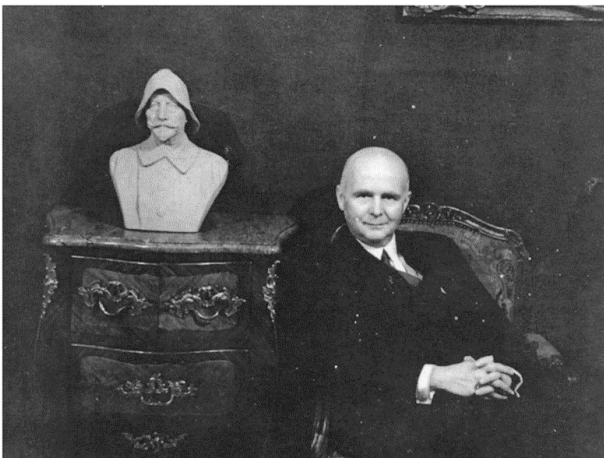
Von der Heydt had geleerd van zijn Londense echec en verdeelde zowel zijn kapitaal als zijn kunstverzameling over zoveel mogelijk landen, plaatsen en musea. Zijn collectie omvatte meer dan 3.000 kunstvoorwerpen, afkomstig uit alle continenten. Veel stukken gaf hij in bruikleen. Tijdens de tweede wereldoorlog bevond zijn kunst zich op 69 verschillende locaties. De baron, die de regelmatig op de boulevard en langs het strand te vinden was met zijn gasten, had overal connecties. Als hij in Zandvoort verbleef, was Arie van de Geer, de latere kringleider van de Zandvoortse NSB, zijn privéchauffeur. Van de Geer woonde vlak om de hoek, fokte bouviërs, Von der Heydts lievelingshond, en was de klusjesman van de baron.

Von der Heydt met de Duitse kroonprins op het terras van zijn villa aan de Strandweg.

De baron maakte in het buitenland reclame voor Zandvoort en was o.a. beschermheer van het mannenkoor en later ook kinderkoor van Onderling Hulpbetoon. Toen het mannenkoor zijn tweede lustrum vierde, stond het onder leiding van de bekende joodse dirigent Jacob Hamel. Er zongen ook joodse ingezetenen bij het koor, zoals de heer Polak bij de bassen. In 1933 bracht het koor een muzikaal huldebetoon aan de baron buiten op de terrassen van MULURU. De baron stopte later dat jaar als blijk van dank een gift in de kas van het koor.

Toen de nazi's aan de macht kwamen, kwam Von der Heydt in de verleiding om met de nieuwe machthebbers mee te gaan. Hij werd in april 1933 daadwerkelijk lid van de NSDAP. De moorden in Duitsland echter in 1934 op een aantal vooraanstaande burgers en militairen

maakte Von der Heydt terughoudend. Hij werd Zwitsers staatsburger op basis van zijn verdiensten voor het land en omdat hij met zijn villa op het landgoed Monte Verità al sinds 1926 zijn hoofdverblijf in het Alpenland had. Baron von der Heydt werd daarop, ondanks zijn goede connecties met Göring, in 1938 door de nazi's uit de partij gezet. Als bankier voerde hij zowel voor het verzet als voor de nazi's

transacties door. Dat bracht hem na de oorlog voor een militaire rechtbank, die hem bij gebrek aan bewijs vrijspak.

Von der Heydt ontving in zijn buitenvilla's in Zandvoort, Berlijn en Ascona tal van beroemde kunstenaars, politici, zakenlui en hoge gasten. Hij was en bleef vooral bankier. Het bankiersvak leerde hij bij het joodse Rothschild-concern in Amerika. In Zandvoort sponsorde hij incidenteel evenementen, zoals zwemwedstrijden of een schaaktoernooi. Ook hielp hij de VVV een keer uit de brand.

De markantste figuur onder de gasten die Von der Heydt in Zandvoort ontving was ongetwijfeld de afgezette Duitse keizer Wilhelm met zijn familie. De keizer had na de eerste wereldoorlog een banningsoort van koningin Wilhelmina aangeboden gekregen en woonde sindsdien op een landgoed in Doorn. Aan zijn bewegingsvrijheid waren allerlei beperkingen opgelegd, wat de keizer er niet van weerhield regelmatig naar de kust te reizen op uitnodiging van Von der Heydt.

Keizer Wilhelm (midden) in Zandvoort.

Eduard Von der Heydt was zijn vriend, adviseur, raadgever en huisbankier. Zodra de Duitse vorst gesignaleerd werd, ging razendsnel de boodschap onder de bevolking rond: 'de keizer is weer in het dorp'.

De keizer interesseerde zich voor de kunst van Von der Heydt, maar ook voor de 'rauwe' Zandvoortse vissers, met wie hij graag een praatje maakte. Hij droeg zelfs weleens een visserspet op het strand. Von der Heydt informeerde Wilhelm over de internationale stand van zaken, voorzag hem van geld als tegoeden nog bevroren waren en was een vertrouweling van de vorstelijke familie. Toen de nazi's aan de macht kwamen hoopte hij op het herstel van de monarchie. Deze hoop bleek ijdel. De keizer was al op leeftijd. De hoop voor de monarchie was gericht op de kroonprins. Toen diens zoon Louis Ferdinand trouwde in Doorn, was ook Von der Heydt als huisvriend present, evenals kroonprinses Juliana en prins Bernhard. Deze bezochten Von der Heydt ook een keer in zijn Zwitserse villa. De panden van de baron in Zandvoort vielen in 1943 onder de slopershamers toen de Duitse verdedigingslinie lang de Europese westkust werd aangelegd.

Keizer Wilhelm poserend op het terras van de villa van de baron in Zandvoort. Onder: het keizerlijk echtpaar tijdens een strandwandeling ter hoogte van de noordboulevard.

Interieur van MULURU: de lunchroom van de baron aan de Zandvoortse Strandweg, met buitenterrassen aan zee.

Duitse sympathieën in het dorp leefden er ook bij de NSB. Het NSB-verleden is niet de mooiste, maar wel een veelbetekenende bladzijde in de geschiedenis van Zandvoort. Het latente en openlijke antisemitisme van de partij maakt dit boek niet compleet kan zijn zonder een korte uiteenzetting over de

NSB, die als landelijke partij in 1931 opgericht door Anton Mussert. Niet veel later begint de opkomst van de partij in Zandvoort, die van meet af aan reactie oproept. In 1934 gaan diverse ingezonden brieven in de Zandvoortse Courant over de bedoelingen van Mussert. Opvallend zijn daarbij de felle sympathie en antipathie. Met name het Comité van Actie tegen Communisme en Fascisme liet zich niet onbetuigd. Het zag partijleider Mussert 'louter omringd werd door een broeinest van ruziemakers en avonturiers'.

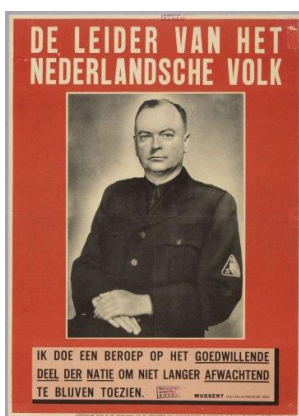
In de crisisjaren kwamen diverse Duitse 'Mädel' naar de Zandvoortse kust om te werken in de hotels. Daarvan trouwden er verschillende met Zandvoortse mannen, waardoor er ook 'van nature' de nodige Duitse sympathieën waren. Hetzelfde geldt voor wat men aan de relatief veel Duitse gasten in het dorp verdiende.

Begin februari 1935 komt Mussert naar Zandvoort. Voor zijn lezing was de nodige propaganda gemaakt. Gebouw Monopole was met ruim 600 aanwezigen geheel gevuld. Musserts rede ging over de prijs van samenhang, waaraan iedereen het zijne moest bijdragen. In hetzelfde jaar werden verkiezingen voor de Provinciale Staten gehouden. Daarbij haalde de NSB in Zandvoort ruim 23% van de stemmen. Landelijk was dit 8%. De NSB werd in één keer de vijfde grootste partij in ons land. In Zandvoort kreeg alleen de SDAP meer stemmen. Zoveel stemmen als in 1935 heeft de NSB daarna nooit meer gekregen.

In 1937 volgden verkiezingen voor de Tweede Kamer. In Zandvoort stemde dit keer ruim 14% op de partij van Mussert, fors minder dan twee jaar eerder, maar nog altijd bijna drie keer zoveel als gemiddeld in Noord-Holland. Bij de Provinciale Staten verkiezingen in 1939

stijgt het aantal stemmen weer iets, naar ruim 15%. Al met was de NSB vergeleken met de rest van Nederland en andere kustdorpen in Zandvoort populair. Dit kwam ook wel op andere plaatsen voor. Zo scoorde de partij in Winterwijk ook boven de 20%.

Voor een verklaring van de populariteit van de NSB in Zandvoort, die zich weldra openlijk tegen de in Zandvoort wonende joden keerde, is vaak gewezen op de economische malaise begin jaren dertig. De visserij en aardappelteelt waren zo goed als voorbij als bron van inkomsten. De economie van Zandvoort was afhankelijk van de badgasten. Toen de badgasten wegbleven door de crisisjaren en minder uitgaven, waren de lokale inwoners de eersten die dit merkten. Daarnaast wisten de joodse ingezetenen meer te profiteren van de badgasten dan de Zandvoorters. Het ging

de joden goed in Zandvoort en de Zandvoorters slecht. Hierdoor ontstond jaloezie en ontevredenheid, die werden versterkt door oplopende werkloosheid en toenemende armoede. De spiraal van sociale ontredde bevorderde de opkomst van het fascisme. De joden waren als groep een makkelijk doelwit. Dit leidde soms tot schermutselingen en uitingen van antisemitisme door de NSB, die die overal in Europa de kop opstaken door het opkomende fascisme. De vreemdelingenhaat in Zandvoort werd versterkt door de introverte houding van de oude bevolking.

Mussert beloofde orde en welvaartsdeling. De partij verheerlijkte autoritair gezag en een geordende 'Nederlandse volksgemeenschap' van eenheid en gelijkheid. De NSB was een partij die acties organiseerde. Dat sprak veel mensen aan. Er werd gecolporteerd en propaganda gemaakt. Er werden rituelen uitgevoerd, bijeenkomsten en optochten gehouden. De NSB was een beweging. Mussert wist daarbij met zijn persoonlijkheid bij velen de juiste snaar te raken en belichaamde de hoop op een nieuwe tijd.

Intussen stak hij zijn politieke ideeën niet onder stoelen of banken. Terwijl joods Zandvoort weldadigheidsfeesten organiseerde voor de joodse vluchtelingen, koos de NSB partij voor de nazi's en werden de rassenwetten van Neurenberg ook door de Nederlandse nationaalsocialisten omarmd. Dit zorgde voor de nodige onrust. Ook badgasten uit Duitsland brachten antisemitische opvattingen mee naar het dorp.

Wat de NSB in de kaart speelde, was de verdeeldheid in het dorp, waar men in 1937 terecht kon bij acht verschillende geloofsgenootschappen en elf politieke partijen. De NSB presenteerde zich als interconfessionele en nationale eenheidspartij.

De partij werd vanaf zijn intrede in het dorp met argusogen bekeken en begeleid door zowel felle adhesiebetuigingen als felle kritiek. De hervormde dominee Tromp noemde de NSB al in 1933 openlijk onchristelijk. Ook de Zandvoortse Courant volgde de NSB kritisch, anders dan De Zandvoorter, die partijideoloog A. Steen aan het woord liet. In het dorp groeide met de tijd een sterke tegenstelling tussen NSB en anti-NSB. Deze laatste groep nam het, direct of indirect, bij gelegenheid op voor de joodse bewoners. Zo werd er in 1938 een boycot afgekondigd tegen NSB-winkeliers, die gevoelig aankwam. Aanleiding was de verspreiding van antisemitische leuzen. De politieke meningsverschillen waren scherp. De NSB'ers werden, helemaal toen het oorlog werd, door het merendeel van de Zandvoorters niet gezien als wegbereiders van een nieuwe toekomst, zoals zij zichzelf graag zagen, maar als landverraders en collaborateurs.

Propagandistische fotokaart waarop Hitler Anton Mussert ontvangt.

Toen de Nederlandsche Unie van de grond kwam, had deze in korte tijd meer dan tien keer zoveel aanhangers dan de NSB. Vooral het draaginsigne was populair. De Nederlandse Unie kende ook een afdeling in Zandvoort. Hiervan werden ook joodse Zandvoorters lid. Het kantoor was gevestigd in de Brederodestraat, waar het echtpaar Van Groeningen de ledenadministratie bijhield en alle zaken regelde en organiseerde. Elders in het dorp waren tegeltjes te koop met het wapen van de Unie.

De NSB was hecht georganiseerd. De Zandvoortse afdeling maakte deel uit van de Haarlemse Kring. Er was ook een eigen weerbaarheidsafdeling, de WA, die onder leiding stond van commandant Karl Stein, eigenaar van Hotel-restaurant Stein, schuin achter de synagoge op de hoek van de Boulevard de Favauge en Dr. Smitstraat.

De sfeer in Zandvoort was inmiddels nog zo open, dat de hoge nazi-partijleider generaal Reinhardt Heydrich in 1938 ongehinderd mee kon doen aan de internationale schermwedstrijden van het Noorderbad (foto). Heydrich was een geducht Jodenvervolger, tot zijn gewelddadige dood in 1942 de baas van de SD en de Gestapo en voorzitter van de beruchte Wannsee-conferentie, die op 20 januari 1942 besloot tot de vernietiging van alle Europese joden.

Het Kringhuis van de NSB bevond zich van 1936 tot eind 1940 op Zeestraat 5 (het eerste hoge pand links op de foto), daarna tot 1945 in Zomerlust.

In het kringhuis hadden de kringraad, jeugdstorm, propaganda-afdeling, voedseldistributie en de WA hun onderkomen. Er werden manifestaties gehouden, cursussen gegeven, opleidingen en activiteiten georganiseerd die de partij moesten versterken. De WA-leden droegen in het openbaar zwarte uniformen.

De komst van de Duitsers veranderde de positie van de NSB in het dorp. Zo mochten NSB'ers vanaf 1 november 1940 zonder vergunning marsen houden in Zandvoort. Op dezelfde dag werden als protest bij NSB'ers en Duitsgezinde adressen in het dorp ruiten ingegooid. Dit gaf aan dat de tegenstellingen soms fel waren.

Bewijs van inschrijving bij de Nederlandse Unie, afdeling Zandvoort, van o.a. de joodse families Polak en Cohen Rodrigues in december 1940. De Unie werd later verboden. Het kantoor in Zandvoort was gehuisvest op de Brederodestraat.

NEDERLANDSCHE UNIE						
AFDELING ZANDVOORT						
BREDERODEDESTR. 46.						
18-12-40						
LIDEN						
Datum.	No.	Naam.	Adres.	Persej.	Bedrag	Tijds van
22/12/40	139	A. H. Polak	Hage de Grootstr.	Student	f. -50	girs.
2/12/40	140	M. Cohen Rodrigues	Brederode-lijsten- straat 46	"	50--	girs.
2/12/40	141	M. Cohen Rodrigues- Tusscher.	125	"	50--	girs.
8/12/40	142	M. Goudaert	Brederodestraat 46 lager de vinge	"	1,--	voldaan. ✓
14/12/40	143	H. Schraai	Dissontheustr. 4	"	-50	voldaan. ✓
14/12/40	144	J. H. Bultman	Boul. P. Lost 4.	"	-50	voldaan. ✓
14/12/40	145	W. Visser	Brederodestr. 119 Silvermids	"	-50	voldaan. ✓
16/12/40	146	Mevr. Visser	"	119	-50	voldaan. ✓
16/12/40	147	B. Polak	H. de Grootstr. 25	Kantoor- bediende	1,80	voldaan. ✓

Een van de gemengd gehuwde joodse inwoners van Zandvoort was Julius van Raalte. Hij was de zoon van twee joodse ouders, Izak van Raalte en Lea Kanteman, kwam uit het boekenvak en woonde met zijn vrouw Lucia en zoons Armand en Raymond in de Van Speijkstraat. Van Raalte's hart lag bij het vrijwilligerswerk. Zo was hij 20 jaar lang actief bij Toneelvereniging Phoenix. Van Raalte was een geboren secretaris. Dit was hij ook bij Phoenix, vanaf 1927. Hij was onder andere verantwoordelijk voor het jaarprogramma. De toneelavonden vonden meestal plaats in Monopole.

In 1924 kon men zich bij Van Raalte opgeven voor de Onderlinge Leesportefeuille. Dit initiatief ging uit van de Forenzen Vereniging en wilde de leescultuur in Zandvoort bevorderen.

Bij de Forenzen Vereniging was Van Raalte vanaf 1925 bestuurslid. Deze welzijnsvereniging kwam op voor zaken als betere wegen, betere openbare verlichting en verbetering van het afhalen van het huisvuil. In 1928 wordt Van Raalte secretaris van Gymnastiekvereniging O.S.S. Deze werd in 1904 opgericht en vierde in 1929 zijn 25-jarig bestaan. Bij de organisatie van het lustrum was Van Raalte de spil, samen met voorzitter Willem Rauch. Van Raalte werd nog geroemd om zijn inzet voor de club in 1979, bij het 75-jarig bestaan.

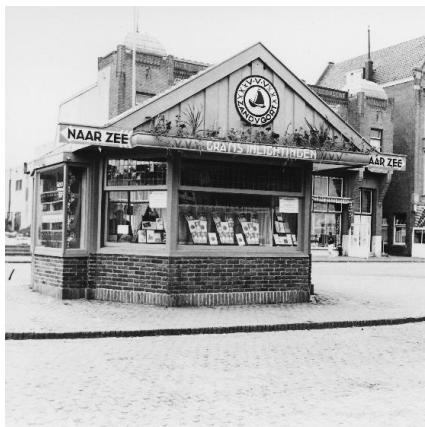
Van Raalte was ook betrokken bij de Dierenbescherming. Tot 1937 was hij bovendien bestuurslid van de Zandvoortse Hockeyclub.

In 1930 neemt hij zitting in het Zandvoortse comité dat de belangen van de AVRO verdedigt.

In dit comité zat ook Leo Andreson, de penningmeester van de sjoel. Van Raalte deed zelf niet mee aan het georganiseerde religieuze leven. Hij was een seculiere jood.

De belangrijkste vrijwilligerstaak van Van Raalte is nog niet genoemd. Dat was zijn functie als secretaris van de VVV. In de jaren twintig zat hij al in de feestcommissie van de vereniging. In 1935 wordt van hij met zijn ijver en nauwgezetheid 'de ziel van de vereniging' genoemd. Van Raalte was bestuurlijk actief, zorgde voor de jaarverslagen en runde met een aantal vrijwilligers de kiosk van het VVV op het Stationsplein, die hij met weinig middelen tot

een smaakvol informatiekantoor had omgetoverd. Jaarlijks werden duizenden folders

verstuurd naar allerlei plaatsen in Nederland, Duitsland en Engeland en vragen beantwoord van in Zandvoort verblijvende toeristen. Wie aanklopte bij Van Raalte, werd van informatie voorzien. Al dit werk deed hij onbezoldigd.

Bij een tegenvallende zomer was het voor de Vereniging voor Vreemdelingen Verkeer niet makkelijk quitte te draaien. Over het boekjaar 1933 resteerde een verlies van 1.500 gulden. Gelukkig deed Baron Von der Heydt hierop een lening aan de VVV.

Phoenix speelde op 21 juni 1933 in Monopole ter gelegenheid van de beroemde fancy-fair voor joods-Duitse vluchtelingen. Op uitnodiging van Emma Jacobs-Buzaglo, die wel actief was binnen de joodse gemeente, speelde Phoenix ook op de fancy fair voor kinderhuis Groot Kijkduin.

Bij het 25-jarig jubileum van de Zandvoortse Handelsvereniging staat ook Van Raalte op de groepsfoto. Waarschijnlijk zat hij namens de VVV in de Handelsvereniging. Gedeelde belangen waren er genoeg. Van Raalte, een gedecideerde man met donker haar en de donkere snor, probeerde zoveel mogelijk toeristen naar Zandvoort te halen. Daarvan profiteerden de winkeliers en pensionhouders.

In 1939 is Van Raalte kandidaat voor Gemeentebelang. De partij werd aangevoerd door de bekende (oud)wethouder Abraham Elffers. In 1931 stond Van Raalte ook al eens op de lijst van Gemeentebelang. Belangrijker is dat hij in 1938 nog herkozen wordt in het bestuur van de VVV, maar bij de volgende verkiezing gepasseerd wordt. Het kan zijn dat zijn joodse achtergrond hierbij een rol speelde.

We weten dat Juul van Raalte zich ondanks zijn enorme inzet voor Zandvoort en ondanks zijn gemengde huwelijk begin 1941 gewoon met zijn zoons als niet-Ariër moet melden en dit ook gedaan heeft. Korte tijd later verdwijnt hij uit beeld.

Louis Blok was evenals Van Raalte een bekend persoon in het openbare leven van Zandvoort in de jaren dertig. Hij was een zoon van Zadok Blok, die in de kerkenraad zat, en woonde in het huis van zijn vroeg gestorven ouders aan de Haarlemmerstraat. Blok was o.a. actief in de

schaakwereld. Hij was vanaf de oprichting in 1930, in Café-restaurant Suisse, secretaris van de Zandvoortse Schaakclub Z.S.C. en inspirator van de vereniging. Het clubgebouw bevond zich aan de Grote Krocht. In 1934 telde de vereniging 34 schakers. De club deed mee aan competities en wedstrijden tegen allerlei clubs uit de regio.

Op 3 december 1935 organiseert Z.S.C. in Monopole niet minder dan de 26^e partij in de tweekamp om het wereldkampioenschap tussen de Rus Aleksandr Aljechin en de Hollandse grootmeester Max Euwe. Euwe won de partij en zette later de tweekamp met het kleinst

mogelijke verschil naar zijn hand. Blok was in 1936 organisator van het Grootmeesters Toernooi in het Grand Hotel (foto, serre 1936).

In 1937 was hij betrokken bij een groot simultaan-schaaktoernooi in de Concertzaal in Haarlem, waar bijna 300 schakers het opnamen tegen zeven grootmeesters, waaronder Aljechin en Euwe.

Louis Blok, die een jongere broer en zus had, was gehandicapt, waardoor hij niet kon lopen. Hij zette zich met al zijn kracht over zijn handicap heen. Hij liep het ultiem aan zijn benen op in het leger. Begonnen als bankman bracht de mobilisatie van de eerste wereldoorlog hem als reserveofficier naar de grens. Daar kreeg hij een infectieziekte waardoor hij het gebruik van zijn benen moest missen. Blok stortte zich daarop op het vertalen van boeken. Daarmee verdiende hij zijn geld.

Blok was secretaris van het hulpcomité voor joods-Duitse vluchtelingen, dat zich behalve met het organiseren van weldadigheidsfeesten bezig hield met het opvangen en op weg helpen van joodse vluchtelingengezinnen en gevluchte individuen. Toelating door de minister gebeurde mondjesmaat. Vaak werden vluchtelingen eerst door familieleden opgevangen. Er moesten echter ook allerlei papieren worden ingevuld en formulieren worden getekend en opgestuurd. Daarbij hielp Blok.

Op een gegeven moment wordt Blok lid van het Armbestuur van de Israëlitische gemeente. In het jaar van zijn onverwachte dood is Blok kandidaat voor Gemeentebelang. In 1939 wordt hij in het voetspoor van zijn vader, tegelijk met schoolmeester Menni Leefsma, geïnstalleerd als lid van de kerkenraad. Korte tijd later sterft hij, 43 jaar oud, in het Diaconessenhuis in Haarlem. Bij zijn crematie op Westerveld is een delegatie van de schaakclub aanwezig en een vertegenwoordiger van de Noord-Hollandse Schaakbond. Er komen ook immigranten naar zijn afscheid, voor de man die hen geholpen had in een vreemd land de weg te vinden. De Zandvoortse Schaak Club bestaat nog altijd en houdt vanaf 1970 jaarlijks een Louis Blok Toernooi.

De voorbeelden van Van Raalte en Blok geven aan hoe tot laat in de jaren dertig sprake is van joodse Zandvoorters die geïntegreerd zijn in het publieke leven. Zij zetten zich als vanzelfsprekend in voor de Zandvoortse gemeenschap en doen dit bovendien vrijwillig. Anderen joodse ingezetenen deden dit binnen de sportclubs, politieke partijen, scholen, de muziek, de dierenbescherming, het Rode Kruis en – voor zover niet verzuimd – binnen de verenigingen. Zo kon Joshua Harpman uit de Dr. Smitstraat lange tijd ongehinderd spil en secretaris zijn van de Nederlandse Vereniging tot bescherming van dieren, afdeling Zandvoort. De dierenvereniging, die een asiel had op de Kostverlorenstraat, dreef op de kennis en het enthousiasme van Harpman en zijn vrouw.

Aron van Moppes (derde man van links) op een foto van de helpers van het Rode Kruis in Zandvoort, 1940.

Duidelijk is dat de 'joodse zuil' in haar meest vooruitgeschoven leden volop meedeed aan het openbare leven en dat het onderscheid joods / niet-joods er feitelijk niet toe deed; totdat het nationaalsocialisme opkwam en de bezetting de joodse bevolking isoleerde.

De plek van integratie van joodse inwoners en Zandvoorters was het Zandvoortse schoolwezen. Van de vier openbare lagere scholen in het dorp vinden we de meeste joodse kinderen terug op School C aan de Parallelweg (grote foto onder), en in School D aan het Schoolplein, waar ook de naschoolse godsdienstschool van meester Frank gevestigd was. In School B vinden we o.a. Nathan Melkman (foto) terug in de ouderraad. Doordat er maar één vorm van voortgezet onderwijs in het

dorp was, de ULO aan de Hoogeweg, vinden we ook daar ieder jaar een aantal joodse leerlingen terug. Hier werkte de joodse muzikleraar Menni Leefsma.

School C had in 1918 al, nog voor de eerste grote immigratiegolf van joodse gezinnen, een joodse juf in dienst in de persoon van Henriette Citroen. Zij bleef dit tot haar ontslag in 1940 als juf op de school actief. Er is ook een foto bekend van de Bewaarschool in 1920, waar Bep Citroen op staat als een van de eerste joodse leerlingen.

Maup Bohemen (midden), zoon van fotograaf Bohemen, met zijn step en een aantal vrienden op het strand. Hij was een van de leerlingen van juf Henriette Citroen op School C.

De jeugd heeft de toekomst

Kinderen en jongeren in joods Zandvoort

In 1930 vond een opvallende benoeming plaats. Het grote mannenkoor van Onderling Hulpbetoon had zijn dirigent Karel Böhne zien vertrekken en zocht naar een geschikte opvolger. Van de vier sollicitanten viel de keuze op de joodse dirigent Jacob Hamel, die ook liedschrijver en componist was en veel in zijn mars had. Dat de keuze voor Hamel een gelukkige was, bleek twee jaar later, toen het mannenkoor op een internationaal zangconcours in Amsterdam hoge ogen scoorde en de eerste prijs in de wacht sleepte. Terug in het dorp werd de dirigent gehuldigd, samen met zijn vrouw. Het echtpaar werd een serviesstel geschonken, verbaasd en verblijd als men was over wat de dirigent met de 'rauwe Zandvoorters' had bereikt.

Hamel was echter primair een dirigent van kinderkoren. Een kinderkoor werd ook in Zandvoort van de grond getild en floreerde onder zijn handen: het jongenskoor van Onderling Hulpbetoon. Hamels ambitie reikte nog verder. In 1933 vatte hij het plan op voor de oprichting van een volwaardig kinderkoor in Zandvoort. De hoeveelheid aandacht die hij aan het kinderkoor schonk, schoot de leden van het mannenkoor in het verkeerde keelgat. Niet gehinderd door reputaties werd Hamel begin 1934 weggestemd als dirigent omdat hij te weinig aandacht schonk aan het Mannenkoor, dat zijn oude dirigent weer in dienst nam.

De 50-jarige Hamel zette zijn oprichting van een Zandvoorts kinderkoor door en plaatste een advertentie in de krant voor de eerste repetitie op 19 januari. Het kinderkoor, onder de naam 'Zanglust', kreeg in korte tijd vorm en telde al snel meer dan 200 kinderen. Op een repetitieavond vulde het heel de grote zaal van Ons Huis. De eerste uitvoering volgde op 12 mei 1934.

Musicus Jacob Hamel van de zoon van een Amsterdamse diamanthandelaar. Hij was getrouwd met de dochter van een winkelier, Jeanette Cohen. Zijn zus Marie trouwde in

hetzelfde jaar als hij met een violist. Hamel had daarnaast nog vijf zussen. Zijn grootse succes als dirigent in Zandvoort waren de prestaties van het kinderkoor, waarop joodse en niet-joodse kinderen zaten, zonder onderscheid. Hamel had de gave om met de jeugd om te gaan, niet alleen in Zandvoort. In de zomer van 1936 trad Hamel met zijn AVRO Kinderkoor op in Zandvoort (foto's). Dit was een belevenis. Het koor telde meer dan 500 kinderen. Om kwart voor tien marcheerden zij zingend van het station naar het Noorderbad, waar het concert gegeven zou worden. Dit moet een vrolijke en indrukwekkende optocht zijn geweest, als in een sprookje van de gebroeders Grimm.

Hamel was ook dirigent van Kinderkoor De Joodse Stem. Hij gaf zanglessen in Het Gooi, dirigeerde het joodse dubbel

kwartet Musica, en was als medewerker van de AVRO bekend door zijn kinderliedjes voor de radio. Hamel dirigeerde ook jarenlang het meisjeskoor van de Berg Stichting in Laren en trad

geregeld op weldadigheidsmatinees op van de Rudelsheimstichting. Hij was kortom een van de begaafde joodse musici van zijn generatie, samen met o.a. S.H. Engeland, Louis Davids, Max Tak, M. Landau en J. Bonset. Wilden de Zandvoortse mannen hun ex-dirigent nog een keer aan het werk zien, dan konden zij terecht bij zijn drukbezochte optredens in het Amsterdamse Concertgebouw of in Theater Carré.

Midden jaren dertig pruttelden er heel wat potjes op het vuur om de monden van joodse kinderen die in Zandvoort verbleven te vullen. De Kostverlorenstraat spande de kroon. Daar bevonden zich in de jaren dertig niet minder dan vier rituele kinderpensions.

Sara van der Glas-Frank startte in het badseizoen van 1937 onder de naam Villa Bep als laatste een joods kinderpension, op Kostverlorenstraat 23. Zelf woonde zij met haar man Levie op nummer 65, in een gedeelde woning met het gezin Rafalowitch. Toen dit in 1938 uit Zandvoort vertrok, verhuisde het kinderpension, onder de naam Huize Bep, naar de Piet Heinstraat. Joodse kinderen konden daar kost en inwoning krijgen voor 2 gulden per dag, inclusief bad- en wasgelegenheid. De verhuizing was van korte duur, want een jaar later vinden we het pension terug op Kostverlorenstraat 68, aan de overkant van het woonadres van de familie Van der Glas, een echtpaar van begin vijftig, dat tot in de oorlog in Zandvoort bleef.

Op Kostverlorenstraat 53 bevond zich het joodse Kinderpension Corrie, waar verder weinig over bekend is. Op nummer 73 was het orthodoxe kinderpension van Maurits en Lies Frank gehuisvest. Op nummer 77, vanouds kinderpension Klein Kijkduin, was het jeugdpension van mejuffrouw Van Thijn, waar met name joodse tieners onderdak vonden. Het huis heette kort voor de oorlog Metanel. Waarschijnlijk is dit een joodse naam.

Kinderhuis Groot Kijkduin, aan de overkant van de straat, vertrok in 1936 naar het nieuwe onderkomen in de Dr. Smitstraat, vlak bij het station. Met de aanwezigheid van de Clarastichting en de Amsterdamse Vakantiekolonie was de Kostverlorenstraat de kinderstraat van joods Zandvoort.

Kinderpension Corrie en het kinderpension van Frank gingen beide in 1931 van start. Toen er meer ruimte nodig was, ontving Lies Frank tijdens het zomerseizoen ook kinderen aan huis. In 1938 betrok het gezin Frank hun nieuwe woning op Mezgerstraat 82, waar ook het kinderpension gevestigd werd 'met uitzicht op zee'.

In 1934 opende de gevluchte kinderarts Käthe Neumark een Kindertehuis o.r.t. in de Oosterparkstraat. Zij was geboren in Emden, Duitsland, bleef ongehuwd, werkte in Frankfurt als schoolarts en kinderdarts en vluchtte naar Nederland toen joodse artsen

het werk onmogelijk gemaakt werd in Hitler-Duitsland. Het eerste jaar dat zij in Zandvoort verbleef, leidde zij de Kindergarten van Hotel Hiegentlich. Vanaf 1936 bevond het Kindertehuis zich op Brederodestraat 96. Bekend is dat onder meer Margot en Anne Frank

een aantal keer in de zomer te gast waren in het Kindertehuis van dr. Neumark. Op dinsdag 30 mei 1939 werd zij, 68 jaar oud, levenloos aangetroffen in haar huis in Zandvoort. Over de doodsoorzaak is niets bekend.

In 1934 ging in de Hugo de Grootstraat (nu onderdeel van het Ir. G. Friedhoffplein) een joodse jeugdherberg van start. Er werden groepen kinderen ontvangen, die de duinen intreken en kortere tijd aan zee verbleven. De jeugdherberg verdween twee jaar later alweer, door gebrek aan leiding en aan geld.

Met opmaak: Patroon: Doorzichtig (Aangepaste kleur (RGB(235;238;226)))

Tot slot de joodse scholieren. Daarvan waren er ook altijd enkele tientallen in Zandvoort. Een van hen is Lili Braun. Zij woont pal naast de synagoge, als dochter van pensionhouder Julius Braun en heeft één broertje, Manfred. Het gezin was afkomstig uit Frankfurt am Main en kwam begin jaren dertig naar Zandvoort. Vader Julius is in 1932 Bruidegom der Wet, wat er op wijst dat het gezin zich snel thuis voelde in de joodse gemeente. In huis woonden ook nog twee oudere joodse dames. Lili doet eerst school C, volgt de godsdienstlessen van meester Frank in school D en zingt mee in het kinderkoor van de sjoel. Na de lagere school stroomt Lili in 1938 op naar de ULO in Zandvoort (foto). Zij zit daar in de klas met Judith Swaab, haar vriendin uit de Zeestraat, en nog vier joodse jongens. Op een totaal van 23 kinderen is haar klas voor meer dan een kwart joods.

Op het Chanoekafeest van 1939 in het Groot Badhuis zingt Lili nog één keer als soliste, samen met Joop Cohen Rodriguez. De muzikale leiding was in handen van zijn moeder Sophie Cohen Rodriguez. De revue met twee solisten was een Jomtov-revue, ofwel 'een tocht dwars door het joodse jaar.'

Aan het eind van het 4e leerjaar, in de zomer van 1941, behaalt Lili haar ULO-A diploma, net als de andere joodse kinderen in haar klas. Het is inmiddels 15 maanden oorlog. Het land is bezet en het dorp is bezet. Er gelden beperkende maatregelen en verordeningen tegen de joden. De lichting van Lili en Judith is de laatste lichting joodse scholieren die een normaal diploma behaalt. Een maand later, in augustus 1941, wordt de verordening van kracht die alle joodse kinderen weert van Nederlandse scholen en universiteiten. Er mocht wel eigen joods onderwijs worden georganiseerd.

De joodse kinderen van de lagere school krijgen in het nieuwe schooljaar apart les in een geïmproviseerd schooltje met twee klasjes. De leerlingen van het Kennemer Lyceum, Christelijk Lyceum en andere middelbare scholen kunnen hun studie vervolgen aan het Joods Lyceum. Dit wordt gevestigd in een oude jongensschool aan de Wilhelminastraat. De leerkrachten moeten een loyaliteitsverklaring aan de burgemeester van Haarlem sturen om als docent te worden toegelaten. Verder ziet het schoolprogramma er 'normaal' uit. De ULO-

leerlingen uit Zandvoort mogen starten in de 4^e klas HBS. In het bewaard gebleven klassenboekje van leraar Nederlands meester Cohen is te zien hoe van de 26 leerlingen die in het eerste schooljaar beginnen op het Lyceum er aan het eind van het jaar nog twintig over zijn.

Lili Braun (rechts) en Judith Swaab met twee leerkrachten en een medeleerling, juni 1942. De leraren dragen reeds de net verplichte Jodenster.

Lili en Judith gaan samen naar het Joods Lyceum en begonnen in klas 4A van de HBS. De klas start met 11 leerlingen. Daarvan zijn er aan het eind van het jaar nog acht over. Van de 3-gymnasiumklas met vier leerlingen (foto), onder wie Hans Struch, de jongste zoon van de Zandvoortse voorzitter van de joodse gemeente, was er juli 1942 nog maar één over. Reden was dat in het voorjaar van 1942 de deportatie naar Amsterdam begon van de joden uit de omliggende dorpen. De Zandvoortse kinderen verdwenen als eersten van school, daarna volgden Heemstede, Overveen en Bloemendaal. Lili en Judith maakten het schooljaar wel af, hoewel de Zandvoortse

joden begin maart werden overgeplaatst. Het kan zijn dat zij bij familie van Judith in Haarlem verbleven en van de Joodse Raad toestemming hadden om het schooljaar af te maken. Het gedwongen vertrek van de Haarlemse joden vond plaats in fasen vanaf het goederenstation aan de Westergracht. Verzamelplaats was het (verdwenen) schoolgebouw van de Kathedraalschool. De weerstand onder de Haarlemse joden tegen de Duitse bevelen was groot en de medewerking aan de verplichte evacuatie gering. De eerste grotere groep Haarlemse joden van 170 personen vertrekt augustus 1942 en wordt, mogelijk uit wraak, meteen naar Westerbork gebracht en binnen een week in Auschwitz vergast. Na verschillende Duitse razzia's in de Spaarnestad verdwijnt de laatste grote groep joden uit Haarlem in februari 1943, waaronder degenen die voorheen vrijgesteld waren door de Joodse Raad. Daaronder ook de docenten van het Lyceum. Dit betekende het einde van het Joods Lyceum, dat anderhalf gedraaid heeft, totdat er geen leerlingen en leerkrachten meer over waren.

De Zandvoortse kinderen deden voor de oorlog op het gebied van sport en muziek ongedwongen mee met allerlei activiteiten. Zwemwedstrijden waren favoriet, zoals de schoolwedstrijden in het Noorderbad. Hetzelfde geldt voor het jaarlijkse voetbaltoernooi, de jeugdwedstrijden van de Oranje Vereniging en de atletiekwedstrijden op het terrein van het Noorderbad. Judith Swaab haalt in 1935 een prijs bij een opstelwedstrijd voor de Zandvoortse jeugd. In 1939 behaalt zij samen met haar moeder haar zwemdiploma in het Stoops Bad in Overveen en wordt zij lid van de zwemclub.

Van de Zandvoortse jongens haalt Dolf Struch in 1939 zijn examen op het Kennemer Lyceum. Een jaar later slaagt Arnaud Polak uit de Hugo de Grootstraat voor het Gymnasium-B in Overveen. In 1941 slagen Hans Abas en Johnny Cohen op het Christelijk Lyceum voor hun examen. Daarna liepen hun mogelijkheden om door te leren dood op het Duitse verbod op de toelating van joodse studenten.

Jaap Moscoviter was een van de klasgenoten van Lili Braun op de ULO. Hij kwam van school C, waar zijn vader in de oudercommissie zat. In 1935 waren ook A. van Rijn, de joodse slager, en Simon Bohemen, de joodse fotograaf, lid van de oudercommissie, die daarmee voor de

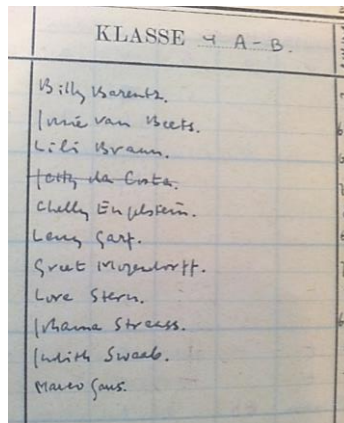
helft uit joodse vaders bestond. Levie Moscoviter was ook actief voor Gemeentebelang, de Rudelsheimstichting en voorzitter van de oudercommissie van de godsdienstschool van meester Frank. Mevrouw Moscoviter hielp mee met de kostuums voor de Chanoekafeesten. In 1938 werd nog een zoontje uit dit (tweede) huwelijk geboren, Freddy Moscoviter, die acht dagen later in Zandvoort werd besneden.

De drie andere joodse jongens uit de klas van Lili zijn Nol Vedder van bakkerij Vedder, Ab Menist uit de Brugstraat en Ninga Boddé, wiens moeder joods was en vader een reformhuis had op de Paradijsweg, waar het gezin woonde. Vader Herman Boddé maakte als voorzitter van de afdeling Zandvoort propaganda voor de idealen van de Bellamy-gemeenschap, genoemd naar Britse predikantszoon Edmund Bellamy, een bevoegen socialistisch journalist en schrijver. De vereniging probeerde onder andere tot een alternatieve verdeling van werk te komen om de schrijnende werkloosheid tegen te gaan.

Ab Menist, die de HBS 4B klas deed op het Joods Lyceum, keerde net als Hans Struch in het derde semester niet terug op school. Zij hadden Zandvoort moeten verlaten en bevonden zich inmiddels met hun ouders in Amsterdam.

Het Joods Lyceum had ongeveer 15 leerkrachten in dienst. Opmerkelijk genoeg was de helft daarvan gepromoveerd. Dit hoge aantal laat zien dat een aantal docenten en hoogleraren van de universiteit hun toevlucht zochten tot het Lyceum. De Joodse Raad had, zolang dit kon, de bevoegdheid om vrijstelling van evacuatie te verlenen aan onmisbare personen. Daartoe behoorden ook de docenten.

Genoemd leerlingenboekje met o.a. de namen van diverse Zandvoortse kinderen is van prof. dr. A.E. Cohen, die Nederlands doceerde. De school bevond zich op Wilhelminastraat 43a, niet ver van de Haarlemse Schouwburg. Het meubilair was oud en afgeschreven, maar de nieuwe gebruikers klaagden niet. Hun leven was overleven geworden en hun toekomst ongewis.

Lili Braun (links) en Judith Swaab met twee leerkrachten van het Joods Lyceum. De foto is waarschijnlijk in de binnentuin gemaakt en gedateerd met 'juni 1942'.

Een gastvrij NSB-dorp

De opvang van de joodse vluchtelingen in 1938-1939

De joodse ingezetenen en badgasten in het dorp zamelden zoveel mogelijk geld in voor het vluchtelingenwerk. Dit kwam voort uit een diep gevoelde solidariteit met het lot van joodse volksgenoten vlak over de grens. Sinds het aantreden van de nazi's in 1933 nam het aantal anti-Joodse maatregelen in Duitsland in hoog tempo toe en ontvluchtten veel joden het land noodgedwongen. De Kristalnacht van 9 november 1938 was het voorlopige dieptepunt en bracht een nieuwe stroom Duits-joodse vluchtelingen op gang. Tijdens 'de nacht van het gebroken glas' werden op honderden plaatsen vernielingen

aangericht, joodse mannen gevangen genomen, joodse bezittingen, winkels, scholen, huizen, ziekenhuizen, boeken en wetsrollen beschadigd of vernietigd en meer dan 1000 synagogen geplunderd, vernield of in brand gestoken (foto).

De gevluchte joden werden niet zomaar elders toegelaten, ook niet in Nederland. Buurlanden hielden hun grenzen gesloten en lieten slechts mondjesmaat vluchtelingen toe.

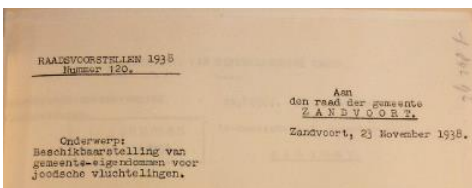
Op 23 november 1938 schrijven B & W van Zandvoort een brief aan de gemeenteraad. De brief, raadsvoorstel 120, gaat over het beschikbaar stellen van gemeente-eigendommen voor joodse vluchtelingen uit Duitsland. B & W ondersteunen het voorstel van de raadsleden Elffers en Bolwidt om met het oog op het leed van de joden één of meer leegstaande ruimtes ter beschikking te stellen in de gemeente en een aantal joodse kinderen uit het buitenland op te vangen. Het college stelt voor de oude ziekenbarak aan de Noorderduinweg, ter hoogte van de begraafplaats, beschikbaar te stellen. De ruimte werd voldoende geacht om 10 à 40 kinderen in te huisvesten. Mocht de nood een de man komen, dan konden naar het oordeel van het college hiernaast nog enkele minder courante gemeentewoningen gebruikt worden voor de opvang van joodse gezinnen. Het plaatselijk Hulpcomité voor Duits-joodse Vluchtelingen zou de ruimten geschikt moeten maken, moeten inrichten en schoonhouden en verder voor de vluchtelingen zorg moeten dragen.

Burgemeester Van Alphen ontvangt een paar dagen later een brief uit Den Haag van de Minister van Binnenlandse Zaken over exact hetzelfde onderwerp. De brief is gericht aan alle burgemeesters en houdt verband met het regeringsvraagstuk van het onderbrengen van joodse vluchtelingen uit Duitsland. De minister vraagt in zijn brief een opgave aan de burgemeesters van mogelijk geschikte opvangplaatsen en –gelegenheden, in de eerste plaats voor kinderen tot 16 jaar en in tweede aanleg voor volwassenen. Zandvoort liep dus

voorop en zelfs vooruit met het aanwijzen van opvangplekken, maar werd ook overruled door Den Haag. De minister vroeg namelijk met spoed om opvangmogelijkheden waar ten minste 100 personen konden verblijven. Het signaal was duidelijk: het ging niet om een paar, maar grote aantallen vluchtelingen als gevolg van de angstvolle kristalnacht, waarop de nazi's zich vol agressie gekeerd hadden tegen alles wat joods was.

Het antwoord van Van Alphen op de brief van de minister volgt per ommekeer en is opmerkelijk. Over de barak en de gemeentewoningen zegt hij niets. Hij meldt de minister dat in Zandvoort hotels, pensions en leegstaande villa's in aanmerking komen, die van oktober tot maart toch leeg staan. Als de eigenaars of huurders geen bezwaar maakten, konden de joodse vluchtelingen wat hem betreft daar tijdelijk terecht.

Dit standpunt werd niet zomaar door de raad gedeeld. Met name raadslid Molenaar vond dat men niet zomaar over privé-eigendommen kon beschikken. Hij stelde voor een

inzameling te organiseren. Afgevaardigde Van Rijnberg verwachtte niet veel van een collecte en wees de raad erop dat de opvang alleen tijdelijk kon zijn. Wethouder Slegers, voorman van de katholieken, vond het ondenkbaar geen helpende hand uit te steken naar de vluchtelingen, die

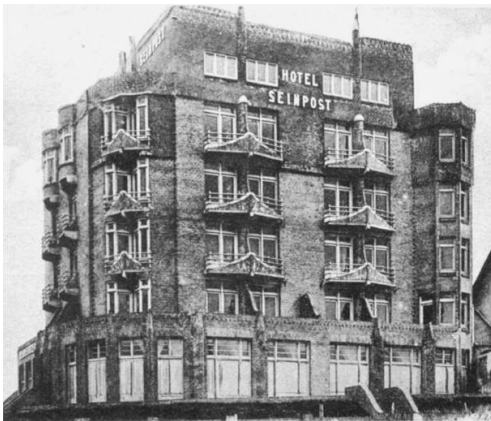
nergens heen konden. Hij pleitte voor christelijke naastenliefde. Raadslid Suerink vond dat er te lang gediscussieerd werd over iets waar geen discussie over zou moeten bestaan en stelde voor over te gaan tot de daad. Het voorstel van B & W, waarschijnlijk inclusief het hotelplan, werd met ruime meerderheid aangenomen. Slechts twee raadsleden, de heren Molenaar en Van Toombergen, waren tegen. De uitkomst van het debat maakt duidelijk dat Zandvoort op het niveau van het lokale bestuur in 1938-'39 géén 'NSB-dorp' was. Bepaald

niet zelfs. Er kwamen niet enkele tientallen, maar honderden joodse vluchtelingen uit Duitsland naar Zandvoort, op doorreis en tijdelijk, maar toch! De barak werd gevuld en zeker twee hotels, Hotel Noordzee en Hotel Seinpost, zaten deze winter vol gevluchte joden. De keuken van de hotels mopperde op de kieskeurigheid van de gasten. Het eten moest

koosjer zijn. Daardoor 'lustten' de gasten veel niet. De Duitse soldaten en officiers die later in dezelfde hotels verbleven, aten wel alles en maakten zelfs hun eigen bed op.

De ziekenbarak waar de joodse kinderen in 1938 en 1939 verbleven, was geen lux onderkomen. In mei 1939 werden de barakken alweer in gebruik genomen door de volgende gebruiker: een tijdelijk in Zandvoort gelegen garnizoen.

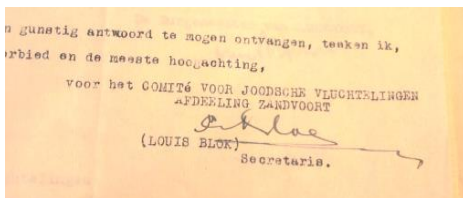

Het hulpcomité deed alles wat mogelijk was voor de evacués. Het had niet voor niets geld ingezameld de afgelopen badseizoenen. Met name secretaris Louis Blok was druk bezig alles voor de tijdelijke gasten te regelen. Rond sommige vluchtelingen, met familie in Zandvoort of die om andere redenen kans maakten, vond intensief briefverkeer plaats met de Minister van Justitie over hun toelating. Bij een besluit ging er een afschrift naar de Procureur Generaal en de Hoofdcommissaris van Politie in Zandvoort. De aanvraag moest gedaan

worden door een rekwestrant (aanvrager) met een Nederlands woonadres. De 'betrokken vreemdeling' was meestal een familielid.

Sommige aanvragen waren succesvol. Zo lukte het H. Feibermann uit de Duindoornlaan in Bentveld zijn schoonmoeder uit Ludwigshafen am Rhein naar Zandvoort te halen. Zijn straatgenoot Paul Rosenborg was blij zijn moeder uit Keulen onderdak te verschaffen en Ernst Sachs aan de Bentveldsweg kreeg zijn broer, dr. Richard Sachs uit Hamburg, door de aanvraagprocedure. Er waren echter ook schrijnende gevallen. De in Zandvoort wonende Julius Schürmann lukte het, geholpen door Blok, zijn broer Emil en schoonzus Frieda uit Werl in Midden-Duitsland naar Nederland te halen. Negen andere familieleden echter, voor wie

eveneens een aanvraag was gedaan, werden niet toegelaten. Welke criteria de Minister precies hanteerde bij aanvragen van asiel is niet inzichtelijk. Duidelijk is wel dat familie een voorkeurspositie gaf.

Ondertekende aanvraag met de handtekening van Louis Blok.

De familie Blok had ook zelf familie in Duitsland. Clara Cohen-Blok, de zus van Louis, deed op het adres van het ouderlijk huis in de Haarlemmerstraat, waar zij waarschijnlijk samen met Louis en haar echtgenoot woonde, een succesvolle aanvraag om haar tante Helena Elias uit Hamburg naar Nederland te halen.

Het beeld dat ontstaat is dat de Duitse joden na de kristalnacht in paniek waren en het land zo snel mogelijk wilden verlaten. Zij waren daarbij afhankelijk van familie in het buitenland en een verblijfsadres. Hadden ze dat niet, dan werd het moeilijk om langs legale weg te emigreren. Hoewel de Minister zijn best deed, reageerde de Nederlandse regering afwijzend op de stroom joodse vluchtelingen uit Duitsland. Er werd extra grensbewaking ingesteld en

er werden strengere maatregelen op het gebied van uitwijzing en werkvergunningen afgekondigd om de toestroom een halt toe te roepen.

Op last van den Minister

Requestant (adres)	Betrokken vreemdeling(en)
1. SACHS, Ernst Welf, wgw Bontveldweg 12 te Bontveld.	SACHS, Dr. Richard.
3 SCHUMANN, Julius te Zandvoort. (den. Christvoor Jood- sche vluchtelingen, te Zandvoort.	SCHUMANN Emil en SCHUMANN geb. STERN, Frieda.

broer en schoongester
Voor de andere, in het
adres genoemde familieleden,
met name:
Elke Schumann,
Dany Halle,
Max Halle,
Ferner Halle,
Willy Halle,
Frieda Halle,
Selma Schumann,
weduwe Ida Steinbergen,
Max Eisenberg.
kan geen toestemming
worden verleend
voor binnenkomst in ons land

*Toegelaten Duits-joodse
vluchtelingen (links) en
afgewezen vluchtelingen
(rechts).*

In de winter van 1938-1939
werden naar schatting
20.000 joodse vluchtelingen
toegelaten in ons land. De

kosten voor hun verblijf in Nederland moesten door de joodse gemeenschap worden betaald. Hiervoor zorgde het landelijke Comité voor Duits-joodse Vluchtelingen. De kosten voor vluchtelingenkamp Westerbork, dat de Nederlandse regering speciaal liet bouwen, moesten ook door de joodse gemeenschap in Nederland worden betaald.

Door de afwerende houding van diverse Europese regeringen ontstond een groep 'staatloze' joden, die uit Duitsland gevlucht waren, maar nergens heen konden. Zij werden in ons land bij de deportatie van de joodse bevolking tijdens de oorlog door de Duitsers rechtstreeks naar Kamp Westerbork gestuurd, zonder tussentijds verblijf in Amsterdam. Dit gebeurde bijvoorbeeld bij de ontruiming van Zaandam, de eerste gemeente waaruit de joden verjaagd werden.

De regering in Berlijn riep pas laat, op 23 oktober 1941, een halt toe aan de emigratie van joodse inwoners, die 1935 al het staatsburgerschap ontnomen was. Na dit verbod was het met de joodse vluchtelingen uit Duitsland ook in Zandvoort definitief gedaan.

Na de inval van het Duitse leger in Polen op 1 september 1939 (foto) werd steeds meer duidelijk dat een nieuwe internationale oorlog onafwendbaar was. De gevluchte joden vreesden terecht dat zij ook elders niet veilig waren voor de nazi's. De Nederlandse joden hoopten vurig dat ons land neutraal zou blijven, net als in de eerste wereldoorlog. Zij waren over het algemeen sterk geassimileerd en konden zich niet

voorstellen dat het de Nederlandse joden ooit zo zou vergaan als de joden in Duitsland. Het uitbreken van de oorlog in Nederland op 10 mei 1940 maakte hardhandig een einde aan deze illusie.

*Duits militair konvooi op de
Boulevard Barnaart aan het begin
van de oorlog. De intocht van de
bezetter in Zandvoort vond plaats op
16 mei 1940.*

DEEL VI: ONDERGANG VAN JOODS ZANDVOORT, 1940-1942

32

Het verhaal van een foto

De verwoeste synagoge – 5 augustus 1940

In de nacht van zondag 4 op maandag 5 augustus 1940 werd de Zandvoortse synagoge door onbekenden opgeblazen en vrijwel geheel verwoest. Rond 2.20 uur 's nacht volgden kort na elkaar twee heftige explosies, waarvan het geluid tot ver in de omtrek te horen was. De explosies ondermijnden de steun van de dakbalken, waardoor het dak instortte en het gebouw werd meegesleurd. Alleen de entree, een gedeelte van de vrouwengalerij en de nis van de heilige ark aan de voorkant bleven staan. Ook de kluis bleef behouden.

Foto van de verwoeste synagoge van Zandvoort, waarvan er een aantal rondging in kringen van de Duitse bezetters.

De foto's van de verwoesting werden gemaakt door de Nederlandse politie en later in Duitsland gebruikt voor propagandadoeleinden.

Vrijwel meteen werd de vraag naar de daders gesteld en hoe de saboteurs toegang hadden verkregen tot het gebouw, waarvan de zware houten toegangsdeuren na de aanslag wijd open stonden. Diverse autoriteiten, waaronder de politie, een inspecteur, enkele WAmannen en leden van de Zandvoortse Luftschutz snelden in de nacht ter plaatse. Onder laatstgenoemde mannen was ook Arie van de Geer, de NSB-kringleider, die thuis een telefonische mededeling van de aanslag had gehad. Hoewel hij chauffeur van beroep was en geboren Zandvoorter, reed hij in de verduisterde nacht verkeerd en belandde tussen de geparkeerde auto's. Het lijkt er niet op dat hij enige voorkennis had. Het telefoontje was afkomstig uit Hotel Stein, op de hoek van de boulevard en de Dr. Smitstraat. Dit werd gerund door vader en zoon Karl Ernst (51) en Karl Frits Stein (30). Zij waren verklaarde NSB'ers. Karl Stein sr. leidde de Zandvoortse WA. Vader en zoon gingen na de explosie in badjas de straat

op om te kijken wat er aan de hand was. Ook andere omwonenden werden uit hun slaap gewekt. Simon Cymbalist, die kuier van beroep was en vlak om de hoek in de Dr. Smitstraat woonde, was bode van de synagoge, een soort koster. Hij had het gebouw de zaterdagavond ervoor afgesloten als altijd en niets bijzonders opgemerkt.

Voorganger Mau Frank werd in zijn woonhuis in de Mezgerstraat 's nachts door de politie op de hoogte gesteld en snelde half in pyjama naar de plek des onheils, waar hij met eigen ogen kon zien dat de synagoge *ratsmodee* was en zijn levenswerk in puin gelegd. Weduwe Vermaas, die met haar drie kinderen schuin tegenover de synagoge woonde, had een sleutel van het gebouw. Zij deed op gezette tijden de lichten aan en was contactadres voor gas- en elektriciteitsbeambten. Zij was diezelfde nacht, net als een aantal anderen, wakker geweest en uit bed gegaan. Boven Zandvoort was het onrustig. In de lucht waren oorlogshandelingen gaande. Er waren schijnwerpers en lichtkogels en duidelijk was het geronk van een laaghangend vliegtuig te horen. De actie van de saboteurs, zo zij al geluid gemaakt hadden, werd perfect gedekt door het lawaai boven de kust.

Hoewel het opblazen van de synagoge van Zandvoort een zaak van gewicht was en de kristalnacht naar Nederland bracht – in dezelfde week werden ook vernielingen tegen joodse eigendommen aangericht in Assen en Sittard –, had de bezetter in dit stadium van de oorlog baat bij rust. Men wilde geen onrust in het

pas bezette Nederland, noch onder de joden in de regio. Men wilde in alle rust het eigen, radicale plan van discriminatie, segregatie en deportatie van alle joden uit de regio op het daartoe geëigende moment uitvoeren. Het opblazen van de synagoge van Zandvoort kwam wat dat betreft 'te vroeg'. Op bevel van hogerhand werd er geen ruchtbaarheid aan gegeven. Burgemeester Van Alphen werd gemaand zich niet met de zaken te bemoeien en de Amsterdamse advocaat-generaal stelde opperrabbijn Frank in Haarlem gerust. Men wilde de zaak toedekken. Wel gelastte de SD op 10 augustus een onderzoek naar de aanslag.

Al na een paar dagen circuleerde in Duitse kringen de suggestie dat de verwoesting van de synagoge het gevolg was van een Engelse voltrefeer. Zo kon iedere verdenking van Duitse betrokkenheid worden afgewend. Toen uit het Nederlandse politieonderzoek, dat meteen de volgende dag startte, bleek dat deze bewering onhoudbaar was – er werden geen granaatscherven gevonden en er zat geen enkel gat in het dak – werd een andere verklaring verzonnen. Op 16 augustus wordt in interne Duitse correspondentie gemeld dat *einwandfrei* (zonder tegenwerping) 'een gasexplosie in de gasleiding van het eeuwige licht' (bedoeld is de

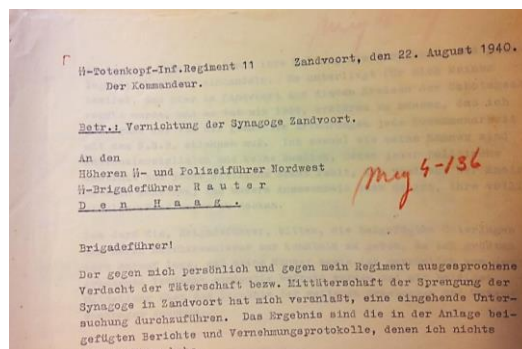
godslamp in de synagoge) de oorzaak was van de nachtelijke explosie. Ook deze bewering bleek op basis van de feiten totaal ongegrond.

Het lukte de Duitsers de zaak stil te houden. In de plaatselijke en regionale kranten ontbreekt ieder bericht over de verwoesting. Berichten hierover verschenen pas na de oorlog (Zandvoorter Courant 1948; Haarlems Dagblad 1950). Toch zat de bezetter omhoog met het incident – of deed men dit zo voorkomen. Men wilde pertinent niet dat rumoer zou ontstaan en overslaan naar andere plaatsen. Voor de nationaalsocialistische omvorming van Nederland en de aanpak van de joden had de Duitse bezetter als gezegd andere, systematischer en ‘ongemerkte’ methoden in gedachten.

Precair voor de Duitsers, die iedere betrokkenheid ontkenden, was de aanwezigheid van een SS-bataljon in Zandvoort ten tijde van de aanslag. De zwaar bewapende en antisemitisch getrainde militairen van het 11e SS-Totenkopf Infanterie Regiment hadden hun intrek genomen in het oude Kurhaus-Casino, ooit de trots van joods Zandvoort, en in het nabijgelegen Hotel de l’Océan, dat in dezelfde straat als de synagoge stond. De SS bracht uit Duitsland zeven jaar Jodenhaat en Jodenvervolg met zich mee en was ideologisch en militair goed getraind. Bij de SS stak de NSB amateuristisch af.

De SS’ers in Zandvoort vielen, als zij langs de boulevard, op het stand of op de openbare weg patrouilleerden, meer dan eens joodse badgasten en burgers lastig en maakten vanuit een superieure houding stemming tegen de joden in het dorp. De link naar de SS-troepen, die in het najaar van 1941 naar het front in de Balkan vertrokken, was dan ook snel gelegd toen de vraag gesteld werd wie verantwoordelijk was voor het neerhalen van synagoge.

Detail van de ontkennende brief van de Zandvoortse SS-commandant aan zijn meerderen in Den Haag, naar aanleiding van geruchten over zijn betrokkenheid bij het verwoesten van de synagoge.

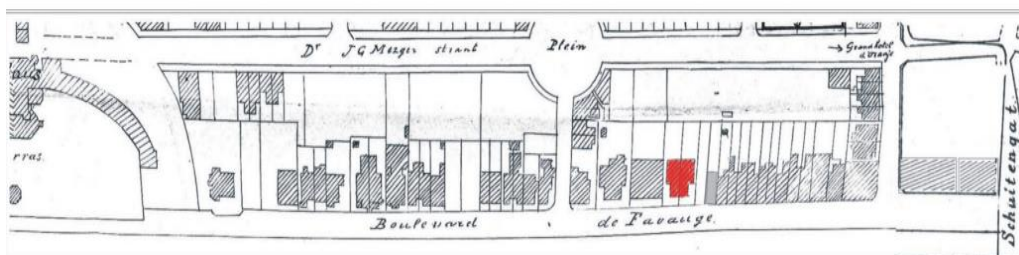

Het politieonderzoek richtte zich op getuigen die mogelijk iets gezien of gehoord hadden. Buurvrouw weduwe Vermaas had 's nachts voetstappen gehoord op het pad naast de sjoel. Zij had gedacht dat Johan Wijers, haar overbuurman op de boulevard, nog thuiskwam over het pad, dat uitkwam bij zijn achtertuin via een gedeelde deur met de synagoge. Voor Wijers was dit de kortste route naar het station. Hij mocht het pad gebruiken, behalve op sabbat. Wijers was directeur van een handelsmaatschappij in Amsterdam. De nieuwe, gepleisterde witte villa die hij met zijn gezin bewoonde, bevond zich recht achter de synagoge, had de naam Villa 't Wije gekregen en was qua oppervlakte groter dan de sjoel. Generaalsweduwe Louise Schleicher was in 1924 de eerste bewoner van het pand.

Het huis naast Wijers op de foto van de verwoeste synagoge is de woning van Jacques Struch. Hij driekwart jaar eerder als opvolger van Spijer voorzitter van de kerkenraad van de joodse gemeente geworden. De 49-jarige Struch maakte daags na de aanslag een montere

indruk. Hij wist bij het buurtonderzoek meteen te melden dat het gebouw voor 17.000 gulden verzekerd is en de inventaris voor 5.500. Het gezin Struch kwam eind jaren twintig naar Zandvoort en raakte snel betrokken bij de synagoge en de weldadigheidsfeesten. De twee zoons, Dolf en Hans, zaten op school C. Dolf deed later het Kennemer, Hans het Joods Lyceum. Struch was directeur van de NV Diamanthandels Maatschappij Struch. Hij sliep op de nacht van de explosie met open vensters en was na de eerste explosie uit bed gevlogen. Bij het raam had hij nog enkele seconden de vuurgloed van de tweede knal gezien. Er hing daarna een scherpe kruitdamp. Ook trok een grote stofwolk op tussen de gebouwen, die langzaam wegtrok in de richting van Hotel Stein. Struchs woning had geen schade geleden, evenmin als het buurpand rechts op de foto, Hotel Trocadéro, het pand waar ooit keizerin Sisi had gelogeed. Daarnaast lag, op de hoek van de boulevard, Hotel Stein.

Links naast Villa 't Wijde is Hotel Favauge op de foto zichtbaar. Het gebouw behoorde tot de oorspronkelijke bebouwing van de boulevard en huisvestte sinds 1931 het orthodoxe Hotel de Favauge, een geliefd logeeraadres voor joodse badgasten, die op de nacht van de aanslag ook uit bed waren gesprongen.

Schets van de Boulevard de Favauge, met v.r.n.l. Hotel Favauge (rood), villa 't Wijde, de villa van Struch, hotel Trocadéro en Hotel Stein.

Direct links van de synagoge lag een blok met acht woonhuizen, gebouwd rond 1930. De Mezgerstraat, die op tal van plaatsen onbebouwd bleef, werd door de bouw van deze huizen weer wat meer woonstraat. Het terrein aan het begin van de straat, waar ooit het afgebrande Palais d'Été stond, was na 1921 ook kaal gebleven, op een restant van het hoofgebouw na. Daardoor lag de ingang van de Parallelweg, die met een bocht aansloot op de Mezgerstraat, tussen twee duinlandjes in. In de acht nieuwe huizen woonden ook twee joodse gezinnen.

Aan de overkant van de straat woonden, recht tegenover de sjoel, de joodse families Sjouwerman en Toorenburg. Toorenberg had een kledingzaak op de Kerkstraat. In de winter maakte hij ook sigaren. De woonhuizen recht tegenover de sjoel staan er nog.

Een paar huizen terug woonde de familie Kroon. Zij hadden één dochter, Eva. Kroon was beurshandelaar. Zijn vrouw belde elke dag met de bakelieten telefoon in de gang om 18.00 uur met de nieuwsdienst om de eindstanden op de beurs te noteren.

Het stuk zandgrond tussen het blok nieuwe huizen en de horlogerie van Isaac Trompetter bestond grotendeels uit de tuinen van de hotels en pensions aan de boulevard, die niet in cultuur waren gebracht en daardoor braak lagen.

Oude prentbriefkaart van de Boulevard de Favauge bij de ingang van de Dr. Smitstraat, met v.l.n.r. (het latere) Hotel Stein, Hotel Trocadéro en Hotel de Favauge. In het 'gat' tussen beide hotels werden later de villa's van Struch en van Wijers gebouwd.

De oorlog bracht verschillende legerdivisies naar Zandvoort. Er kwamen ook veel soldaten op verlof naar Zandvoort. Hier een stel Duitse marine kadetten voor de etalage van een winkel in de Korte Veerstraat in Haarlem, vlak bij het Spaarne, herkenbaar aan de Duitse adelaar op de baret van de meeste rechtse kadet.

Vluchtende soldaten voor een luchtalarm en enkele toekijkende omstanders bij Hotel Seinpost in Zandvoort.

Met opmaak: Lettertype: Freestyle Script, 48 pt

Struch, Villa 't Wijje en Hotel Favauge. Schuin achter Struch het dak van de synagoge. Daarachter de woonhuizen in de Mezgerstraat (even nummers); het meest rechtse huis is de woning van Kroon. Daarnaast is het begin van de Parallelweg duidelijk zichtbaar. Hier bevindt zich thans (schuin weglappend) de Jacob van Heemskerckstraat. Boulevard de Favauge met v.l.n.r. Hotel Trocadéro, het woonhuis van Struch, Villa 't Wijje en Hotel Favauge. Schuin achter Struch het dak van de

Foto onder:
Boulevard de
Favauge met v.l.n.r.
Hotel Trocadéro,
het woonhuis van

synagoge. Daarachter de woonhuizen in de Mezgerstraat (even nummers); het meest rechtse huis is de woning van Kroon. Daarnaast het begin van de Parallelweg. Hier bevindt zich thans (schuin weglappend) de Jacob van Heemskerckstraat.

~~Foto rechts:~~ Hotel Favauge aan de Boulevard de Favauge met daarachter de synagoge; links daarnaast pension Braun en de Dr. Smitstraat. Daarachter (groot) Kinderhuis Groot-Badhuis, dat sinds 1936 gevestigd was in het oude Hotel Garni / hotel Duinzicht (zie ook pag. 22 en 160).

Op zoek naar de daders

Het onderzoek naar de verwoeste synagoge

Directe buurvrouw van de synagoge was mevrouw Schaafsma. Zij woonde op Mezgerstraat 31 en had in de nacht van 4 op 5 augustus ook naar de lichtkogels en zoeklichten gekeken. Haar woning had door de klap enige schade opgelopen in het keukengedeelte, maar niet veel. Hetzelfde gold voor Pension Braun aan de andere kant van de synagoge, waar een pension gast de schrik van zijn leven kreeg toen bij de explosie midden in de nacht een stuk hout door het raam naar binnen vloog. Verder was er niets

kapot en waren er geen gewonden, hoewel de synagoge in puin lag. Op de blinde muur van beide buurpanden bleken bij het politieonderzoek enkele donkere kringen te staan, die nog belangrijk zouden blijken bij de technische reconstructie.

De synagoge was in het voorjaar van 1922 snel, maar solide gebouwd. De binnenmuren waren van kalkzandsteen, de buitenmuren van rode baksteen. Het gebouw had een eigen gasapparaat voor de verwarming. Hierin moest om de zoveel tijd een kwartje worden geworpen. Toen het gerucht de ronde deed dat het instorten van de sjoel het gevolg was van een gaslek, verklaarde Anton A. Cense, directeur van het gemeentebedrijf Zandvoort (foto) na grondige inspectie dat de gasmeter nog op 3 mei was uitgelezen, het bakje met kwartjes normaal was geleege en dat van enig defect geen sprake was. Na de explosies bleken zelfs alle gasleidingen nog heel, óók de leiding die speciaal door de spouwmuur naar de godslamp liep voorin de synagoge, al was deze leiding uit het lood geslagen. De conclusie was dat van een gaslek geen sprake kon zijn. Zo werd ook deze mythe, net als het verhaal van de Engelse vliegtuigbom, door de feiten weersproken.

Het onderzoek naar de brute aanslag op de sjoel werd geleid door inspecteur Doornekamp. Deze deed zelf het buurtonderzoek. Het technische onderzoek werd verricht door ir.

Frits Kruger, directeur Openbare Werken van de gemeente Zandvoort. Kruger was een man van gezond verstand, geen expert. Daarom werd ook de jonge explosievenspecialist H.A.

Dijkman uit Amsterdam bij het onderzoek betrokken, dat gecoördineerd werd door de Zandvoortse politiewaarden Rijinga.

Om de oorzaak vast te kunnen stellen liet Kruger op 6 en 7 augustus door mannen van de gemeente het dak van de synagoge lichten en verwijderen. Dit was dwars doormidden gebroken op de plek waar de steunmuren waren weggeslagen. Dit was een eerste aanwijzing voor het gebruik van explosieven. Toen het dak verwijderd was, kon worden geconstateerd dat zich op het grondvlak géén metalen scherven bevonden.

De synagoge met het hoge buurhuis, vanaf begin jaren dertig ritueel pension Braun.

Met opmaak: Centrum

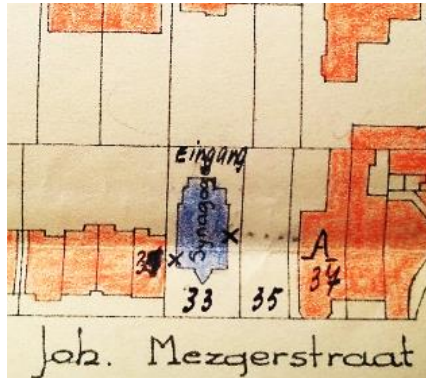
Kruger stelde vast dat de zandstenen naar binnen en bakstenen naar buiten waren geslagen. Dit was een nadere aanwijzing voor gebruikte springstoffen. Het spoor leidde vervolgens naar de spouwmuur. Daarin waren de explosieven vermoedelijk aangebracht, gegeven de zwartgeblakerde stukken die nog overeind stonden bij de hecht gebouwde ingang. De spouw was 11 centimeter breed, de muur 22 centimeter dik.

De onderzoekers zochten verder naar de explosiehaard in de puinhopen. Het was hen al opgevallen dat zich op beide buurpanden vlekken van baksteenstof bevonden. Op die plekken moesten de explosies, die onder het grondoppervlak hadden plaatsgevonden, bij de fundamenteën, naar buiten zijn geslagen. Deze veronderstelling klopte met de fundamenteën die men aantrof. Deze waren op twee plaatsen totaal verbrijzeld, zwartgeblakerd en verpulverd. De twee explosiehaarden bevonden zich aan de lengtezijden van het gebouw, schuin tegenover elkaar. Dijkman tekende een overzichtskaartje met de precieze plek van de explosieven, dat ook in Duitse handen circuleerde.

Om het gebouw effectief te laten instorten, moesten de muren waarop de dakbalken rustten worden opgeblazen. Dit gebeurde met verbazingwekkende precisie en exact de juiste hoeveelheid springstof. Maar hoe hadden de daders springstof kunnen aanbrengen? Toen hier verder onderzoek naar gedaan werd, vond men twee luchtroosters voor de beluchting van de vloer van de synagoge, in verwrongen staat, vlak bij de explosiehaarden. De roosters

gaven gelegenheid de springstof in de spouwmuur te laten zakken. Ze waren van gietijzer, 18 centimeter lang en gemakkelijk los te schroeven. De roosters moesten lucht onder de vurenhouten vloer van de synagoge laten circuleren en muizen en ander ongedierte buiten houden.

Detail van het kaartje van explosieven-deskundige H.A. Dijkman. De kruisjes duiden op de explosiehaarden.

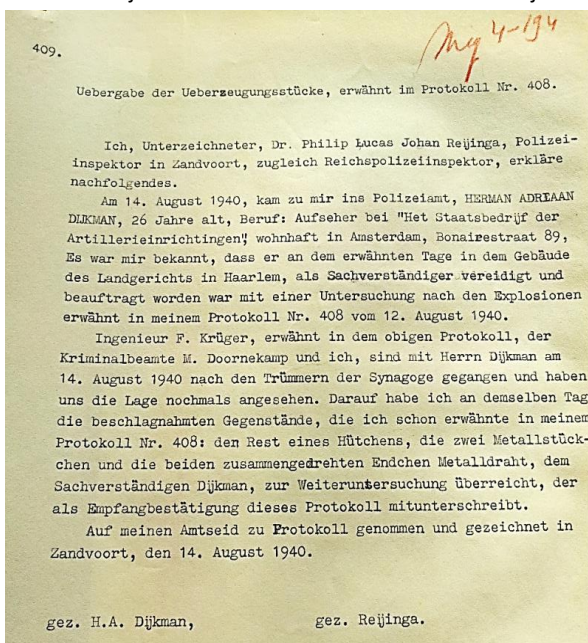
Kruger vond bij de explosiehaarden restanten van ijzerdraad en koperdraad, die wezen op aaneengeregen munitie, waarschijnlijk handgranaten. Ook werden enkele metalen scherven gevonden in het stof van pulver. Op sommige daarvan was nog een donkergroene kleur aanwezig. Hiernaast werden enkele ontstekingsmechanismen gevonden. Alles wees erop, zo luidde de eindresultaten van het technisch onderzoek, nadat Dijkman de opgestuurde resten had bekeken, dat de metaalresten afkomstig waren van eiergranaten zoals die door het Nederlandse leger werden gebruikt. Mogelijk waren deze granaten bij de demobilisatie van het leger achtergehouden.

De conclusies werden op 11 september openbaar. Het puin van de verwoeste synagoge werd korte tijd later door het Zandvoortse bouwbedrijf C. Keur opgeruimd. De synagoge aan

de Mezgerstraat was met dodelijke precisie verwoest. Het was geen toevallige, maar een zorgvuldig bedachte en geplande actie. De daders waren nauwkeurig op de hoogte van het gebouw, de benodigde springstof en de omgeving.

Protocol bij de overdracht van het bewijsmateriaal van de verwoesting van de synagoge aan expert H.A. Dijkman.

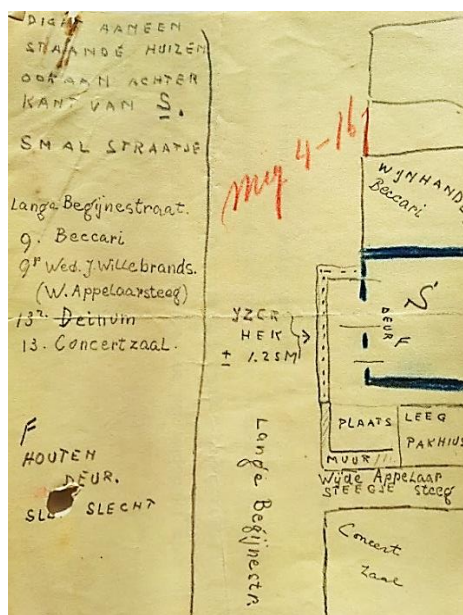
Het kwam de Duitsers goed uit dat de beschuldigende vinger in het rapport eerder

op Nederlandse dan Duitse daderskringen wees, al weten we niet of de bezetter druk uitoefende op de jonge Dijkman, voordat hij met zijn eindrapport kwam.

Met de uitkomsten van het onderzoek was het verhaal nog niet klaar. Eerder in het jaar namelijk, op 23 april 1940, had een Zandvoortse NSB'er de politie gewaarschuwd dat er mogelijk een actie tegen de synagoge zou plaatsvinden. Hij had in de trein gesprekken opgevangen over het bekladden van de sjoel met hakenkruizen en leuzen, en was bang dat de NSB hiervan de schuld zou krijgen. Het spoor leidde destijds naar de radicaal fascistische groep van Major Kruyt, een landelijke politieke splintergroepering, waarvan enkele Zandvoortse NSB'ers lid waren. Twee van hen werden tijdens het politieonderzoek naar het opblazen van de synagoge opnieuw verhoord, maar bleken inmiddels overgestapt te zijn naar een andere groepering. In april was extra beveiliging ingesteld zonder dat er iets gebeurd was. Het incident geeft wel aan dat er niet alleen in Duitsland, maar ook onder Nederlandse fascisten haat leefde jegens de joden en joodse gebouwen. Dergelijke gevoelens werden door het partijkader van de NSB aangewakkerd. De groep Kruyt ging overigens eind 1940 op in de NSB.

Een ander spoor leidde naar een jonge Zandvoortse NSB'er die openlijk vond dat nu de synagoge van Haarlem er aan moest geloven. Een Haarlemse kameraad had zelfs alvast op zijn verzoek een plattegrondje voor hem getekend.

Handgetekend kaartje van de Lange Begijnestraat. Blauw omrand de Haarlemse synagoge als mogelijk doelwit.

Bij gebrek aan explosieven vroeg genoemde NSB'er de Duitse autoriteiten brutaalweg om springstoffen. Een Duitse officier had hier wel oren naar. Echter, binnen de Duitse gelederen was een felle discussie gaande over het gebeurde in Zandvoort. Men was van hogerhand niet uit op herhaling. Het joodse element moest op een andere manier worden geëlimineerd. De Duitsers trokken daarom hun handen van de zaak af.

Toch bleef er verdenking bestaan tegen de SS, al beweerde de plaatselijke SS-commandant bij herhaling en bij hoog en bij laag dat zijn manschappen niets met het opblazen van de synagoge te maken hadden. Als 'bewijs' sloot hij een lijst met explosieven bij van voor en na de bewuste nacht, om te laten zien dat er geen explosieven misten en alles 'klopte'. Een hoge rijkscommissaris zwoer dat de schuldigen, mochten deze gevonden worden onder de Duitse troepen in Zandvoort, direct moesten worden overgeplaatst.

Het gerucht van de Engelse voltrefter bleef hardnekkig de ronde doen, hoewel de inspectierapporten van Kruger en Rijnga hier geen enkele ruimte voor lieten. Sommige Duitse officiers maanden daarom tot voorzichtigheid. Men moest wel geloofwaardig blijven. Omdat rust geboden was, arresteerde men genoemde heetgebakerde NSB'er met zijn sabotageplannen. Hij werd naar het Huis van Bewaring in Amsterdam gebracht, waar hij echter op bevel van hoger hand al snel weer werd vrijgelaten.

Foto van de puinhopen van de Zandvoortse synagoge, gemaakt door een Nederlandse politiemann. Duidelijk zichtbaar zijn delen van het ingestorte dak. Op de achtergrond Villa 't Wijde aan de boulevard. Rechts onder de ronding van de ark.

Wie de Zandvoortse synagoge nu opgeblazen heeft en waarom, valt niet met zekerheid te zeggen. Spijter gaat uitvoerig in op voedingsbodems voor antisemitisme in Zandvoort en noemt onder andere de broodnijd, hoge werkeloosheid en in zichzelf gekeerde mentaliteit van het dorp. Hij zal er ten aanzien van het neerhalen van de synagoge niet ver naast zitten met zijn bewering dat dit het werk was van Nederlandse fascistten. Anderzijds kan men zich de actie niet goed voorstellen als soloactie van de NSB, zonder medeweten en de militaire kennis van de elite-eenheid van de SS in het dorp op het moment van de aanslag. De SS bracht uit Duitsland zeven jaar hetze tegen alles wat joods was met zich mee en wakkerde de Jodenhaat aan. Verder dan gissingen komen we echter niet. In het dorp schijnt enige voorkennis te zijn geweest van wat komen ging, maar ook een doelgerichte Duitse actie is niet uitgesloten, ondanks alle mooie woorden en camouflage. In een situatie van oorlog is niets wat het lijkt.

Het kan ook zijn dat er is samengewerkt door verschillende geledingen, hetgeen leidde tot een laffe aanslag en dodelijk verwoestende sabotageactie die de joodse gemeenschap in Zandvoort trof in het hart.

De aanslag op de synagoge was niet de enige daad van vernieling tegen een religieus object. Een maand, in de nacht van 11 op 12 september 1940, werden de handen afgeslagen van het grote witte Jezusbeeld in de tuin schuin tegenover de R.K. Kerk, horende bij de zusters van Sterre der Zee. De verontwaardiging hierover, ook onder de niet-katholieke bevolking was groot. Het Memoriaal van pastoor Van Diepen vermeldt dat 'ook veel protestanten en

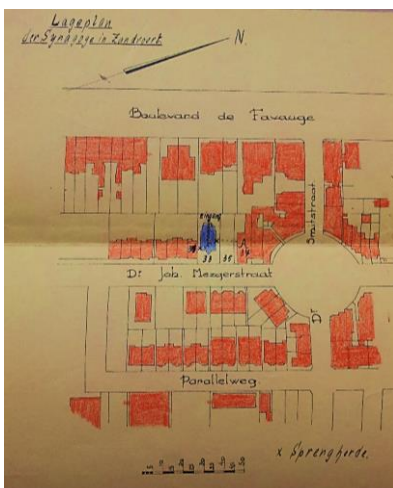
zelfs joden' in het dorp protesteerden tegen de brute schending van het Heilig Hartbeeld. Het parochiebestuur ontving ook brieven en een spontane hersteldonatie van buiten het dorp. Dat ook Jezus een jood was en ook deze sabotageactie indirect de joodse bevolking trof, zal wel niemand bedacht hebben.

Huize Sterre der Zee op de splitsing van de Hogeweg en de Brederodeweg, schuin tegenover de R.K. Kerk, met centraal het Heilig Hartbeeld.

Soms ontsnapte de Zandvoortse bevolking, die het nodige van de oorlog te lijden zou krijgen, ternauwernood aan een ramp, zoals bij

de Duitse bommenwerper in nood in de nacht van 22 op 23 september 1941. Het vliegtuig werd opgejaagd door Britse jagers en vloog laag over de verduisterde huizen, met de bedoeling zijn bommen in de duinen los te laten. Het bevond zich echter midden in bewoond gebied. Een huis in de Haarlemmerstraat werd weggeslagen. Vier andere grote bommen vlogen door het dak en de voorgevel van het Patronaatsgebouw, beschadigden het dak en het trappenhuis van de R.K. pastorie, versplinterden het harmonium van de pastoor, wierpen tafels en stoelen omver en belandden onder het toneel, in de achtermuur en in de voorzienige zandgrond in de tuin achter het gebouw. Negenhonderd kilo springstof ging niet af. Er raakte zelfs niemand gewond. Zelfs de Duitsers, die de volgende dag het oorlogsmateriaal kwamen bergen, konden niet geloven dat zich geen ramp had voorgedaan midden in het dorp.

Het Patronaatsgebouw werd in de oorlogstijd gevorderd en kreeg als herbestemming een café-dancing voor de in Zandvoort gelegerde soldaten van de Duitse Wehrmacht. Het nachtelijke uitgaanspubliek maakte het vaak laat, waardoor pastoor Van Diepen het nodige te klagen had over de luidruchtigheid van zijn weinig godvrezende burens, om maar te zwijgen over de dames in het gezelschap, die zich waarschijnlijk in het geheel niet realiseerden dat zij zich bevonden op kerkelijk erf.

Het volledige kaartje van explosieven-deskundige H.A. Dijkman, als onderdeel van zijn eindrapport, met een overzicht van de plaats delict.

Tijdens de eerste oorlogsdagen worden ook in Zandvoort op bevel van hogerhand alle personen met de Duitse nationaliteit en leden van de NSB opgepakt en vastgezet. Onder de eerste groep bevinden zich ook enkele joods-Duitse families. De groep wordt in school D vastgehouden en daarna per autobus naar Hoorn overgebracht. De NSB'ers werden per open vrachtauto afgevoerd naar Haarlem, de meesten vastgebonden. Zij werden beschouwd als politieke tegenstanders en landverraders.

Na de capitulatie waren de rollen omgekeerd en keerden de NSB'ers, deels verongelijkt en deels triomfantelijk, terug in het dorp, net als de Duitse personen. De Zandvoortse politie had in de tussentijd haar hele persoonsadministratie, die uit handen van de Duitsers moest blijven, verbrand. NSB-kringleider Van de Geer maande burgemeester Van Alphen een excuus in de krant te zetten voor de behandeling van de NSB'ers.

De Duitse bezetter rijdt op 16 mei 1940 Zandvoort binnen. Het eerste legeronderdeel dat arriveert is een gemotoriseerde propaganda-afdeling van de SS, die sterk antisemitisch was. Gerrit Bartels, de zoon van de bekende joodse meubelhandelaar Bartels, die diende in het Nederlandse leger, was toen al gesneuveld door een voltreffer op vliegveld Ypenburg. Later werd een straat naar hem vernoemd in het dorp.

Veel joden probeerden vlak voor de komst van de Duitsers te vluchten via de haven van IJmuiden, waar zich op de kades duizenden joden ophoopten, lovend en biedend om op een schip te komen. Anderen konden de spanning niet verdragen en sloegen de hand aan zichzelf. Zo vermeldt het overlijdensregister van de gemeente Zandvoort op 15 mei 1940, één dag voor de aankomst van de bezetter, de dood van vier leden van de joodse familie Bendix, die vanuit Bonn naar Nederland was gevlucht. De ongelukkigen waren twee zussen van 67 en 61 jaar, de echtgenoot van de jongste zus en een zoon van 30 jaar. De echtgenoot van de oudste zus overleefde de oorlog en stierf in 1951 in Arnhem.

De aanwezigheid van de bezetter bracht een machtsverschuiving aan in de positie van de NSB in het dorp en het fanatiekste deel daarvan: de zwart geüniformeerde WA, hoewel de gemeenteraad vooralsnog aanbleef. De joodse bevolking werd bij vlagen geïntimideerd. Het openbare leven in de eerste maanden van de bezetting, waaronder het badseizoen van 1940, verliep voor het grootste deel normaal. Ook de winkels en scholen bleven open.

Wel werd de lokale pers aan banden gelegd. Zo kreeg Wim Gertenbach van *miesgasser* Max Blokzijl zelf, de gehate radio-propagandist en NSB-leider, te horen dat hetgeen hij vlak voor de komst van de Duitsers als hoofdredacteur had geschreven in de Zandvoortse Courant 'op zich al genoeg was om te worden opgehangen'. Met het vrije woord was het snel

gedaan. Zo nam de bezetter stap voor stap het openbare leven in gijzeling.

De eerste joden die met de bezetter te maken kregen, waren de 'vroegere' vluchtelingen uit Duitsland tussen 1 januari 1933 en 1 maart 1938. Zij moesten zich vanaf 1 juli 1940 binnen acht dagen melden en Zandvoort in de eerste week van september verlaten. Hun namen komen daardoor niet voor op de naamlijsten van joods Zandvoort. Het is niet duidelijk waarom de latere vluchtelingen, van de kristalnacht, aanvankelijk mochten blijven en juist deze eerste groep vluchtelingen de wacht werd aangezicht. Wie niet kwam opdagen, riskeerde een gevangenisstraf en een geldboete van 1.000 gulden.

Een van de late vluchtelingen is dr. Arthur Biel, een uit Duitsland afkomstige arts. Hij dient eind februari 1940 een verzoekschrift in bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken om zich

tijdelijk in het Centraal Vluchtelingenkamp Westerbork (foto) te mogen vestigen. Daar wil hij, inwonend, medisch werk verrichten. Het was Biel met zijn plan om te emigreren niet gelukt verder te komen dan Rotterdam. Daar deed hij in februari 1939 een aanvraag om tot de V.S. te worden toegelaten. De wachttijd voor deze aanvraag was inmiddels opgelopen tot 'enkele jaren'.

Gedurende die tijd wilde de 63-jarige Biel, die weinig keus had, iets om handen hebben, wat geld verdienen en zijn vak blijven uitoefenen.

Biel wordt met 32 jaar werkervaring begin februari 1939 op legale wijze in Nederland toegelaten als arts voor joodse vluchtelingen in het Noodziekenhuis Zeeburgerdijk in Amsterdam, waar hij juli 1939 op basis van zijn leeftijd wordt ontslagen. Sindsdien zit hij zonder werk.

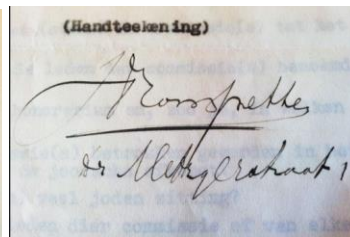
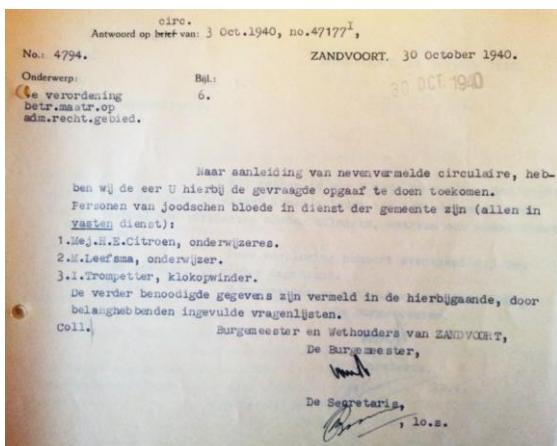
Biel vestigt zich dan tijdelijk in Zandvoort. Echter, met het oog op de oorlogssituatie en de Jodenvervolging in Duitsland, meldt hij zich niet bij de vreemdelingendienst aan.

Daarop stuurt de gemeentepolitie van Zandvoort, waarschijnlijk na een anonieme tip, Biel met het oog op de Vreemdelingenwet de mededeling zich alsnog voor 2 april te melden. Hoe het daarna verder is gegaan, is niet bekend. Een maand later breekt de oorlog uit. Waarschijnlijk heeft Biel het dorp kort daarop verlaten, want we vinden zijn naam niet terug bij de verplichte aanmelding.

Het opblazen van de sjoel trof de joodse gemeenschap hard. Achttien jaar lang had de synagoge onafgebroken dienst gedaan als gebedshuis, ontmoetingsplaats, liturgisch centrum en bindmiddel tussen joodse ingezetenen en joodse badgasten. Daaraan maakte de aanslag in één klap een einde. Toch gingen de sjoeldiensten door, zonder onderbreking zelfs. Dit was mede te danken aan de houding van de vrijzinnig hervormden in het dorp. De Religieuze Kring had zijn kerkgebouw in de Brugstraat en had vanaf de beginjaren met dominee Padt

een pro-joodse koers. Na de kerkscheuring op Zandvoort kerkten zij, sinds 1924, in het oude synagogelokaal. Na de aanslag vonden Maurits Frank en Jacques Struch 'vanzelfsprekend' gehoor bij de Religieuze Kring met hun verzoek de sjoeldiensten voorlopig op het 'oude adres in de Brugstraat' te mogen houden.

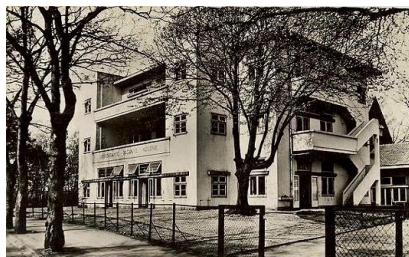
In het eerste oorlogsjaar bleef de Zandvoortse gemeenteraad tot frustratie van de NSB normaal functioneren. Wel waren drie van de elf gemeenteraadsleden lid van de NSB, verenigd in de 'groep Molenaar', en werd een aantal pro-Duitse maatregelen opgelegd. Een van de maatregelen betrof joods personeel in overheidsdienst. Hiernaar werd ook in Zandvoort onderzoek gedaan. Het resultaat was dat eind november 1940 drie personen ontslagen werden: lerares Henriette Citroen, 41 jaar en al meer dan 20 jaar lerares op school C, Menni Leefsma, 44 jaar en leraar op de ULO, en de 70-jarige 'gemeentelijke klokopwinder' Isaäc Trompetter, de bekende juwelier uit de Mezgerstraat. Hij werd niet ontslagen omdat hij zijn werk niet goed deed, maar omdat hij joods was.

Officiële melding door de burgemeester van de joodse ambtenaren in Zandvoort. Boven de handtekening van Isaäc Trompetter onder zijn aanmeldingsformulier.

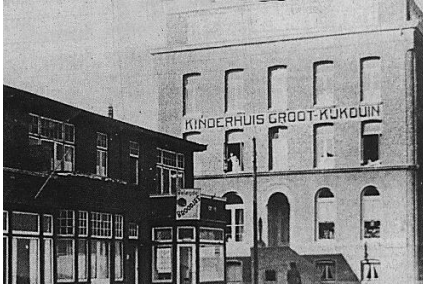
De Rijkscommissaris voerde zijn maatregel tegen joods overheidspersoneel eind 1940 uit in heel bezet Nederland. De maatregel gold ook voor de waterschappen, provincies, VVV's, ouderraden etc. Overal moesten joden uit publieke functies worden geweerd. Hiervoor moesten desbetreffende enquêtes worden ingevuld. Bij school C en D verlieten enkele joodse ouders, onder wie Frank en Moscoviter, op 13 januari 1941 gedwongen de ouderraad.

Een belangrijke vraag is wat er met de vele joodse kinderen in Zandvoort gebeurde toen de oorlog uitbrak. Een aantal van hen maakte deel uit van de kindergroep die in de Amsterdamse Vakantiekolonie verbleef. In overleg met het gemeentebestuur waren daar al voor de oorlog extra veiligheidsmaatregelen genomen. Er was noodverlichting aangebracht en geoefend met een eventuele evacuatie. Bij het uitbreken van de oorlog werd niet gearzeld en het hele koloniehuis ontruimd. Voordat de Duitsers in

Met opmaak: Tekstkleur: Blauwe

het dorp kwamen, waren de kinderen met een gecharterde bus en kleine vrachtwagen terug naar Amsterdam gebracht. In april 1942 werd de Vereniging door de Duitsers ontbonden en nam de bezetter bezit van het pand. Dit zou tot het einde van de oorlog zo blijven.

De Duitsers vorderden al eerder, in september 1940, Kinderhuis Groot Kijkduin. De kinderen, 117 in getal, werden ondergebracht in het leegstaande koloniehuis. In de zomer van 1941 was het oude onderkomen weer beschikbaar. Het moest wel eerst hersteld worden van de schade die de Duitsers er aanrichtten. In december 1942 werden, bij e evacuatie van Zandvoort, 75 kinderen uit Groot Kijkduin elders ondergebracht. Daarvoor hadden de

Duitsers al 27 joodse kinderen uit het kinderkuis weggevoerd. Negen van hen overleefden de oorlog niet.

Het Haarlems Kinderhuis viel bij de bouw van de kustverdediging onder de slopershamer.

De patiëntjes en het personeel van de Clarastichting wisten bij het uitbreken van de oorlog uit handen van de bezetter te blijven door per vrachtwagen te ontsnappen en onder te duiken in Drenthe. De kinderen in de vier particuliere joodse kinderkuisen keerden deels terug naar huis. Een ander deel bleef op zijn plek en viel onder de verplichte aanmelding van begin 1941. Dit geldt bijvoorbeeld van de joodse tieners in Klein Kijkduin.

De verplichte aanmelding maakte deel uit van een reeks Duitse verordeningen tegen de joodse burgers. Daarnaast vonden spontane acties tegen de joodse bevolking plaats, zoals het ingooien van de ruiten bij joodse winkels en woningen in de nacht van 9 september 1940. De actie hield verband met de vertoning in Monopole door de SS van de antisemitische propaganda-film Jud Süß. Voor de familie Spijker, bij wie de ruiten ook werden ingegoooid, was dit het sein Zandvoort te verlaten en in Amsterdam het verloop van de oorlog af te wachten.

In november 1940 werden de joodse kranten verboden. Eind 1940 moesten de joodse winkeliers zich bij de Haarlemse Kamer van Kookhandel inschrijven als joodse zaak. Hierna volgde in januari en februari 1941 de verplichte inschrijving.

De joodse gemeente op het dorp nam de inschrijving naar het lijkt 'luchtig' op. Los van een aantal incidenten en provocaties, door de SS en NSB, was aan het openbare leven op de keper beschouwd nog weinig veranderd acht maanden na de bezetting. De scholen waren open gebleven, evenals de winkels, zij het inmiddels met een bonnensysteem, en men kon nog rustig slapen in de verduisterde huizen. NSB'ers veroorzaakten soms een opstootje om de joodse inwoners schrik aan te jagen, te beledigen of uit de tent te lokken. De Zandvoortse politie deed daar niet aan mee, maar bleef neutraal.

De 'rust' was echter schijn, ook aan joodse zijde. Ies Dikker geeft in zijn onderduikboek een indrukwekkend inkijkje in achterkant van de 'nonchalance' in de houding van veel joden ten tijde van de registratie en in de eerste oorlogstijd:

'Wij waren ons niet bewust van de vreselijke gevaren die boven ons hoofd hingen [...]. Wij verheugden ons in elkaars aanwezigheid. Wij hadden behoefte bij elkaar te zijn, wij beurden elkaar op. Wij werden op een hoop gedreven en hielden ons aan elkaar vast. Wij voelden wel de onafwendbare dreiging, docht trachtten er langs te kijken. Wij wilden zo graag leven, zoals ieder mens. Wij waren al paria's, maar wilden het niet weten. Wij zagen

Met opmaak: Patroon: Doorzichtig (Accent 2)

met angst en beven de duistere toekomst tegemoet, maar speelden voor elkaar helden. Of beter, de onverschillig moedigen die geen groot gevaar zagen. Doch als wij alleen waren, voelden wij de ijzeren ring die om ons gesmeed werd steeds nauwer worden. Dan begrepen wij dat het lot dat ons wachtte zwaar en ondraaglijk zou zijn.'

De sfeer op het dorp was soms intimiderend, bijvoorbeeld bij SS-patrouilles en tijdens het bezoek van NSB-leiders, zoals dat van Mussert en Ten Hoorn op 24 augustus 1940. Mussert sprak in het openluchttheater van Kostverloren Wandelpark, waarna een parade van de WA

en de jeugdstorm volgde op de boulevard. Mussert kwam vaker in Zandvoort. Kort geleden nog, op 23 maart 1939, had hij een toespraak gehouden in het Groot Badhuis. De bijeenkomst in het wandelpark werd besloten met het zesde couplet van het Wilhelmus.

Zandvoort lag goed bij de NSB-leiding. In de zomer van 1941 vond een tweede openluchtvergadering en parade plaats. In december 1941 kreeg een aantal NSB'ers een ereteken uitgereikt. De landelijke NSB vestigde aan de boulevard, in de buurt van Hotel Seinpost, een kaderschool voor de jeugdstorm. De instructeurs gingen op cursus naar Duitsland. Ook kwam er bezoek uit Duitsland naar Zandvoort. Mussert kwam de school inspecteren. De

leider kon tevreden zijn. Hij kon niet voorkomen dat de school korte tijd later tegen de vlakte ging bij de afbraak van de boulevard.

In 1942 was de tweede man van de NSB, Van Geelkerken, in Zandvoort te gast in gebouw

Monopole. Zo was er een lange lijst van 'hoog bezoek'.

De meeste Zandvoortse joden zagen niet dat zij met hun medewerking aan de aanmelding (veel alternatieven waren er niet) voor hun eigen ondergang tekenden. De Duitsers volgden een strategie van registreren, isoleren en deporteren. Deze doelbewuste strategie was voor de direct betrokkenen moeilijk te doorzien. Er werd inderdaad 'een ijzeren ring gesmeed om hen gesmeed' (Dikker).

De namen en data op de lijst met 577 aangemelde personen lopen kriskras door elkaar. Dit kan komen doordat de lijst later overschreven is. Duidelijk is dat de eerste aanmeldingen plaatsvonden op 10 februari 1941. De aanmeldingen daarna lopen de rest van de maand door. Daarna druppelen nog veertien aanmeldingen na, tot december 1941. De lijst sluit af met dertien namen van gemengd gehuwden en kinderen uit gemengde huwelijken. De families Braun en Van der Poorten worden dubbel vermeld. Het daadwerkelijke aantal personen op de lijst bedraagt daardoor 566. Dit is het getal van de Zandvoortse joden begin 1941. Landelijk werden in februari 1941 140.522 joden geregistreerd, 14.549 halfjoden en 5.719 kwartjoden. Daarvan bevonden zich er ongeveer 85.000 in Amsterdam. Wie de registratieformulieren niet invulde, zoals de twee zoons van slagerij Bloemendal, die met valse papieren onderdoken in de hoofdstad, wachtte gevangenisstraf. Het had weinig zin de inschrijving te ontlopen. De namen van de joodse inwoners waren ook bekend bij het bevolkingsregister en de Duitsers kregen op de meeste plaatsen hulp van Nederlandse ambtenaren. Ook de administratie van joodse kerkelijke gemeenten was een bron van informatie voor de inlichtingendiensten.

Na de aanmelding leek het leven gewoon door te gaan. Echter, er waren ook tekenen van naderend onheil. Feitelijk verslechterde de positie van de joden per dag, ook in Zandvoort. Zo werd op 11 februari 1941, kort na de aanmelding, de opvoering van een toneelstuk in gebouw Monopole verstoord door 150 WA-mannen die de joodse acteurs en toeschouwers mores leerden en de menigte uiteensloegen. De daders werden voor hun gewelddadige actie tegen de joodse bevolking niet vervolgd.

Deze gebeurtenis maakte voorzichtig. Zo verschijnen er vanaf dit moment geen aankondigingen meer van de Israëlitische godsdienstoefeningen in de Zandvoortse Courant.

BEWIJS VAN AANMELDING,	
als bedoeld in artikel 9, eerste lid, van de Verordening No. 6/1941 van den Rijks- commissaris voor het bezette Nederlandse gebied, betreffende den aanmeldingsplicht van personen van joodse of gedeeltelijk joodische afkomst.	
De ondergetekende, ambtenaar voor de aanmelding, verklaart dat de aan- gemelde persoon, opgenomen in het Bevolkingsregister dezer gemeente, heeft voldaan aan de verplichting tot aanmelding volgens de bovengenoemde Verordening.	
Algegeven op:	15 MAART 1941
in Gemeente:	ZANDVOORT
De Burgemeester:	<i>[Handtekening]</i>

NR. 23	
Naam:	Kroon-- Eva Benvenida--
Geboortedatum:	16 Juli 1925
Geboorteplaats:	Amsterdam
Nationaliteit:	Ned.
Religie:	Ned.
Voorgaande nationaliteit:	--
Eerkelijke gemeente:	NI
Gezins- aantal:	zonder
Gezins- aantal:	--
Gezins- aantal:	ong
Gezins- aantal:	ong
Aantal joodische geboorteden in de aan van art. 2 der Verordening:	vier

*Bewijs van aanmelding van Eef Kroon uit de Mezgerstraat.
Zij was op dat moment scholier op het Joods Lyceum.*

35

Een net dat zich sluit

De anti-Joodse maatregelen in bezet Zandvoort

Na de verplichte aanmelding volgt het aantal maatregelen tegen de joodse bevolking zich in snel tempo op. De meeste Duitse verordeningen in bezet Nederland waren rechtstreeks afkomstig van Rijkscommissaris Seys-Inquart, die overigens woonde in Aerdenhout. Op zijn gezag werd wekelijks een tweetalig blad met verordeningen toegestuurd aan de burgemeesters en commissarissen van politie. De uitvoering van sommige maatregelen viel onder de Ortskommendantur in Haarlem. Dit was ook voor Zandvoort de hoogste vertegenwoordigende instantie van het militaire gezag in de regio.

In **februari 1941** komen er borden met het opschrift 'Joodse Wijk' te staan in Amsterdam bij de ingang van buurten waar veel joden woonden. Daar zouden ruim een jaar later ook de Zandvoortse joden terecht komen. Aan het begin van de oorlog konden zij nog vrij reizen tussen Zandvoort en Amsterdam.

In februari 1941 wordt ook de Joodse Raad in het leven geroepen, die de opgelegde maatregelen van de bezetter moest uitvoeren, de joodse bevolking in bedwang moest houden en de deportaties moest helpen voorbereiden. Op de eerste razzia in Amsterdam volgt spontaan de Februaristaking. Daarop werd in joodse kringen opgetogen gereageerd.

In het **voorjaar van 1941** worden in Zandvoort het strand en de boulevard verboden voor joden. Op 16 mei 1941 heet het strand van 'Zandvoort aan de Rode Zee' als eerste gemeente in Nederland 'vrij te zijn van het Jodengespruis'. Het Nationale Dagblad, orgaan van de NSB, bericht na de situatie ter plekke bekeken te hebben: 'onze Noordzee zal niet meer dienen voor de afspoeling van vet Jodenvlees'.

Ook bij de paardenrennen zouden de 'goklustige joden' voortaan prettig afwezig zijn. De krant was ook de waarschuwingsborden bij de joodse winkels in het dorp opgevalen. Inderdaad hadden 23 joodse winkeliers zich bereid verklaard om als overgang tot arisering of liquidatie (meer keuzes waren er niet) een waarschuwingsbord bij hun winkels te plaatsen. Het gewenste effect van een boycot tegen de joodse winkeliers bleef uit. De borden werden door de half miljoen strandgasten in de zomer van 1941 massaal genegeerd.

Door het strandverbod was het definitief gedaan met de joodse badgasten die tientallen jaren in grote getalen naar Zandvoort waren gekomen en de kustplaats mede hadden opgebouwd en kleur gegeven. Eind april 1941 moesten de joden hun radio inleveren. Dit waren er in Zandvoort enkele tientallen.

Op 17 juni 1941 wordt het joodse leerlingen verboden in klassikaal verband samen met Arische kinderen te zwemmen. Dit werd gevoeld op de openbare scholen in Zandvoort. Ook markten, cafés en terrassen worden deze maand verboden voor joden. In Zandvoort helpen

NSB'ers met de nodige kapsones bij controles op het naleven van de maatregelen tegen de joden. Onwetende 'luizenbaardragers' worden hardhandig verwijderd van terrassen, het strand en de boulevard en in het openbaar gekleineerd.

In **augustus 1941** volgt de eerste pijnlijke LiRo-verordening: de joden moeten daarop al hun banktegoeden boven de 1.000 gulden overmaken aan de Lippmann-Rosenthal Bank. Deze vanouds joodse bank, werd in de oorlog door de Duitsers 'gekloond' en was onzichtbaar in handen van de bezetter. Het bedrag viel moeilijk te doorzien. Het hoofdkantoor van de 'nieuwe' LiRo bevond zich aan de Sarphatistraat (foto) en was al snel te klein voor de toevloed aan joodse goederen. Daarop werd een aantal depots gevorderd in de buurt, waaronder het gebouw van de diamantbeurs.

In augustus mogen joodse scholieren niet meer aan het Nederlandse onderwijs deelnemen. Dit brengt een dramatische scheiding teweeg tussen joodse en niet-joodse kinderen en jongeren in het dorp, waarmee een einde komt aan een traditie van integratie van de joodse kinderen op de scholen in de tientallen jaren daarvoor. Er wordt deze maand ook een Joodse Raad voor Zandvoort ingesteld. Deze ontving zijn instructies van de Joodse Raad in Amsterdam en was daar feitelijk een onderafdeling van. De opdracht om de joden van Zandvoort bij te staan hield in feite in dat de evacuatie van de joods Zandvoort moest worden voorbereid. Daar viel niet aan te ontkomen. Over de werkzaamheden van de Joodse Raad in Zandvoort is verder weinig bekend.

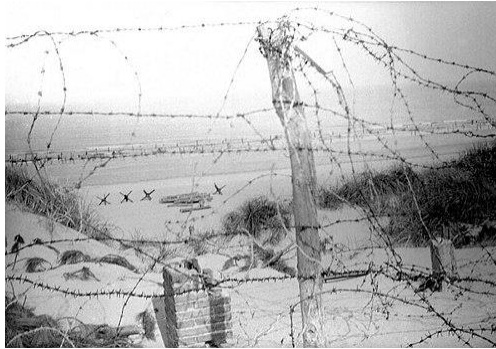
Even dramatisch als de schoolmaatregel was voor Zandvoort met zijn vele joodse winkels, pensions en hotels de verplichte opheffing van joodse ondernemingen in **september 1941**. Deze verordening volgde op de eerdere verplichte opgave van bedrijven en ondernemingen met een joodse eigenaar, een jaar eerder. Had men sindsdien de winkels nog draaiende kunnen houden, nu moesten de voorraden worden verkocht en de winkels worden gesloten. Aangewezen taxateurs moesten alles controleren en de betreffende ondernemer een (vals) gevoel van eerlijk recht geven.

Ook parken, hotels, schouwburgen en musea werden deze maand voor joden verboden.

Vanaf **januari 1942** krijgen de joden verplicht een grote 'J' op hun persoonsbewijs gestempeld. Daardoor kon de bezetter de joodse bevolking bij controles snel identificeren en isoleren. Bij gemengd gehuwden werd een rode rand om de 'J' gezet. Bij drie of vier joodse voorouders gold men als volbloed joods, maar ook het lidmaatschap van een synagoge of een gemengd huwelijk werden wettelijk beschouwd als joodse elementen.

Het verplichte vertrek van de Zandvoortse joden naar Amsterdam volgt in **maart 1942**. Kort daarop wordt het dragen van de Jodenster verplicht. Deze maatregel was al eerder in Polen en Duitsland ingevoerd. In Nederland ging de verplichting in op **3 mei 1942**. De sterren werden door een textiel fabriek in Enschede geproduceerd, die er ruim een half miljoen maakte. In dezelfde maand werd het strand spergebied en verboden voor alle inwoners en badgasten.

Het strand als militair gebied, met prikkeldraadversperring en de eerste Spaanse ruiters. Er werden ook mijnen gelegd, kazematten aangelegd en bunkers gebouwd.

De Zandvoortse politie bleef zo lang mogelijk neutraal. Sommige joden reclameerden dan ook bij de politie, bijvoorbeeld na het ingooien van hun ruiten. De opdracht aan de Zandvoortse politie om te transformeren tot nationaalsocialistisch orgaan werd mede dankzij burgemeester Van Alphen nooit doorgevoerd. De NSB zette daarop zijn eigen stoottroepen in – de WA – als er iets 'geregeld' moest worden. De tegenstelling tussen NSB en anti-NSB onder de Zandvoortse bevolking was, blijkens recent onderzoek, met name in de eerste oorlogsjaren sterk en leidde soms tot incidenten, waaronder het molesteren van burgemeester Van Alphen, die door de politie moest worden ontzet. Serieus was ook de vernieling door een mijnontploffing van een politiepост in de Zeestraat.

De opdracht aan de Zandvoortse politie om te transformeren tot nationaalsocialistisch orgaan werd mede dankzij burgemeester Van Alphen nooit doorgevoerd. De NSB zette daarop zijn eigen stoottroepen in – de WA – als er iets 'geregeld' moest worden. De tegenstelling tussen NSB en anti-NSB onder de Zandvoortse bevolking was, blijkens recent onderzoek, met name in de eerste oorlogsjaren sterk en leidde soms tot incidenten, waaronder het molesteren van burgemeester Van Alphen, die door de politie moest worden ontzet. Serieus was ook de vernieling door een mijnontploffing van een politiepост in de Zeestraat.

Veel daden van verzet tegen de Duitsers en NSB bleven incidenteel. Het vernielen van een vlag, het werpen van een rookbom, het ingooien van ruiten en het bekladden van huizen

waren dingen die gebeurden. Ook werden er NSB'ers of sympathisanten ontslagen, zoals de koster van de Hervormde Kerk, die al 31 jaar in dienst was. Drukker Wim Gertenbach bood systematisch verzet met zijn illegale drukwerk en moest dit met zijn leven bekopen.

Met opmaak: Lettertype: 12 pt

Serius was ook de sabotage van de kabels die naar het Duitse oefenterrein voerden in de winter van 1941-'42. De bezetter stelde hierop willekeurig 70 kabelwachters aan uit de bevolking, die in wind en wind nieuwe sabotageacties moesten zien te voorkomen. Twee van hen bezweken door het felle winterweer. De Duitsers legden ook een boete op van 20.000 gulden. Aan dit 'zoengeld' moesten de Zandvoortse inwoners hoofdelijk meebetalen. Leden van de

Met opmaak: Lettertype: 12 pt

NSB werden vrijgesteld van betaling. De joodse bevolking heeft de sabotage van de kabels nog meegemaakt. Het verzet van de Zandvoortse bevolking stak hen ongetwijfeld een hart onder de riem, evenals de Februaristaking dit had gedaan.

De leider van de Zandvoortse NSB, Arie van de Geer, maakte zich steeds meer onmogelijk. Hij bleef zijn pijlen richten, heel de oorlog lang, tegen 'foute' Zandvoorters die een gevaar vormden voor de verwezenlijking van de nationaalsocialistische droom. Die droom hield voorlopig in dat NSB'ers op allerlei manieren werden bevoordeeld, met voedselbonnen, baantjes en vrijstellingen. Van de Geer was niet meer alleen actief bij de luchtbeschermings- en verduisteringsbrigade, zoals aan het begin van de oorlog. Als kringleider was hij alomtegenwoordig om het 'goede voorbeeld' te geven. Hij registreerde daarbij wie zich verzetten en zon hij op maatregelen om tegenstanders de les te leren. Op 20 april 1942 telde de NSB in Zandvoort, verspreid over het dorp, 240 leden (een behoorlijk aantal, maar in feite nog niet te helft van de omvang van de joodse gemeenschap).

Bekende NSB-adressen in de oorlog waren, behalve het Kringhuis op Kosterstraat 5-7 en de kaderschool voor de jeugdstorm, Hotel-café Stein en Café-restaurant Victoria. Hotel Im Weissen Rössl was gevestigd in Hotel Driehuizen – het oudste hotel van Zandvoort, dat al een paar keer in andere handen was overgegaan. De Duitsers vorderden ook het Patronaatsgebouw als Wehrmachtslokaal.

Toen de joden uit Zandvoort vertrokken waren en hun namen uit het bevolkingsregister waren verwijderd, kregen de ambtenaren zelf met de bezetter te maken. In **oktober 1942** werd de verplaatsing van overheidspersoneel naar Duitsland gelast. Tot tewerkstelling in Duitsland werden aanvankelijk alleen jonge en ongehuwde ambtenaren aangespoord. Later kregen ook anderen hiermee te maken.

Vanaf **eind 1942** verschijnen steeds meer NSB'ers op het gemeentehuis en in de buitendienst bij

Openbare Werken, waar Kruger de scepter zwaait over ongeveer twintig man. Drie of vier van hen ontvangen een twijfelachtige aanstelling als opzichter bij de sloop van de kustlinie, waaronder Van de Geer. Zijn naam staat ook op de lijst van rechthebbenden op kinderbijslag en een pensioenuitkering, hoewel hij tijdelijk in dienst is en geen afdrachten betaalt. Zijn discutabele bijbaantje – toe te zien op de sloop van het mooiste deel van Zandvoort – levert Van de Geer 60 gulden per maand op. Van de bescherming van privébezit komt weinig terecht als hele straten worden afgebroken en de sloopmaterialen werden afgevoerd. Er gebeurde veel in de oorlog dat er aan voorkant anders uitzag dan aan de achterkant.

De sloop van de Mezgerstraat / hoek Zeestraat. Rechts de horlogerie van Trompetter en Pension Zendijk, op de hoek met de Zeestraat. Daarachter het begin van de vroegere Engelberstraat.

De verwijdering van de joden uit Nederland begint eind februari 1941. Anderhalf jaar later, op 29 september 1943, wordt Amsterdam na een laatste grote razzia 'Judenfrei' verklaard. De Duitsers toen daarna alle aandacht bij de

oorlog nodig.

Kustdorp Zandvoort wordt vanaf 1942 stelselmatig omgebouwd tot Stelling Sander. Daarvoor worden 648 gebouwen met fundering en al gesloopt en van de kaart geveegd: heel de bebouwing langs de kust. Daarnaast worden nog eens ongeveer 900 woningen 'geräumt', d.w.z. op gezag van de bezetter gestript en van alle sanitair, leidingen en elektriciteit ontdaan. Er wordt er het nodige gestolen uit de huizen. In de hongerwinter zocht de

achtergebleven bevolking naar alles wat brandbaar was in de leegstaande huizen.

De trieste aanblik van de gestripte joodse winkels in de Zeestraat. Rechts, op de hoek met de oude Heemskerckstraat, de winkel van Moscoviter, links de winkels van Blitz, Bloemendal en Bohemen.

De Duitse verdedigingswerken waarvan Stelling Sander deel uitmaakte, liepen van de Noordkaap tot Biarritz. In het najaar van 1943 komt een bataljon van 800 Georgiërs de kustverdediging versterken. Zij worden door de Duitsers aan het werk gezet en later naar Texel overgeplaatst. Daarop komt een bataljon uitheemse Indiërs naar Zandvoort. In het laatste oorlogsjaar wordt alles wat de oorlog kan dienen gesloopt. Op 10 juli 1944 stopt de treindienst, die ooit door de Eltzbachers was ingesteld. De rails en bovenleiding verdwijnen

naar Duitsland. Ook de levering van gas en water stopt. In de winter van 1944 houden de Duitsers twee razzia's onder de overbleven bevolking in Zandvoort. Wie wordt opgepakt – ook NSB'ers – wordt tewerk gesteld in het oosten van het land, waar verdedigingswerken moesten worden gebouwd. De Duitsers ronselen ook arbeidskrachten om graafwerk in de duinen te verrichten en een tweede tankwal aan te leggen. Zo heeft niet

alleen de joodse bevolking, maar ook Zandvoort zelf veel van de oorlog te lijden.

Soldaten bij een wachthokje met het symbool van Organisation Todt, de hoofdaannemer van de Duitse sloop- en verdedigingswerken, die ook in Zandvoort actief was (hier bij Hotel Noordzee) en onderaannemers in dienst nam. Aan de sloop van Zandvoort werkten 13 Zandvoortse aannemers mee. In 1942 werkten 24.000 Nederlanders voor het bouwbedrijf van de Duitse Wehrmacht.

De overgebleven bevolking leed met name in het laatste oorlogsjaar honger en trok erop uit om elders voedsel te vinden, hoewel dit verboden was en niet zonder gevaar. Zo werd op 21 februari

1945 een groep Haarlemse kinderen, wier ouders bij drukkerij Enschedé werkten, onderweg bij het dorpje De Rijp vanuit de lucht door een

jager onder vuur genomen. Zeven meisjes stierven ter plekke. De chauffeur bezweek een paar dagen later aan zijn verwondingen. De meisjes werden gezamenlijk begraven op de begraafplaats aan de Kleverlaan.

Wat overbleef van de trots van de Zandvoortse kustlijn.

36

Manieren van overleven

Met opmaak: Links

Voorbeelden van overlevingsdrang

De bedoeling van de bezetter was heel joods Zandvoort op transport te stellen en via Amsterdam en Kamp Westerbork naar de concentratie- en vernietigingskampen te brengen. Deze antisemitische campagne was is heel Europa gaande. Op 3 juli 1941 werd de eerdergenoemde Joodse Raad voor 'maatschappelijk werk' aangesteld voor Zandvoort. Benoemd werden vijf leden: Jacques Struch, voorzitter van de Israëlitische gemeente, Menni Leefsma, ex-schoolmeester en kerkenraadslid, Maurits Frank, voorganger, de 75-jarige Adolf Korpes, makelaar en kerkenraadslid, en de 61-jarige Emma Jacobs-Buzaglo van de Koninginneweg, die op verschillende fronten in het dorp en rond de sjoel actief was. Haar man Leopold Jacobs overleed op 17 januari 1942 in Zandvoort. Zijzelf kampte ook met haar gezondheid, waardoor zij geruime tijd in het ziekenhuis doorbracht. Mede daardoor overleefde zij de oorlog. De aanmelding van het overlijden van Jacobs bij het Zandvoortse raadhuis gebeurde door Frank.

De Joodse Raad voerde correspondentie met de joodse autoriteiten, nam verzoekschriften in behandeling en gaf de verordeningen van de bezetter door aan de plaatselijke joodse gemeenschap. Sommigen mochten wat langer in het dorp blijven vanwege een gemengd huwelijk. Over vrijstellingen en de activiteiten van de Joodse Raad is verder weinig bekend.

Ondanks de opgelegde beperkingen probeerden veel joodse burgers zo lang mogelijk hun dagelijkse bezigheden vol te houden. Dit werd wel steeds lastiger. Feitelijk kwam de joodse bevolking door de opeenvolgende verordeningen steeds meer in een isolement terecht.

Eind oktober 1941 werden alle joodse tijdschriften verboden, behalve Het Joodse Weekblad. Dit was het door de bezetter gecensureerde medium van de Joodse Raad in Amsterdam. Hoofdredacteur was A.J. Herzberg. Naast artikelen over maatschappelijke en religieuze aangelegenheden werden in het blad alle verordeningen inzake de joden en joodse aangelegenheden geplaatst. In september 1943 was het lezerspubliek verdwenen en hield het blad op te bestaan.

In dit Joodse Weekblad plaatst Max Noach op 13 juni 1941 nog een advertentie om zijn Pension-restaurant Het Witte Huis draaiende te houden. Noach verkocht

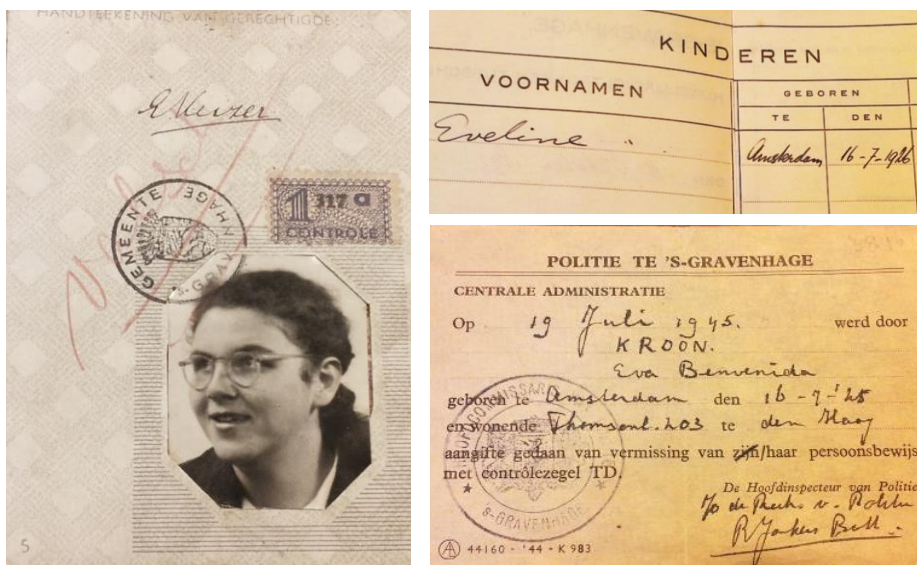
Gevraagd voor direct een flinke
aankomende KOK, intern.
M. NOACH, Kerkstraat 27,
Zandvoort. 1444

vleeswaren, had een pension en een visrestaurant in de Kerkstraat en gaf zijn bedoening niet graag op. Zijn woonhuis annex pension staat er nog altijd (foto).

Iedereen probeerde op zijn manier te overleven in de oorlog. Sommigen deden dit door de grenzen van het toelaatbare op te zoeken, anderen door geen gehoor te geven aan de bevelen van de bezetter en de illegaliteit op te zoeken.

Een goed voorbeeld daarvan is Eef Kroon, een van de meisjes uit de Mezgerstraat, waar zij als enig kind met haar ouders opgroeide op nummer 24. Zij deed nog mee aan de verplichte aanmelding begin 1941. Daarna werden er valse papieren en een vals paspoort voor haar gemaakt. Ze werd als 16-jarige Zandvoortse in het huwelijksboekje bijgeschreven van een Haags echtpaar. Haar naam werd veranderd in Eveline Keizer. Ook het jaartal van haar geboorte werd veranderd, waardoor zij op papier een jaar jonger was. Het paspoort werd gedateerd op 21 oktober 1941. Bij het beroep werd ingevuld dat zij studerend was (scholier).

In het najaar van 1941 ging zij inderdaad van de ULO naar de HBS van het Joods Lyceum. Daarna dook zijn 'onder' in het openbaar met een valse identiteit. Na de oorlog was het zoekraken van haar persoonsbewijs de beste manier om haar oude identiteit terug te krijgen. Haar ouders, Salomon Kroon en Betsy Citroen, die de plannen van Eva's identiteitsverandering waarschijnlijk na contacten met de ondergrondse bedachten in het getto van Amsterdam, doken zelf ook onder en overleefden de oorlog eveneens.

Onderduiken is voor veel joden hun redding geweest. In Zandvoort is van twee families bekend dat zij in het dorp zelf onderdoken. Anderen, zoals het gezin van Ies Dikker, wachtten in Amsterdam tot de laatste dag. Dikker wist in de hoofdstad verschillende baantje te bemachtigen bij de Joodse Raad, waardoor hij voorlopig vrijgesteld was van deportatie met zijn gezin. Maar er werden steeds meer razzia's gehouden, straat voor straat en huis aan huis. Toen het gevaar steeds groter werd, de door de Duitsers toegezegde bescherming door de kerk – het echtpaar Dikker had in Zandvoort bij de gereformeerde dominee Waaning een wintercursus gevolgd – een wassen neus bleek en de bezetter willekeurig joden oppakten om de transporten naar Westerbork vol te krijgen, dook het gezin Dikker onder, hoeveel gevaar hiermee ook verbonden waren. Het verblijf op een onderduikadres in de stad was vaak voor hooguit een week of een paar dagen. Daarna moest verder gezocht worden naar een onderkomen, waarbij telkens weer een angstige voettocht door de stad moest worden ondernomen. Het gezin Dikker verbleef langere tijd bij dominee Oorthuis op een van de

grachten. Toen deze met pensioen ging en naar de provincie verhuisde, werd het gezin opgesplitst. Na veel verwikkelingen en een aantal wonderlijke ontsnappingen verbleef het echtpaar Dikker in het dorpje Lemele, in het kerkgebouw van dominee Berkhof, die later een beroemd hoogleraar werd en in de oorlogstijd met gevaar voor eigen leven liet zien wat het 'antwoord aan de machten' van de kerk moest zijn. De twee jongens werden door het verzet los van elkaar naar Brabant en Limburg gebracht, waar zij in diverse gastgezinnen verbleven, een paar keer door verraad moesten vluchten, kampten met heimwee en eenzaamheid, maar uiteindelijk de dans ontsprongen. Dominee Berkhof die als Leids hoogleraar wel eens in Zandvoort preekte, ging na de dienst altijd nog even langs bij de familie Dikker in de Oranjestraat. Het gezin was seculier en hoorde niet bij de synagoge. Vader Dikker was socialistisch. De jongens leerden pas op het joodse noodsoortje in het dorp tijdens de oorlog iets van de Hebreeuwse taal en de joodse wereld kennen. De jongste zoon, Loek 'De Waag' Dikker, bleef zijn leven lang op Zandvoort wonen en verklaarde: 'de Duitsers hebben ons tot joden had gemaakt'. Hij en zijn broer speelden niet met andere joodse kinderen, maar met Zandvoortse vrienden, meestal christenvrienden. Pas door de oorlog en de rassenwetten werd hun joodse achtergrond een zaak van gewicht.

Andere voorbeelden van de drang om te overleven zijn:

- In de bezettingstijd moesten heel wat pasfoto's worden gemaakt voor alle registraties, persoonskaarten, etc. Fotograaf Simon Bohemen adverteert in de tijd van de verplichte persoonsbewijzen extra als adres voor het maken van pasfoto's. Als ondernemer wilde hij zolang het kon de zeilen naar de wind zetten met zijn twee fotozaken in het dorp.

- De uit Duitsland gevlucht joodse arts M. Bloch begint in mei 1941, terwijl de bezetter rondkeek of er nog joodse artsen in dienst waren, een praktijk in de Mezgerstraat voor joodse patiënten, vlak naast de verwoeste synagoge. Hij vraagt zelfs nog een telefoonnummer aan voor zijn praktijk en laat op die manier blijken dat hij van geen wijken achtte dan welke verordening dan ook.

- Sophia Cohen Rodrigues-Blanes weet ook van geen wijken. Ook zij recht haar rug en adverteert in augustus 1941 nog in de Zandvoortse courant voor haar muzieklessen.

- Eenzelfde onverzettelijkheid treffen we aan, al zijn er ook berichten over verslagenheid en depressiviteit onder de joodse inwoners na het opblazen van de synagoge en alle opgelegde beperkingen, bij drie joodse ondernemers in het dorp, die begin 1942, enkele maanden na (!) de gedwongen sluiting van hun zaak, nog meedoen met de Nieuwsjaarswensen in de krant voor het jaar 1942 en hun clientèle bedanken en een gelukkig nieuwjaar wensen. Schoenmaker Bronkhorst, slager Noack en bakker Rinkel doen tot op het laatst wat ze altijd gedaan hebben: er zijn voor hun klanten. Het gezin van Rinkel bleef waarschijnlijk als laatste (gemengd gehuwd) joods gezin op Zandvoort, deels vanwege de Nederlandse familiebanden, hopen op kerkelijke bescherming en uit verzet tegen de Duitse verordeningen, die jegens gemengd gehuwden niet altijd eenduidig waren. Daarin lag een kleine ontsnappingsmogelijkheid. Echter, de bezetter won het altijd. Zo verdwijnt ook het gezin Rinkel eind 1942 (tijdelijk) uit beeld. Op 1 april 1941 had Rinkel nog een waarschuwing gekregen van de SD omdat hij weigerde brood aan Duitsers te verkopen en Duitsers op het terras en in zijn lunchroom te bedienen.

- David Blitz en Marianne Moscoviter woonden heel hun jeugd schuin tegenover elkaar in de Zeestraat, waar hun vaders allebei een winkel hadden. David was enig kind, Marianne had nog een broertje Jacob en stiefbroertje Freddy. Zij hadden al sinds de schooltijd een oogje op elkaar, eerst heimelijk, later openlijk. Als jongvolwassenen laten zij het er niet bij zitten. Sterker: zij trouwen op de dag voor het gedwongen vertrek van de joden uit Zandvoort, op donderdag 12 maart 1942. Als getrouwd stel hoefden zij niet diezelfde avond nog te vertrekken, maar mochten zij mee met de grote groep op vrijdag. Hun huwelijk op de laatste dag, op 21- en 20-jarige leeftijd, kon niet voorkomen dat zij ten prooi vielen aan de oorlogsmachinerie en het vernietigingskamp.

Een laatste voorbeeld van overleven is Hester Waas. Zij kwam in 1930 met haar ouders (trouwfoto) en broer les in Zandvoort wonen, waar zij haar verdere jeugd opgroeide. Haar vader was actief in de politiek, secretaris van de SDAP en in het bestuur van de partij de rechterhand van A.J. van der Moolen. Ook was hij voorzitter van de plaatselijke afdeling van de VARA en een aantal keer kandidaat-raadslid. In 1933 was hij een van

initiatiefnemers van een boycot tegen Duitse producten en goederen in de Zandvoortse winkels en huishoudens, als antwoord op het schrikbewind van de nazi's in Duitsland. Het gezin woonde eerst in de Spoorstraat, daarna op de Parallelweg, in Villa Dudley, en ten slotte in de Ten Katestraat in Plan Noord.

Na de evacuatie komen zij met de andere Zandvoortse joden in Amsterdam terecht, waar het gezin tijdelijk intrekt bij een tante aan Nieuwe Kerkstraat in een van de Jodenbuurten. In 1942 kan de 15-jarige Hester met valse papieren via de ondergrondse onderduiken op een adres aan de Ramplaan in Haarlem. Zij werkt er in de huishouding en als kindermisje bij een kerkmusicus en zijn vrouw. De contacten met de ondergrondse verlopen

via Rosa Cymbalist, haar Zandvoortse vriendin uit de Dr. Smitstraat, die uit een Turks-joods gezin kwam dat uit Berlijn naar Zandvoorts was gevlucht. Zij kwam samen met haar ouders om in Auschwitz. Haar vader was bode van de sjoel in Zandvoort. Voor de rest van de oorlogstijd is Hester Waas, die geen typisch joods uiterlijk had, volgens haar valse identiteitsbewijs Helene Waasdorp, zonder dat iemand weet dat zij joods is. Zij gaat zelfs wel eens mee naar een orgelconcert en leert 's avonds Engels en Duits bij een privéleraar aan huis. Haar ouders en broertje worden in de zomer van 1942 gedeporteerd en komen om het leven in het concentratiekamp. In 1946 voegt Hester Waas zich, na een moeizame scheiding van haar gastgezin, bij een overlevende oom in de VS.

Het gedwongen vertrek

Het einde van joods Zandvoort

Een jaar en tien maanden na het begin van de oorlog volgt het vertrek van de joden uit Zandvoort. Het was een onderdeel van de anti-Joodse campagne in heel Europa. De hand van de agressor reikte tot aan Zandvoort aan Zee.

In de voorafgaande periode waren de joden door alle maatregelen en een stroom van beledigingen en pesterijen steeds verder geïsoleerd geraakt. Zij hadden feitelijk geen rechten meer. Voor de deportatie moesten zij hun kostbaarheden, geld en juwelen inleveren. De inboedel van hun woonhuizen werd geïnventariseerd, zoals dit in het najaar van 1941 met de winkels was gebeurd. Het opnemen van de inboedels en het verzegelen van hun woningen moest de joodse bevolking een (vals) gevoel van zekerheid geven en werd verricht door een speciale dienst, de *Hausraterfassung*. Deze bestond voornamelijk uit NSB'ers. Korte tijd na het vertrek van de joden werden achtergebleven panden vaak 'gepulst': de huisraad werd door expediteur A. Puls uit Amsterdam weggehaald, verkocht of naar Duitsland gebracht. Wie uit medelijden probeerde joodse goederen te redden, kreeg met harde hand met de bezetter te maken en was onderhevig aan internering.

Anders dan in Haarlem, waar minder van de helft van de opgeroepen joden gehoor gaf aan de oproep tot vertrek en tientallen joden onderdoken, zijn in Zandvoort nauwelijks voorbeelden van ondergedoken joden bekend. Waarschijnlijk laat zich hier het verschil tussen stad en dorp voelen, waar iedereen elkaar kent en onderduiken veel gevaar opleverde, voor alle betrokkenen. De Zandvoortse deportatie had tot doel het overbrengen van de Zandvoortse joden naar Amsterdam. De 'zekerheid' dat men 'slechts' naar Amsterdam hoefde, maakte de Zandvoorters gewillig en afwachtend. Men kon altijd in Mokum nog zien, waar iedereen een adres bij familie of kennissen had moeten opgeven als verblijfplaats. De eerste trein die een half jaar later uit Haarlem vertrok, reed via Westerbork rechtstreeks door naar Auschwitz, waarschijnlijk als represaille. De sfeer was toen ook in Amsterdam grimmig geworden na aanhoudende razzia's en dagelijkse deportaties.

Café de Leeuw, onderaan de Stationsstraat, was de plek waar de Zandvoortse joden zich moesten verzamelen. Dit gebeurde in drie groepen. Het café was eigendom van Gabriël de Leeuw, caféhouder, huisschilder, glaszetter, gemengd gehuwd en de vader van twee zoons. De ongehuwde Zandvoortse joden van boven de 18 jaar, meest jongeren, vertrokken als eersten uit Zandvoort, op donderdagavond 12 maart 1942. Zij ontvingen het sein voor

vertrek een dag van tevoren. Het is onduidelijk of de jongeren meteen ook voor de *Arbeitseinsatz* werden opgeroepen. Voorlopig gingen zij alleen naar Amsterdam.

Uiteindelijk was de *Zentralstelle für Jüdische Auswanderung* aan het Adema Scheltemaplein in Amsterdam-Zuid, dat zich tegenover het hoofdkantoor van de Sicherheitsdienst (de Duitse inlichtingendienst) in de Euterpestraat bevond, het controlerende orgaan bij de concentratie van de joden uit de provincie in de hoofdstad. Dit bureau met het valse voorkomen van een reisbureau bepaalde wie wanneer op transport gesteld werd naar Westerbork. Van daaruit vertrokken de treinen na korte of langere tijd naar de Duitse en Poolse kampen. De logeeradressen in Amsterdam die de Zandvoortse joden opgaven, werden rechtstreeks doorgegeven aan de Zentralstelle, die op deze manier administratief grip hield op de Zandvoortse joden in de steeds voller wordende hoofdstad.

Zandvoort was niet de eerste plek waaruit de joden gedwongen vertrokken. De evacuatie begonnen op zaterdag 17 januari 1942 met de 270 joden uit Zaandam. Kort daarop werden Hilversum, Utrecht en Arnhem 'judenfrei' gemaakt. Zandvoort volgde daarna met 566 joden, waaronder veel kinderen. Gemengd gehuwden mochten twee weken langer blijven en meer spullen meenemen. De voorschriften verschilden soms per plaats. Er golden uitzonderingen en nadere verordeningen. De joden moesten in een doolhof van voorschriften hun weg vinden, waarbij elke misstap levensgevaarlijk was. Het creëren van onzekerheid en stichten van verwarring was een doelbewust pressiemiddel van de bezetter.

Op vrijdag 13 maart was de beurt aan de grote groep van ongeveer 450 joodse ingezetenen uit Zandvoort, waaronder meer dan 200 kinderen. Zij werden op deze vrijdag de 13e verdeeld in drie groepen. Deze liepen vanaf Café de Leeuw naar het station, waar een trein richting Amsterdam vertrok om 11.00, 14.00 en 17.00 uur. Men mocht alleen handbagage meenemen. Het gemeentesecretariaat van Zandvoort meldt in 1955 dat in totaal 153 joodse gezinnen het dorp in maart 1942 verlieten.

Aangekomen in de stationshal werden de joden geconfronteerd met het portret van Adolf Hitler dat daar groot tegen de wand van de restauratiezaal hing. Volgens ooggetuigen was het bij het vertrek op het station een drukte van belang. Zandvoorters waarmee de joden

jarenlang hadden samengeleefd, liepen mee naar de trein en waren aanwezig bij het afscheid. Op sommige plaatsen in Nederland liep het afscheid van de joden zelfs uit op een 'demonstratie'. Het gedwongen vertrek van joods Bloemendaal, Aerdenhout en Overveen volgde ruim twee weken later op 30 maart 1942.

De Zandvoortse joden werden relatief vroeg uit hun woonplaats verdreven en verbleven daardoor relatief lang in Amsterdam, soms meer dan een jaar. De sfeer bij aankomst was, nadat men de angst van de specifiek voor de Zandvoortse joden ingestelde quarantaine en luizencontrole had doorstaan, relatief ontspannen. Men mocht zelfs een kacheltje en wat brandstof laten opsturen. Men verheugde zich over het weerzien met familie en vrienden, en het voorjaar brak aan. Men waande zich bij tijd en wijle zelfs veilig. Totdat half juli 1942 de deportaties naar Westerbork massaal op gang kwamen en dagelijks doorgingen. De Duitse bezetter had, geholpen door Nederlandse ambtenaren, de deportatie van de tienduizenden joden in Amsterdam goed voorbereid. Iedereen was bekend in de joodse wijken van de stad. Wie niet op kwam dagen werd van huis gehaald of van zijn bed gelicht. Dit gebeurde in de regel door Nederlandse 'Jodenjagers' van het Politie Bataljon Amsterdam (de zogenaamde Zwarte Politie). Soms werden er, als de bezetter zijn macht wilde tonen of als vergelding, hele straten afgezet. Met het nodige machtsvertoon werd dan iedereen die joods was meegenomen. De schrik bij de joodse bevolking zat er daardoor goed in.

De Joodse Raad speelde een belangrijke rol bij dit alles. Wie via de Joodse Raad een bewijs van onmisbare arbeid kon bemachtigen, werd voorlopig vrijgesteld. Men probeerde ook aan doktersverklaringen te komen om uit handen van de Zentrallstelle te blijven. Wie daar of bij de Sicherheitsdienst (foto) eenmaal naar binnen was gegaan, kwam in de regel niet meer naar buiten.

In het overbevolkte Amsterdam moesten de Zandvoortse joden hun weg zien te vinden en

positie bepalen. Een flink aantal dook alsnog onder, hoewel het zeer moeilijk was hiervoor adressen te vinden. Anderen bemachtigden een baantje en voorlopige vrijstelling. Weer anderen hoopten dat de aangekondigde tewerkstelling in Duitsland als doel van de deportaties mee zou vallen. Weer anderen zochten contact met de ondergrondse. De meesten wachtten af.

Venijnig in de Duitse aanpak was het uit elkaar halen van gezinnen. De jongeren werden als eersten voor de Arbeitseinsatz opgeroepen en verlieten Amsterdam het eerst, via het verzamelpunt in de Hollandse Schouwburg. Dit leidde tot hartverscheurende taferelen.

De kerken protesteerden tegen de razzia's en deportaties en kwamen op voor de gedoopte joden. Kon tenminste deze groep niet ontzien worden? De Duitse autoriteiten leken hier niet ongevoelig voor, want er werd bepaald dat deze groep – joden die konden aantonen dat zij actief betrokken waren bij een kerk – voorlopig zou worden vrijgesteld. Dit bracht de Zandvoortse gereformeerde dominee Waaning naar de familie Dikker in de Rivierenbuurt, dat toen nog niet ondergedoken was. Het echtpaar Dikker had samen met nog een ander

joods echtpaar een wintercursus bij hem gevolgd over het christelijk geloof. Het bewijs daarvan kwam hij hen persoonlijk brengen. Later bleek ook deze strohalm loos en een zoethoudertje van de bezetter.

De grootste groep Zandvoortse joden die in Amsterdam verbleef werd op één dag – 1 september 1942 – door de Zentrallstelle opgeroepen voor vertrek. Daarna werd de ene na de andere familie weggevoerd en kregen de overblijvers te maken met legen huizen, portieken en zelfs straten. Op een gegeven moment verliepen de vrijstellingen van de Joodse Raad en werd ook de Raad zelf gedeporteerd. Het Britse precisiebombardement op de Euterpestraat en de Zentrallstelle vond plaats toen het al stil was geworden op straat en de deportaties goeddeels achter de rug waren. Op 29 september 1943 werd Amsterdam 'Judenfrei' verklaard. Dat gaf gemengd gehuwden die er nog verbleven een grote(re) overlevingskans.

Stil was het ook in Zandvoort na het vertrek van de joodse bevolking. De huizen en winkels van joodse burgers stonden leeg en hun verschijning in het straatbeeld was verdwenen. In een commentaar bij het badseizoen van 1942 merkt een plaatselijke propagandist op: 'Geen joden meer aan het strand, in de zeebaden, op de boulevards, in de hotels en pensions! We zijn bevrijd... Zo was de badplaats geketend en gekluisterd aan de joden, die een vloek werden voor de plaats [...] Er komt een nieuwe tijd, nu Zandvoort heeft afgerekend met deze Jodenkliek'. Het citaat laat voelen hoe fel de haat was van collaborateurs, die niets nalieten om de joden het leven zuur te maken en nu voldoening beleefden aan hun aftocht. Een geducht ophitsers was journalist A. Steen uit de Zeestraat, die sinds de tweede helft van de jaren dertig in De Zandvoorter zijn bijtende commentaren schreef.

Het dorp was in de zomer van 1942 echter nog niet geheel 'vrij van joden'. Er verbleef nog een aantal gemengd gehuwde gezinnen. Zeker twee daarvan lieten zich deze zomer dopen in de Nederlandse Hervormde Kerk, waarvan één gezin met tieners. Dit geeft aan dat zij alles aangrepen om uit handen van de bezetter te blijven.

Van de lijst in de gemeentearchieven met 29 adressen van achtergebleven joden is een gemengd huwelijk in de meeste gevallen de reden van het uitgestelde vertrek. Er staan ook een paar kinderen op de lijst die verzorgd werden in Groot Kijkduin. De lijst is een controlelijst. Het was de bedoeling dat ook deze groep het dorp – op eigen gelegenheid – zo snel mogelijk zou verlaten. Volgens de lijst was een deel reeds vertrokken, stond een tweede groep klaar voor vertrek en troffen de laatste gezinnen, waaronder genoemde twee doopgezinnen, voorbereidingen hiertoe. De doopgezinnen bleven zo lang mogelijk in het

dorp. Zolang niet duidelijk was hoe de bezetter met gedoopte joden zou omgaan, waagden zij het erop.

Half-joden kwamen voor tot in de Duitse legeertop, zoals het voorbeeld van veldmaarschalk Erhardt Milch laat zien, hier op de foto (links) met generaal Wolfram von Richthofen. Milch maakte als staatssecretaris (en excuus-jood?) deel uit van de eerste Hitlerregering in 1933.

De groep gemengd gehuwde Zandvoortse joden overleefde de oorlog voor het grootste deel. Zij werden in Amsterdam niet meer systematisch voor deportatie opgeroepen. Van de groep van ongeveer 50 personen kwamen alleen Rebecca Achttienribben, Else Eisig en de tienerzusjes Alida en Beppie Perels om in het concentratiekamp. Hun lot geeft aan dat men niet voorzichtig genoeg kon zijn en men zijn lot altijd onzeker was.

Het gezin van bakker Rinkel keerde na de oorlog weer naar Zandvoort terug. Zijn schoonouders, het echtpaar Spijjer overleefde de oorlog eveneens. Hun zoon Jacques echter werd op een kwade dag op straat opgepakt en kwam, 27 jaar oud, in 1943 om in Amsterdam.

Duitse soldaten van de Wehrmacht in Zandvoort, enkele dagen voor het vertrek van de Zandvoortse joden.

Wie de oorlog ook overleefde was caféhouder Gabriël de Leeuw. Hij is een markant figuur. Zijn vrouw was namelijk een zus van NSB-leider Van de Geer. De in Nieuwer Amstel geboren Gabriël de Leeuw en Maria van de Geer trouwden in 1919 in Zandvoort. Een van de getuigen was Joseph de Leeuw, diamantbewerker en broer van de bruidegom.

Arie van de Geer, een geboren Zandvoorter, die onder andere bij de

Reddingsbrigade actief was, kwam uit een gezin met negen kinderen. Maria was zijn een na oudste zus, met wie hij 10 jaar scheelde. Met elke maatregel die

Van de Geer tegen zijn joodse zwager zou uitvoeren, werden ook zijn zus en tienerneven David en Pieter, beiden geboren in Zandvoort, getroffen. De Leeuw en Van de Geer (foto, met bolhoed), die zelf ook een aantal kinderen had, maakten al jarenlang deel uit van dezelfde familie voordat de NSB opkwam, Van de Geer kringleider werd en de Tweede Wereldoorlog uitbrak. Een oplossing lijkt men in praktische hoek te hebben gezocht. Het aanwijzen van Café De Leeuw als verzamelpunt van de uit Zandvoort vertrekkende joden lijkt een rechtvaardiging te zijn voor het openblijven van zijn zaak. Hetzelfde geldt voor de inschrijving. De Leeuw en zijn zoons moesten zich laten registreren, een deden dit ook, maar ontbreken op de lijst met gemengd gehuwde adressen. Dit doet het vermoeden rijzen, dat zij in Zandvoort bleven of administratief onzichtbaar werden gemaakt. Het lijkt erop dat Van de Geer zijn zus en zwager niet heeft

Met opmaak: Lettertype: 12 pt

opgeofferd aan de ideologie die hij aanhing en dat Gabriël de Leeuw een engeltje op zijn schouder had en de oorlog overleefde dankzij – op papier – zijn grootste vijand. Opvallend in de familiegeschiedenis van Van de Geer is dat hij op jonge leeftijd drie keer met de dood geconfronteerd werd. In 1903, hij was toen zelf vier, overleed zijn pasgeboren zusje. In 1924 overleed zijn moeder, 56 jaar oud, en in datzelfde jaar ook zijn jongere broer Jacob, op 22-jarige leeftijd. Had de NSB-leider hierdoor een preoccupatie met de dood? Van Geer was chauffeur. Dat bleef hij tot in de oorlog. Hij werkte in dienst van o.a. Baron von der Heydt, bij wie hij om te hoek woonde, aan de voet van de watertoren. Hij werkte letterlijk, als onderdeel van de luchtbescherming, voor de verduistering van het dorp en was voor velen figuurlijk de man van de verduistering, als leider van een gehate politieke beweging die beproefde waarden met voeten trad. Dat Van de Geer later als 'lijkenpikker' opdook bij de sloop van Zandvoort en optrad als 'stasi', die de bevolking scherp in de gaten hield, ook nadat deze gedecimeerd was, droeg niet bij aan zijn populariteit. Gabriël de Leeuw bleef na de oorlog schilder in Zandvoort. Het café werd verkocht. Hij overleefde zijn vrouw en stierf in 1972 in het Huis in de Duinen.

*De admiraalshuizen in de Zeestraat. Links de zwarte vlaggen van de NSB.
Hier bevond zich aan het begin van de oorlog het Kringhuis,
dat later verhuisde naar de Kosterstraat.*

DEEL VII: NASPEL JOODS ZANDVOORT

38

Met de dood op de hielen

Laatste verhalen over joods Zandvoort

Harry Bloemendal was als kleuter met zijn ouders naar Zandvoort gekomen. Hij woonde tot halverwege zijn jeugd in de Brugstraat, niet ver van het oude synagogelokaal. Zijn moeder, weduwe Bloemendal-Zilverberg, was zeer actief binnen de synagogegegemeenschap. Ze gaf leiding aan de vrouwenvereniging, hielp voorganger Frank met het kinderkoor en verrichte allerlei hand- en spandiensten.

Op 17 maart 1934 doet Harry bar mitswa in de sjoel aan de Mezgerstraat. De receptie vindt plaats even verderop, in Pension Cohen. Slager Cohen (links op de foto onder) hielp weduwe Bloemendal na de dood van haar man als *sjoumer* bij het klaarmaken van vleesprojecten onder rabbinaal toezicht, waar zij erg trots op was. In advertenties noemt zij zichzelf 'de enige joodse slager' in Zandvoort, hoewel er hier verschillende van waren.

Harry was, met zijn broer Philip, een van de vele joodse kinderen in het midden van de jaren dertig in Zandvoort. Hij doorliep de godsdienstschool bij meester Frank in school D, vlak bij eindhalte van tram, en zong mee in het kinderkoor. Zijn oom en tante Chapon woonden vlak om de hoek in Haarlem. Oom Barend Chapon was zijn voogd (de man rechts op de foto met paraplu; op het bordes Philip en Harry en mevrouw Bloemendal).

Harry en Philip Bloemendal geven zich niet op bij de verplichte aanmelding begin 1941, maar vertrekken met valse papieren naar Amsterdam. Philip heet daar Peter J. Zalm, Harry krijgt de naam Hendrik Bloemendaal. Enkele maanden later, als de deportaties op gang komen, krijgt Harry als extra zekerheid van de Joodse Raad een aanstelling als medewerker in de Hollandsche Schouwburg.

Een aantal van zijn vrienden uit de Zeestraat was op de laatste woensdag voor het vertrek uit Zandvoort bijeen op een verjaardagspartijtje in de Mezgerstraat thuis bij Fred Jacobs, waar muziek werd gedraaid en gedanst. Daar ontvingen zij het gevreesde bericht, dat zij binnen 24 uur uit Zandvoort moesten vertrekken, met alleen toegestane handbagage. De joodse inwoners moesten hun huissleutels inleveren bij de Zandvoortse politie. Hun woningen zouden verzegeld worden.

Harry ziet in Amsterdam zijn moeder en een aantal joodse vrienden uit Zandvoort terug. In Amsterdam wonen zij in bij familie. Soms bemiddelde de Joodse Raad bij het vinden van onderdak. De Duitsers hadden gezegd dat zij tewerk gesteld zouden worden in Duitsland. Toen ook jonge kinderen gedeporteerd werden, ontstond hier grote twijfel over. De eerste maanden gebeurde er niet veel. Wel stroomde Amsterdam vol met joden uit Noord-Holland en uit het westen van het land.

Begin mei 1942 wordt het dragen van de Jodenster ingevoerd. De ster moest duidelijk zichtbaar op alle buitenkleding worden gedragen. Het was ook voorjaar en daarna zomer. Soms kon men moeilijk geloven dat het oorlog was. Harry droeg geen ster. Hij vertrouwde op zijn valse identiteitspapieren. Dit ging lange tijd goed, totdat een fervent Jodenjager, een man uit Zandvoort nota bene, hem op straat in Amsterdam herkent. Hij was toch dat joch van de slager? Zijn verrader weet het zeker. Harry wordt opgepakt, vastgezet en op transport gesteld naar Westerbork. Daar zit op vanaf 9 oktober 1943 vast in de strafbarak. Op 19 oktober wordt hij naar Auschwitz doorgestuurd. Daar weet hij nog een half jaar te overleven, tot zijn onvermijdelijke dood op 31 maart 1944, 22 jaar oud. Zijn moeder stierf twee jaar eerder in hetzelfde kamp. Philip Bloemendal overleefde de oorlog. Hij werd een bekende Nederlander als 'de stem' van het Polygoonjournaal, waar hij later directeur van werd. De verrader van Harry, die werkte voor de SD, werd na de oorlog berecht.

Winterse doorgang met prikkeldraadversperringen in concentratiekamp Auschwitz.

Toen de Zandvoortse joden eind jaren dertig opperrabbin Frank een aantal keer gastvrij ontvingen, had niemand de dramatische afloop van diens nog jonge leven kunnen voorspellen. Frank was pas 26 jaar toen hij rabbijn werd van het nieuwe opperrabbinat Haarlem, waaronder ook de Nederlands Israëlitische Gemeente Zandvoort

viel. Frank was een bekwame, intelligente en rustige man, waarvan verwacht werd dat hij binnen de joodse gemeenschap een samenbindend figuur zou zijn.

Rabbiijn Frank werd in Hilversum geboren als zoon van een winkelier. Hij trouwde met de kleindochter van de vroegere opperrabbiijn van Noord-Holland, J.H. Dünner. Frank en zijn echtgenote Bertha kregen geen kinderen. Zij adopteerden een Duitse vluchteling, Lilo geheten, die bij de installatie van Frank 10 jaar was.

Frank woonde van 1940-1943 aan het Haarlemse Ripperdapark. Zoals in veel plaatsen werd hij als voorganger van de joodse gemeente in de oorlogstijd benoemd tot lid en voorzitter van de Joodse Raad. Ook de voorzitter van de kerkenraad, de in Zandvoort welbekende Barend Chapon, werd lid van de Joodse Raad. Zijn vrouw Mietje Silberberg was een zus van mevrouw Bloemendal. Chapon was een erudiet en veelzijdig figuur. Hij was socialist, woningbouwer en beurshandelaar en leider van de joodse gemeente in Haarlem, die meer dan 1000 leden had. Chapon was ook penningmeester van het Joles Ziekenhuis in Kleinheiligland, dat van 1930-1943 dienst deed als joods hospitaal.

Het derde lid en secretaris van de Joodse Raad van Haarlem was advocaat Herbert Drilmsa. Hij zat voor de sociaaldemocraten in de gemeenteraad en was via zijn vriendin Ali Nieuwveen bevriend met de families Frank en Rodrigues in Zandvoort.

Rabbiijn Frank en zijn vrouw ontvingen veel gasten aan huis. Daar gaf de rabbiijn ook godsdienstlessen. De kinderen spraken het echtpaar aan met 'oom Philip' en 'tante Bep.'

Voor de naar Amsterdam geëvacueerde joodse gezinnen uit de provincie Noord-Holland organiseerde Frank in april 1942 een wijdingsbijeenkomst in de Nieuwe Synagoge.

Niet veel later is hij als voorzitter van de Joodse Raad betrokken bij de deportatie van de eerste groep joden uit de Spaarnestad. De Haarlemse joden gaven lang niet allemaal gehoor aan de oproep tot evacuatie. Velen doken onder. De Duitsers hielden hierop een razzia in de stad en haalden nog enkele tientallen joden uit hun huizen om op transport te worden gesteld. Dit vond plaats op 26 augustus 1942. Binnen een week was heel de groep vergast.

Op 30 januari 1943, als de Joodse Raad nog in functie is en het vertrek van de overige joden uit Haarlem voorbereidt, vindt op de Korte Verspronckweg vlak bij het Stoops Bad een aanslag plaats op een Duitse militair, Oberwachtmeister Bamberger, die in de rug geschoten wordt en overlijdt. Daags daarop neemt de bezetter rond middernacht 109 burgers in gijzeling uit Haarlem, Heemstede en Bloemendaal. Ook opperrabbiijn Frank wordt opgepakt. In de koepelgevangenis, waar de gijzelaars worden vastgehouden, krijgen Frank en negen anderen, waaronder ook de twee andere twee leden van de Joodse Raad, Chapon en Drilmsa, te horen dat ze standrechtelijk geëxecuteerd zullen worden als vergelding voor de moord op de militair. Hitler zelf had bepaald dat voor elke gedode Duitser als vergelding tien anderen uit verdachte kringen (joden, communisten, verzetslieden) moesten worden gedood. Frank maakt indruk met zijn kalme reactie, nobele houding en troostende woorden tot de overige veroordeelden. Ook spreekt hij lang met een hoge SS-officier. Bij de opgepakte Haarlemmers is ook Emanuel Elte, een van de leraren van de Zandvoortse jeugd

Met opmaak: Patroon: Doorzichtig (Achtergrond 2)

op het Joods Lyceum en voormalig lid van Joodse Raad. De overige arrestanten worden geïnterneerd in Kamp Vught.

De executie van degenen op de 'bloedlijst' vindt de volgende ochtend plaats. De andere gevangenen moeten toezien hoe de Duitsers Frank dwingen achterstevoren in de rij van de tien veroordeelden te lopen. Korte tijd later klinken diezelfde 2 februari in de duinen bij Bloemendaal ter hoogte van de Karmeltrap de schoten die een einde maken aan de levens van de gevangenen. Zij werden in twee groepen van vijf vastgebonden aan een paal en door ongeveer 30 leden van een bataljon van de Grüne Polizei uit Amsterdam, dat hiervoor speciaal in Bloemendaal was gelegerd, door het hoofd geschoten. De lichamen werden na de executie in kisten gelegd en gecremeerd op Westerveld. Elte werd niet geëxecuteerd, maar op transport gesteld naar Vught en later Westerbork. Hij vond de dood in Sobibor.

De nabestaanden zijn ten einde raad en doen vergeefs een beroep op de Duitse autoriteiten om van deportatie te worden vrijgesteld. Franks weduwe Bertha reist hiervoor persoonlijk, maar zonder succes naar de Zentralstelle in Amsterdam. Zij en de meeste familieleden van Chapon en Drilsma worden de volgende dag opgepakt en weggevoerd. Philip Bloemendal en Jules Chapon weten ternauwernood via de achterdeur te ontsnappen als de Duitsers bij het ouderlijk huis van Chapon in de Spaarnelaan arriveren. De meeste andere familieleden van de geëxecuteerden komen niet veel later om in het concentratiekamp, waaronder de jonge Lilo Frank. Nog dezelfde week betreft de geveesde Haarlemse NSB'er Jan Nerderkoorn de woning van de Chapons. Hij sprak ook in Zandvoort, in Park Kostverloren, op NSB-bijeenkomsten.

De zussen Elisabeth Frank en Sophia Rodrigues, die sinds de evacuatie uit Zandvoort in Amsterdam verblijven, blijken daar begin februari 1943 nog te zijn en schrijven samen een brief aan Ali Nieuwveen, die met de dood van Herbert Drilsma haar droomhuwelijk in vlammen zag opgaan. Lies Frank beschrijft de voorkant en haar twee jaar oudere zus de achterkant van het schaarse papier. Korte tijd later, in maart 1943, volgt hun oproep voor Westerbork en deportatie naar Sobibor.

Het echtpaar Frank met Herbert Drilsma en Ali Nieuwveen.

Spijker telt op zijn naamlijst met joodse Zandvoorters 561 personen. Daarvan overleefden er 319 de oorlog niet. Van de volbloed joodse Zandvoorters overleefden er 176, van de groep gemengd gehuwden 55. Van 11 personen bleef het lot onbekend. Dit betekent dat ongeveer 40% van de Zandvoortse joden de oorlog overleefde. Dit percentage is hoger dan de landelijke cijfers. Van het totale aantal Nederlandse joden overleefde slechts een kwart. De aantallen overlevenden verschilden per land. In België en Frankrijk was dit circa 60%, in Duitsland 15%, in Tsjechië 10%. Ongelukkig was de situatie dat joden die eenmaal in Nederland verbleven moeilijk konden emigreren naar bijvoorbeeld Spanje of Portugal. Slechts een klein aantal lukte het nog, meestal tegen forse betaling, het bezette Nederland

te ontvluchten. Van de joden in Nederland dook ongeveer 15% onder. Van de Zandvoortse joden keerde na de oorlog minder dan 5% naar het dorp terug.

39

De prijs van de oorlog

Het leed van Zandvoort;
de liquidatie van de joodse winkels

Nadat de oorlog was uitgebroken, werd ondanks de invloed van de NSB, op veel plaatsen het oude bestuur voortgezet. Zo ook in Zandvoort. De gemeenteraad bleef in functie tot 13 augustus 1941. Burgemeester Henri van Alphen werd pas ontslagen op 18 november 1942. Korte tijd later namen de wethouders Slegers en Van der Moolen ontslag. Pas daarna, ruim tweeënhalf jaar na de bezetting (!), kwam er een NSB-bestuur onder leiding van NSB-burgemeester J.W. Zigelaar. Veel tijd om plannen te maken kregen de nieuwe bestuurders niet. Al snel dicteerden de Duitse oorlogsdoelen het lokale bestuur. Het gemeentebestuur stond onder dictaat van de bezetter. Het was niet voor niets oorlogstijd. Kort na het vertrek van de joden kreeg het dorp zelf met de bezetter te maken. In de zomer van 1942 ontvingen bewoners langs de boulevard en de Strandweg het bevel om hun woning binnen enkele dagen te ontruimen. De evacués werden opgevangen in het dorp. De achterliggende reden van de ontruiming, waarvan de vreeswekkende omvang langzaam duidelijk werd, was dat Zandvoort moest worden omgebouwd tot een fort. Dit gold ook voor IJmuiden en heel de kustlijn van Frankrijk, België en Nederland, waar voor de verdediging duizenden gebouwen tegen de vlakke gingen en duizenden bunkers gebouwd werden, versperringen opgeworpen, geschutskoepels gemaakt, kazematten, enzovoort. In Zandvoort viel heel de schitterende boulevard met zijn hotels, villa's en promenade onder de slopershamer. In korte tijd werd een kwart van het dorp met de grond gelijk gemaakt.

Op zaterdag 7 november 1942 werd bewaarheid wat al gevreesd werd: er verschenen overal aanplakbiljetten in het dorp, op winkelruiten, borden en aan de bomen, die de evacuatie gelastten van alle Zandvoortse inwoners vóór 1 januari. Slechts 1.789 van de 9.808 inwoners mochten blijven. Veel inwoners zochten op eigen gelegenheid een heenkomen. Men mocht ook naar Haarlem of Amsterdam verhuizen als men daar werkte. Een aantal evacués vond onderdak in de dorpen in de omgeving. Een ander deel werd op de trein gezet naar o.a. Groningen, Veendam, Oude Pekala, Beerta, Finksterwolde, Friesland en Smilde. Op 27 november vertrok de eerste trein, gevolgd door een tweede transport op 17 december. Dat de trotse Zandvoortse spoorlijn ooit dit doel zou dienen – de afvoer van de eigen bevolking – was tot voor kort ondenkbaar geweest.

De kerkdiensten in het bezette dorp gingen, zoals alles in het dorp vanaf dit moment, verder in kleine bezetting. Het was al heel wat dat sommigen mochten blijven. Dominee Tromp (foto), die maar één ouderling overhield door de evacuatie, en pastoor Van Diepen

hadden zich bij herhaling kritisch over de NSB uitgelaten. De kerken probeerden op het laatste moment hun kostbaarheden in veiligheid te brengen. Zo werd het kerkorgel van de Gereformeerde Kerk ijlings gedemonteerd en in een bollenschuur in Lisse opgeslagen.

Vanaf 1943 was Zandvoort afgesloten van de buitenwereld door een betonnen tankwal. Diverse gebouwen werden gevorderd. Zo ook de Wilhelminaschool. De overgebleven kinderen konden tijdelijk terecht op de katholieke school, even verderop, die ook was uitgedund. Men maakte samen gebruik van het gebouw. De protestante kinderen zaten boven, de katholieke kinderen beneden. Op 8 april 1943 werden de drie grote klokken uit de R.K. Agathakerk door de Duitsers gevorderd als oorlogsmateriaal. Toen ze naar beneden getakeld waren en op de stoep klaar stonden voor transport, schreef een schooljongen met krijt op de grote klok: 'Wie met Gods gewijde klokken schiet, wint vast de oorlog niet'.

Op 17 september 1943 werd de trotse Zandvoortse watertoren omver gehaald. Op 1 november wilden de Duitsers springstof aanleggen in de R.K. kerktoeren, met het doel ook deze neer te halen als de oorlog dit vroeg. De pastoor verzette zich. Met succes. Het was die dag Allerzielen. Op dit hoogfeest duldde hij geen vreemden in zijn kerk. Een week later werd de springstof alsnog aangelegd. De hervormde kerktoeren trof eenzelfde lot.

De lege straten, in afwezigheid van de bewoners, vertoonden een spookbeeld. Pannen waaiden van het dak, waardoor lekkages ontstonden. Ramen waaiden open en sloegen stuk. Soldaten, NSB'ers en ten slotte uitgehongerde en onderkoelde dorpsgenoten plunderden de leegstaande huizen en namen alle bruikbare en brandbare onderdelen mee.

Legeroefening van Duitse soldaten bij Zomers Buiten / De Schelp in Zandvoortse Dr. Gerkestraat.

Werkvergunningen in het geëvacueerde dorp werden alleen verleend aan slopers, puinruimers en bunkerbouwers en aan degenen die onmisbaar waren, zoals een aantal winkeliers en leveranciers, om het dorp – in kleine

bezetting – draaiende te houden. Zoals veel gemeenten raakte ook Zandvoort vanaf 1943 in een neerwaartse spiraal. De oorlog drukte zwaar op het dagelijks leven. Het dorp raakte ontwricht door honger, gebrek en door de dagelijkse terreur, angst en onzekerheid. De grootscheepse afbraak maakte de sfeer extra grimmig. Sommige Zandvoortse aannemers, geronseld voor de sloop, braken af wat ze in de jaren daarvoor eigenhandig hadden opgebouwd. Dit brak de moraal. Anderen werden ingezet om ook elders langs de kust afbraakwerkzaamheden te verrichten.

De politieke spanningen uit de eerste oorlogsjaren kwamen later minder aan de oppervlakte. Wel bleef de NSB mensen in de gaten houden. Er circuleerden lijsten met namen van in hun ogen 'onbetrouwbare' dorpelingen, waarvan minder dan een kwart over was.

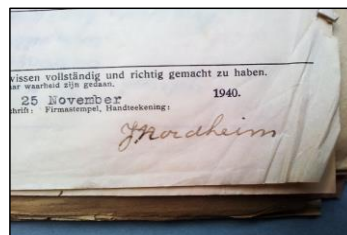
De bruikbare delen van de gesloopte hotels, pensions, villa's en huizen werden ingezameld, geordend en naar Duitsland getransporteerd. Het meeste puin werd uitgestrooid over het circuitveld, waarvan de aanleg in de jaren daarvoor als werklozenproject was begonnen.

Een bijna absurd hoofdstuk uit de geschiedenis van Zandvoort gaat over de liquidatie van de leegstaande joodse winkels en winkeltjes in het dorp. Na de aftocht van de joden uit Zandvoort moest een aantal zaken, waaronder het opdoeken van de winkels, nog geregeld en afgehandeld worden. De Duitsers maakten hiermee geen haast, maar in 1943 en 1944 verschijnen groepjes mannen in het dorp die de opdracht hebben de leegstaande joodse zaken te liquideren.

davon Export: fl. - j =		davon Exporttransit: fl. - j =
davon Exporttransit: fl. - j =		davon Exporttransit: fl. - j =
6. Gründungsdatum: 1931		Im Handelsregister Wann und wo?
7. Gegenstand des Unternehmens: Verkoop van belegde broodjes		
8. Rechtsform des Unternehmens: eigen bez		
9. Personalien des/der Inhaber, Beteiligten, Geschäftsführer, Kapitalbeteiligung: Gegevens betreffende de(n) eigenaar(s), de(s)genoot(en), beheerder van het kapitaal:		
a. Name u. Anschrift Naam en adres	b. Jude? Jood?	c.
J. Nordheim Zeestraat 10 Zandvoort	ja	

Een voorbeeld is Jozef Nordheim. Hij had een zaak voor belegde broodjes vlak bij de bekende IJssalon Gamba, op Zeestraat 10. Deze zaak was hij in 1931 begonnen, blijkens zijn inschrijving bij de Kamer van Koophandel. Op 10 oktober 1941 schrijft Nordheim zich op last van de bezetter uit het Handelsregister van Haarlem uit.

Nordheims inschrijving bij de Kamer van Koophandel in 1931 (links) en ~~zijn~~ handtekening onder ~~zijn~~ ~~een~~ ~~b~~ ~~bedrijfs~~ ~~overzicht~~ ~~eind~~ 1940.

1940.

Een jaar eerder lieten De Duitsers de 47-jarige Nordheim (alvast) een bedrijfsoverzicht opstellen en ondertekenen. Zijn winkel was toen nog open. Op deze manier wist de bezetter hoeveel geld en goederen er ongeveer omgingen en er op termijn te halen vielen.

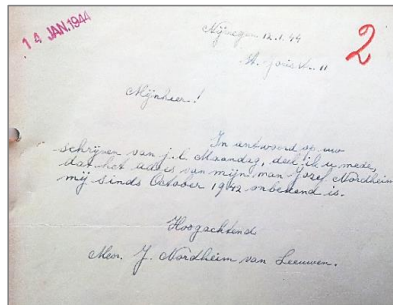
Na zijn vertrek uit Zandvoort, in de herfst van 1941, is de Duitse administratie Nordheim een tijdje kwijt. Waarschijnlijk was hij in Amsterdam ondergedoken. Ook zijn Nederlandse vrouw zegt eind 1942 niet te weten waar hij is. Nordheim was gemengd gehuwd. Dit gaf hem enige bescherming, maar niet voor lang.

Intussen werd de liquidatie van zijn winkel doorgezet. Voor de afhandeling namen de Duitsers een aantal personen en instanties in dienst, waaronder een Nederlandse taxateur en de *Omnia Treuhandgesellschaft m.b.H.*, een dienst die kantoor hield in Arnhem. Omnia rapporteerde aan de Wirtschaftsprüfstelle in Arnhem. De feitelijke liquidatie bestond uit een optelsom van baten en lasten. De resterende inventaris werd verkocht en verrekend met de liquidatiekosten. Het resterende bedrag werd door de Bank voor Nederlandse Arbeid gestort op rekening van de begunstigde, in dit geval J. Nordheim te Zandvoort.

In zijn geval deed zich de moeilijkheid voor dat hijzelf noch zijn rekeningnummer te vinden waren. Nordheim bleek in zijn winkel nog een kostbare Van Berkel snijmachine en waardevolle Van Berkel weegschaal te hebben staan. Deze werden door de executeurs voor

500 gulden verkocht aan een zaak in Den Haag. Ook de overige inboedel werd te gelde gemaakt.

Intussen is het laatste bericht van Nordheim het bericht van zijn dood in Sobibor op 28 februari 1943. Waarschijnlijk werd hij direct naar het concentratiekamp gestuurd toen hij gevonden werd, ondanks het feit dat hij gemengd gehuwd was. Het liquidatieoverschot van zijn broodjeszaak, een bedrag van 321,70 gulden, wordt bij diverse banken ter storting aangeboden. Maar niemand heeft de gegevens van Nordheim. Daarop wordt het bedrag, vermeerderd met rente, op 14 maart 1944 bij Rosenthal, Lippmann & Co gestort op rekening van 'de jood Jozef Nordheim'. Later zou blijken dat heel deze 'joodse' bank, die zelfs een filiaal in Kamp Westerbork had om de laatste goederen in bewaring te geven een zorgvuldig gecamoufleerde roofofbank was.

Schrijven van mevrouw Nordheim over de onbekende verblijfplaats van haar man, 11 maanden na (!) zijn dood in Sobibor. In Sobibor vonden 94 Zandvoortse joden de dood.

Een tweede liquidatiedossier betreft makelaar Adolf Korpes. Hij was lid van de kerkenraad en woonde op de Kostverlorenstraat, vlak naast het bekende pension Vaz Diaz. Naast makelaar was hij handelaar in diamanten en edelgesteente. De liquidatie van Korpes' onderneming vond plaats, zoals in heel Nederland, krachtens de door de Duitsers bevolen Wirtschaftsentscheidungsverordnung, § 15-17. De Wirtschaftsprüfstelle moest officieel vaststellen of de betreffende joodse onderneming nog levenskrachtig was. Dit was een façade. De meeste joodse ondernemingen waren in september 1941 immers allang failliet verklaard.

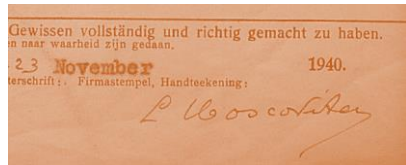
Het ging nu alleen nog om de feitelijke liquidatie, in afwezigheid van de eigenaar. Zo wordt ook 'Judenunternehmung' Korpes opgeheven. De liquidatie vindt opnieuw plaats door Omnia (er waren ook andere liquidatie-instanties) en is gedateerd 18 december 1943. Op de bewuste dag wordt zijn woning in Zandvoort (foto) op diamanten doorzocht, zonder resultaat. Intussen wordt ook het huis vast getaxeerd met het oog op eventuele verkoop. In afwezigheid van de rechtmatige eigenaar was het gemakkelijk handelen.

Adolf Korpes, die geboren werd in Parijs, 75 jaar was toen de oorlog begon en getrouwd was met de in Londen geboren Adèle Muzikant, behoorde tot de groep joden die Zandvoort in maart 1942 moest

Met opmaak: Lettertype: 12 pt

bekend figuur onder de joodse Zandvoorters. Moscoviter runde een winkel op de Zeestraat, niet ver bij Nordheim vandaan. Hij handelde in dameschoeden, mode en kinderkleding onder de firmanaam 'Het Sporthuis'. De winkel van Moscoviter ging waarschijnlijk open in 1931 en bevond zich mogelijk eerst in de Dr. Smitstraat. Eind 1940 tekent ook Levie Moscoviter op last van de bezetter het overzicht met bedrijfsdetails van zijn onderneming, waarop de omzet en waarde van zijn bedrijfsbezittingen genoteerd staan.

Het doek van de gedwongen opheffing valt voor Moscoviter op 25 oktober 1941. In de weken daarvoor moet hij, net als de andere joodse winkeliers, op last van de Wirtschaftsprüfstelle zijn winkelveorraad laten taxeren, met het oog op de verkoop ervan door derden. Een Nederlandse

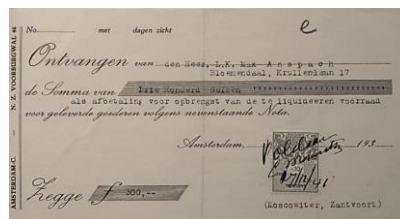
inspecteur zag hierop toe en hield de kas. De inboedel van Moscoviter werd gewaardeerd op ruim 1.500 gulden. Daarvan betaalde zijn inspecteur 300 gulden aan Moscoviter uit voor het levensonderhoud van zijn gezin. De rest van het geld bleef in bewaring.

Moscoviter vraagt hierop een paar keer naar zijn geld, maar krijgt telkens nul op het rekest. Hij beklaagt zich over zijn inspecteur en constateert dat er ook geen geld is gestort op zijn rekening bij Lippmann, Rosenthal & Co.

Moscoviter laat het er niet bij zitten, ondanks zijn zwakke gezondheid en aanhoudende maagklachten, waarvoor hij een aantal keer in het ziekenhuis belandde. Hij bedankt voor de diensten van zijn opdringerige volksgenoot mr. Karel F. Katz, die om de hoek woonde op de Boulevard de Favauge en lucht had gekregen van zijn ongenoegen. Moscoviter, op dat moment 48 jaar oud, neemt een eigen advocaat in de arm en schrijft een protestbrief aan de Wirtschaftsprüfstelle in Den Haag. Daarin voert hij aan dat, vanwege de aard van zijn producten, zijn voorraden niet een twee drie te verkopen zijn en dat hij drie minderjarige kinderen moet onderhouden. Bovendien zou hij gezien zijn leeftijd niet snel elders emplooi vinden. Daarom vraagt hij via zijn advocaat om opschorting van de sluiting van zijn zaak met zes maanden.

Het verzoekschrift maakte geen enkele kans. De bezetter maant Moscoviter te behandelen als alle anderen. Een maand later gaat zijn winkel op de fles. Vijf maanden later is het hele gezin uit Zandvoort verdwenen. De feitelijk liquidatie van 'Het Sporthuis' vindt daarna op de gebruikelijke wijze plaats in december 1943.

Bewijs van ontvangst van de 300 gulden die Moscoviter wel terugkreeg van zijn inventaris.

Levie Moscoviter en zijn gezin kwamen om in het concentratiekamp, inclusief de 3-jarige Freddy Moscoviter en net getrouwde dochter Marianne Blitz-Moscoviter. Van de joden uit de Zeestraat vonden in de vernietigingskampen 50 personen de dood, naast 53 uit de Kostverlorenstraat, 21 uit de Dr. Mezgerstraat, 17 uit de Haltestraat, 17 van de Koninginneweg, 12 uit de Dr. Gerkestraat, 12 uit de Brederodestraat, 11 van de

Met opmaak: Lettertype: 12 pt

Wilhelminaweg en 10 uit de Kerkstraat. Daarnaast vonden nog andere joodse inwoners de dood verspreid in het dorp, in totaal ruim 300 personen. F

Freddy Moscoviter – kind zonder toekomst – met een buurmeisje op de Zandvoortse boulevard, begin 1940.

40

Gebod voor Zandvoort

Slotbeschouwing Een kleinoed tussen het puin;
terugkeer naar Zandvoort

In 2015 is het 75 jaar geleden dat de synagoge van Zandvoort werd verwoest. Door de aanslag werd het leven rond de sjoel stilgelegd als Pompeï bij de uitbarsting van de Vesuvius. Iedereen was ergens mee bezig. Het was begin augustus, midden in het badseizoen. Kinderen speelden langs de vloedlijn, de blauwe tram bracht nieuwe strandgangers naar het dorp, de Zandvoorters verdienden deze maanden hun brood en de joodse badgasten hadden juist twee dagen tevoren hun laatste bezoek aan de sjoel gebracht. De aantallen waren minder in bezet Nederland, de badagenda mocht er nog zijn, iedereen leefde, ondanks de aanwezigheid van de Duitsers, zo normaal mogelijk verder.

De synagoge had zijn eigen kalender op het moment van de aanslag. Waar was men in de sjoel mee bezig in die rampzalige augustusmaand? Op een van de politiefoto's van 5 augustus 1940, gemaakt kort na de aanslag door de berijder van de dienstfiets tegen het hek, is tussen de puinhopen een bord met Hebreeuwse letters zichtbaar, bevestigd aan een

Hamburger in Amsterdam en begin 1924 nog eens 38 letters. Een aantal van deze 88 letters,

balk (foto). Het bord is naar beneden gevallen en omgeklapt, waardoor de letters op hun kop staan. Niettemin is het gaaf en leesbaar. Normaal gesproken kwamen er weinig tot geen buitenstaanders in de sjoel. Waarschijnlijk hadden ook de omstanders en buurtbewoners nooit eerder Hebreeuwse letters gezien. Uit rekeningen van de stichting Elia valt op te maken dat de synagoge in mei 1923 vijftig Hebreeuwse letters kocht bij juwelier Premsele &

Met opmaak: Links

Met opmaak: Lettertype: 14 pt, Niet Vet

Met opmaak: Inspringing: Links: 0 cm, Eerste regel: 0 cm

Met opmaak: Lettertype: 12 pt

aangeschaft rond het zelfstandig worden van de Joodse Gemeente in 1923, is hier waarschijnlijk te zien. Ze dienden voor de borden voorin de synagoge, met aanwijzingen voor de dienst of het seizoen. De koster zette de tekst op het bord. In het interieur van veel synagogen hingen dergelijke borden, meestal met de (vaste) tekst van de Tien Geboden. Soms ook een bord met de aanwijzing van het oosten.

Op het Zandvoortse bord, als kleinood tussen het puin, staat waarschijnlijk een seizoenstekst die verband houdt met *soekkot*, het aanstaande loofhuttenfeest. Het is een gebedstekst,

horend bij de tijd van het jaar. Zichtbaar zijn drie regels met de woorden:

‘[let] op de (wonder)tekenen:

dauw en regen

en terugkeer van de wind’

In deze meditatieve tekst wordt gebeden om ‘dauw en regen, en (de) terugkeer van de wind’: elementen uit de schepping,

waarzonder het leven en de aarde verkommert. Zonder vocht groeit er geen vrucht op het veld en is er geen toekomst. Bij de profeten slaan regen en dauw niet alleen op het zacht worden van de aardkluit, maar ook op het mensenhart, dat zacht en vruchtbaar wordt wanneer het Woord van de hemel erin doordringt (vgl. Jesaja 55:10-11).

De laatste zin heeft verschillende lagen van betekenis, doordat het woord ‘ruach’ in het Hebreeuws behalve met ‘wind’ ook met ‘adem’ of ‘geest’ vertaald kan worden. Terugkeer van de wind (op een verzengende zomerdag of bij een doelloos ronddobberend zeilbootje op vlak water) is al heel wat: zonder wind en geregelde ‘frisse wind’ verliest het leven zijn smaak, doel en glans.

Bij de bede om ‘terugkeer van adem’ is dit nog sterker het geval. Adem is in het scheppingsverhaal over de mens, waarmee de Bijbel begint, *het* element dat hem tot ‘een levende ziel’ maakt. We herkennen dit in het dagelijks leven. Soms ben je ‘achter adem’, letterlijk, na het oplopen van een paar trappen, of figuurlijk: in een situatie van overwerkt of overspannen zijn. Dan moet je weer op adem komen, door de luwte te zoeken, een paar dagen vrijaf te nemen of met vakantie te gaan. Als dan ‘de dauw’ zijn verkwikkende werk doet, keren het plezier en de levenskracht weer terug.

terugkeer van de Geest

מְשִׁיב הָרוּחַ

Een derde mogelijke vertaling van de laatste regel op het bord luidt: ‘en terugkeer van de Geest’. Ruach kan in de Tenach de geest / Geest aanduiden. De elementen van wind, adem en geest keren terug in het bekende visioen van Ezechiël 37 over de dorre doodsbeenderen, die verspreid over het veld liggen, als na de vliegkamp in de Ukraine. De profeet moet er omheen lopen en zeggen of er leven in zal terugkeren. Heeft het zin om verder te leven als

Met opmaak: Lettertype: 26 pt

Met opmaak: Patroon: Doorzichtig (Accent 5)

Met opmaak: Patroon: Doorzichtig (Accent 2)

de greep van de dood zo sterk is? En al die dierbaren in zijn macht? Had het leven van de terugkerende joden na de oorlog zin? Het antwoord spant erom.

De profeet Ezechiël weet het niet en zegt: Gij weet het.

Dan krijgt hij de opdracht om de *ruach* aan te roepen: de wind en de levensgeest, uit alle windstreken. Daarop geschiedt het wonder dat de doden (de verslagen kinderen Israëls) herleven. De luister van de HEER rijkt verder dan de barre dood, ook van de weerloos gestorvenen in de concentratiekampen.

Wind, adem en geest die aanrukken uit de hoge: dat is tegelijk het Pinksterverhaal in zijn oervorm. Het verhaal van kracht en inspiratie herwinnen en wind in de zeilen krijgen. Het verhaal van Gods vuur dat onderdak vindt bij de mensen. De dood is nog wel alom tegenwoordig. Dood en geweld waren er ook in Zandvoort in de oorlogstijd. Lijken spoelden aan door de oorlog op zee, de joodse gemeenschap beet in het stof, de Zandvoortse bevolking werd geëvacueerd, tewerkgesteld en uitgehongerd en een prachtig kustdorp verminkt. Hoe keert de spirit terug? Hoe kwam men na de oorlog weer op adem? Niete door blijvende haat en vergelding. Door harde oordelen over goed en fout. Waar vinden wij bronnen, niet van nieuwe discriminatie, maar van werkelijke hoop en inspiratie?

Het bordje tussen het puin van de Zandvoortse synagoge, waarvan de restanten meteen werden opgeruimd om de herinnering aan het godshuis van de aardbodem weg te vagen, wijzen ons de weg. Dauw en regen. Laat de zachte krachten van liefde en verdraagzaamheid, vrede en recht hun werk doen en een verharde samenleving ontkrampen. Zodat er ruimte van leven is voor een ieder, zoals op 4 mei 5 mei volgt en gevolgd is.

Het gebed van de synagoge is ook een gebed voor de medemens, voor Zandvoort; voor de mensen in het dorp en zijn vele gasten. Zestig procent van de Zandvoortse joden keerde niet terug. Velen vonden de dood en veel ging verloren. Wat blijft, is het gebed om terugkeer van adem, leven en spirit. Om nieuwe verhoudingen en een sociaal hart. Om betrokkenheid, verzoening en gastvrijheid. Om bestuurders recht en vrede zoeken en burgers die elkaar zien staan. Als een uil in het puin verborgen legt het gebedsbord tussen wat overbleef van de Zandvoortse synagoge ons de wijsheid aan het hart van oog en hart hebben voor elkaar: voor alles wat saamhorigheid en gastvrijheid bevordert.

In 2015 is het 75 jaar geleden dat de synagoge van Zandvoort werd verwoest. Door de aanslag werd het leven rond de sjoel stilgelegd als Pompei bij de uitbarsting van de Vesuvius. Iedereen was ergens mee bezig. Het was begin augustus, midden in het badseizoen. Kinderen speelden langs de vloedlijn, de blauwe tram bracht nieuwe strandgangers naar het dorp, de meeste Zandvoorters verdienden deze maanden hun brood en de joodse badgasten hadden juist twee dagen tevoren hun laatste bezoek aan de sjoel gebracht. De aantallen waren minder in bezet Nederland, de badagenda mocht er nog zijn, iedereen leefde, ondanks de aanwezigheid van de Duitsers, zo normaal mogelijk verder.

De synagoge had zijn eigen kalender op het moment van de aanslag. Waar was men in de sjoel mee bezig in die rampzalige augustusmaand van 1940? Hoewel dit niet met volledige zekerheid te achterhalen valt, geeft een van foto's van de opgeblazen sjoel een aanwijzing. Een bloeiende gemeenschap werd in het hart getroffen; wat jarenlang werd opgebouwd in een klap in puin gelegd. Dit is echter niet het laatste wat er te zeggen valt. Op een van de politiefoto's van 5 augustus, gemaakt kort na de aanslag door de berijder van de dienstfiets tegen het hek, is tussen de puinhopen een bord met Hebreeuwse letters zichtbaar,

bevestigd aan een balk (foto). Het bord is naar beneden gevallen en omgeklapt, waardoor de letters op hun kop staan. Niettemin is het gaaf en leesbaar. Normaal gesproken kwam er weinig tot geen buitenstaanders in de sjoel. Waarschijnlijk hadden ook de omstanders en buurtbewoners nooit eerder Hebreeuwse letters gezien, de taal van Kanaän.

Uit rekeningen van de stichting Elia valt op te maken dat de synagoge in mei 1923 vijftig Hebreeuwse letters kocht bij

juwelier Premela & Hamburger in Amsterdam en begin 1924 nog eens 38 letters. Een aantal van deze 88 letters, aangeschaft rond het zelfstandig worden van de Joodse Gemeente in augustus 1923, is hier waarschijnlijk te zien. Ze dienden voor de borden voorin de synagoge, met aanwijzingen voor de dienst of van het seizoen. De koster zette de tekst op aanwijzing van de voorganger op het bord. In het interieur van veel synagogen hingen dergelijke borden, meestal met de (vaste) tekst van de Tien Geboden. Soms ook een bord met de aanwijzing van het oosten.

Op het Zandvoortse bord, als kleinood tussen het puin, staat waarschijnlijk een seizoenstekst, die verband houdt met *soekkot*, het aanstaande loofhuttenfeest. Het is waarschijnlijk een gebedstekst, horend bij de tijd van het jaar. Zichtbaar zijn drie regels met de woorden:

- 'op de (wonder)tekenen:
- dauw en regen
- en terugkeer van de wind'

Het is een meditatieve teks, waarin wordt gebeden om 'dauw en regen, en (de) terugkeer van de wind': elementen uit de schepping, waarzonder het leven op aarde verkommert. Zonder dauw en regen groeit er geen vrucht op het veld en is er geen toekomst. Bij de profeten slaan regen en dauw niet alleen op het zacht worden

Met opmaak: Lettertype: 12 pt

Met opmaak: Lettertype: 26 pt

van de aardkluit, maar ook op het mensenhart, dat zacht en vruchtbaar wordt wanneer het woord van de hemel erin doordringt (vgl. Jesaja 55).

De laatste zin heeft verschillende lagen van betekenis, doordat het woord 'ruach' in het Hebreeuws behalve met 'wind' ook met 'adem' of 'geest' vertaald kan worden. Terugkeer van de wind op een snikhete zomerdag of bij een doelloos ronddobberend zeilbootje op het vlakke water, is al heel wat: zonder wind en geregelde 'frisse wind' verliest het leven zijn smaak, doel en glans.

Bij de bede om 'terugkeer van adem' is dit nog sterker het geval. Adem is al in het prachtige scheppingsverhaal over de mens het element dat hem tot 'een levende ziel' maakt. We herkennen dit in het dagelijks leven. Soms ben je 'achter adem', letterlijk, na het oplopen van een paar trappen, of figuurlijk: in een situatie van overwerkt of overspannen zijn. Dan moet je eerst weer op adem komen, door de luwte te zoeken, een paar dagen of weken vrijaf te nemen of met vakantie te gaan. Als dan 'de dauw' zijn verkwikkende werk doet, keren ook het plezier en de levenskracht weer terug.

terugkeer van de Geest

משיב הרוח

Een derde mogelijke vertaling van de laatste regel op het bordje tussen het puin luidt: 'en (de) terugkeer van de Geest'. Ruach kan in het Oude Testament adem, maar ook de geest / Geest aanduiden. Beide elementen keren terug in het bekende visioen van Ezechiël 37 over de dorre doodsbeenderen, die verspreid over het veld liggen, als na de vliegramp in de Ukraine. De profeet moet er omheen lopen en zeggen of er leven in terug zal keren. Heeft het zin om verder te leven als de greep van de dood zo sterk voelbaar is? En al die dierbaren in zijn macht? Had het leven van de terugkerende joden na de oorlog zin?

Het antwoord spant erom.

De profeet Ezechiël weet het niet meer en zegt: Gij weet het.

Dan krijgt hij de opdracht om de *ruach* aan te roepen, de wind en de levensgeest, uit alle windstreken. Daarop geschiedt het wonder dat de doden (de verslagen kinderen Israëls) herleven.

Wind, adem en geest die aanrukken uit de hoge: dat is het Pinksterverhaal in zijn oervorm, van kracht en inspiratie herwinnen en wind in de zeilen krijgen. Het is het verhaal van de hoop. De dood is nog wel alom tegenwoordig. Dood en geweld waren er ook in Zandvoort in de oorlogstijd. Lijken spoelden aan door de oorlog op zee, de joodse gemeenschap werd het dorp uitgezet, de Zandvoortse bevolking geëvacueerd, tewerkgesteld en uitgehongerd, en een prachtig kustdorp verminkt.

Hoe keerde de levensgeest terug? Hoe kwam men na de oorlog weer op adem? Waar vinden wij bronnen van hoop en inspiratie? Het bordje tussen het puin van de Zandvoortse synagoge, waarvan de restanten meteen werden opgeruimd om de herinnering aan het godshuis van de aardbodem te vagen, leggen ons de woorden in de mond.

Dauw en regen. Een verharde samenleving ontkrampst en ademt op. Een gehavende schepping komt weer tot leven. En de geest keert terug. Op 4 mei volgt 5 mei.

Het gebed van de synagoge is ook een gebed voor de medemens, voor Zandvoort; voor de mensen in het dorp en zijn gasten. 60% van de Zandvoortse joden keerde niet terug. Veel is verloren gegaan. Wat blijft, is dit gebed om terugkeer van spirit. Om nieuwe verhoudingen en een sociaal hart. Om betrokkenheid op elkaar, verzoening en gastvrijheid. Om bestuurders die koersen op het kompas van recht en vrede en burgers die elkaar zien staan, de hand reiken en behartigen wat aandacht verdient. Het gebedsbord tussen de puinhopen wijst de richting aan van oog en hart hebben voor elkaar en voor alles wat saamhorigheid en gastvrijheid — adem om te leven — bevordert.

* * *

De oorlog heeft joods Zandvoort gedecimeerd, maar niet geheel volledig weggevaagd. Een klein deel van de Zandvoortse joden keerde na de oorlog in het dorp terug. Zo begon Samson Vieijra een nieuw pension op Mezgerstraat 50, de oude villa Casa Blanca, voor de oorlog het onderkomen van Pension Cohen. Ies Dikker keerde samen met zijn vrouw en twee zoons terug en heropende zijn oude linnengoedwinkel 'De Waag' in de Haltestraat. Zo keerden nog een paar gezinnen terug. Op klassenfoto's van na de oorlog, waarvan er diverse in De Klink hebben gestaan, staan mondjesmaat ook een aantal joodse kinderen afgebeeld. Verschillende bronnen spreken over 17 teruggekeerden, waarschijnlijk families.

Na de oorlog ontstond opnieuw de behoefte aan een plaats van samenkomst om de sabbat te vieren tijdens het badseizoen. Opnieuw is daarbij sprake van het uitzien zoeken naar een geschikte locatie. De geschiedenis herhaalt zich. De kerkenraad van Haarlem, die na de oorlog geformeerd werd, nam de verantwoordelijkheid voor de diensten op zich. Vanaf 1947 is sprake van zomerdiensten in Zandvoort, op verschillende plekken. Ook in de weer geopende Clarastichting (in afgeslankte vorm) werden diensten gehouden. Zo ook in De Schelp en 'Ons Gebouw' (terug in de Brugstraat).

Vanaf 1953 vinden de diensten, dankzij de gezamenlijke inspanningen van het bestuur van Haarlem en de gemeente Zandvoort, plaats op Tolweg 10, in het gebouw van het gasbedrijf.

In 1965 kon dankzij de uitkering van een regeling voor oorlogsschadevergoeding vanwege het Rijk het pand op de Verlengde Haltestraat 75 worden aangekocht. De bovenverdieping diende als woonruimte voor de beheerder, op de begane grond kwam restaurant Carmel o.r.t. en in het basement werde een geheel nieuwe seizoenssynagoge ingericht. Daar werden bij de opening op 14 juli 1965 de wetsrollen, afkomstig uit Venlo en Enkhuizen, feestelijk binnengedragen. Onder de gasten was ook Hierbij was ook burgemeester Fenema van de partij.

Opperrabbin E. Berlinger en twee kerkbestuurders uit Haarlem dragen de Sifrei Tora (wetsrollen) binnen tijdens de inwijdingsdienst van de nieuwe synagoge van Zandvoort in de zomer van 1965.

De banken in de gebedstuimte waren afkomstig van een synagoge in Leeuwarden. De diensten werden geleid door de heer Rosenberg, die tevens uitbater van het restaurant was. Aanwezig was ook een afvaardiging van de familie Spijker. Lid van de synagoge waren slechts tien gezinnen, hoewel er nog zo'n 80 joden verspreid over het dorp woonden, de meesten gehuwd met een Nederlander.

Nieuw element in de openingsgebeden bij het in gebruik nemen van de sjoel was het gebed voor de staat Israël, waarin sommigen een vervulling zagen van de profetie van Ezechiël 37 (zie boven).

In 1973 is nog sprake van maaltijden uit de koosjere keuken in Hotel Bouwes. Daarna houden de berichten stilaan op en komt er na een bewogen geschiedenis van ~~bijna~~ honderd

jaar een einde aan joods Zandvoort in georganiseerde vorm.

+ joodse burgemeester Van der Heiden?

Bijlage 1: lijst met namen en adressen joods Zandvoort

Deze lijst bevat niet *alle* namen en adressen van joods Zandvoort in (als uitgangspunt) de periode 1925-1942, maar die namen en adressen waarvan sporen terug te vinden waren, inclusief de naamgegevens uit het boek van Spijker uit 1995, die op zijn beurt gebruik maakte van de lijst met joodse Zandvoorters bij de verplichte registratie begin 1941 en gegevens van het Rode Kruis. Nieuw in onderstaande lijst zijn een aantal namen van tijdelijk in Zandvoort verblijvende gezinnen. Ook zijn de gezinsleden bij elkaar gezet. De aanduiding (g) staat voor gemengd gehuwd, waarbij alleen de naam van joodse partner wordt vermeld.

Het feitelijke aantal joodse adressen in het dorp op momenten flink groter. Wie bijvoorbeeld het Zandvoortse bevolkingsregister raadpleegt en bij de kolom 'godsdienst' alle vermeldingen 'NIG' (Nederlands Israëlitische Gemeente) 'Israëlitisch' of kortweg 'Isr.' bekijkt, ziet al snel dat het aantal tijdelijk in Zandvoort wonende joodse gezinnen groter was dan de 'vaste kern', genoemd bij Spijker en de onderstaande, uitgebreide lijst.

Straat	Nr.	Familienaam / zaken
L'Amistraat	92	Simon Michael Speijer
Nicolaas Beetslaan	14	gezin Emanuel Minden; Herman (g)
Bentveldweg	8a	Alfred Kattenburg
	12	gezin Ernst W. Sachs; Ruth en Eva (g)
	14	Mathilde Wijermann (g)
	15	gezin Elisabeth Flora Pimentel-van Hasselt; Diane (g)
Boulevard Barnaart	18	Lezer Hyman Cohen
	22	gezin Maurits en Judith Cohen-van Essen; Jeannette
Boulevard de Favauge	12	Karel F. Katz
	20	gezin Izaak Bos; Catharina (g)
	28	gezin Jacques en Rachel Struch-Salti; Dolf en Hans (vanaf 1940: Kostverlorenstraat 20)
	25-26	# Hotel-pension De Favauge
Boulevard Paulus Loot	2	J. Lissauer (vanaf 1924)
	41	Henri J. van Abbe
	51	Judith Sluijter
Brederodestraat	13	gezin Philip en Judith van Beets; Marion en Benjamin
	30	gezin I.J. Druif (vgl. Stationsstraat 20)
	37	C. Wijnberg
	43	Mozes van Dam
	44	gezin Moritz Goudsmit; Jeannette gezin Samuel en Annie Meta Stranders-Waisvisz
	66	Marcus Jacob en Louise Snijders
	72	D. van Praag
	105	Margaretha Reiss
	106	Jacob van Praag
	116	Sophia en Cornelia Komkommer
	122	gezin Mozes en Sarah Cohen Rodrigues-Posener; Jozua en Loesje
	125	gezin Louis en Rosalie Cohen-Chotzen
	127	gezin Lucie M. Rinkel-Spijker; Lambertus, Lucie en Frits (g)
	130	gezin Barend P.E. van Es; Elsje, Willem, Eduard (g)
	173	gezin Karel Marshand; Ellie, Karel, Lucy, Petronella, Bertha (g)
	193	Elsie Eisig (g)
Brugstraat	3	gezin Nathan en Betje Swaab-Appelboom
		gezin Isaäk en Debora Bronkhorst-Pollack; Rachelle en Rosette
	3a	gezin Isaäk en Marianne Menist-de Magtige; Clara en Ab
	5	A. Cohen (vanaf) 1924
	5a	B. Polak

Duindoornlaan	15	gezin Salomon de Koning; Philina en Willem (g)
	23	gezin Hans en Nora Feibelman-Hofmann; Andry Laura Hofmann-Schnurman (vluchteling; dec. 1938)
	19	gezin Karl A.R.E. Leoni; Jan en Annette (g)
	45	Henriette W.C. Adelaar
	20	Willy Adolf Adler
Burg. Engelbertstraat	21	gezin Ernst en Hedwig Kann-Koppel; Lore en Rosemarie
	44	gezin Berta Sara Hallenstein (g)
		gezin Moritz I. en Else S. Gans-Fraenkel
	55	Henriette Salomon
De Genestetstraat	77	Abraham Polak; Henny Goldberg
	3	gezin Simon en Esther Metzelaar-de Raaij
Dr. Gerkestraat	8	gezin Louis Metz
		# muzieklessen viool
	16 rood	gezin Jacob en Fietje De Stuiwer-de Klijn; Elco en Charlotte
	19	gezin M. Prins en S. Prins-Coezijn
	21	gezin Isaac en Johanna Zwaab-van Amerongen; Roosje
	22	gezin Samuel en Rebekka Henselijn-Italiaander; Sal, Marcus en Freddy
	28 huis	gezin Samuel en Clara Drukker-Ritmeester
	35 rood	A. van Moppes
		# vlees verkoopkantoor
	36 rood	gezin Gerrit en Elza Blits-Kusheron; Alfred, Elisabeth, Lina Hartog en Elizabeth Natkiel
	38	Carolina Markus
	49	gezin Jacob en Betje Reijmers-van Wesel
Hugo de Grootstraat	2	gezin Joseph Israel en Käte Blumenstein-Jacobson; Lonny
	9	gezin Louis Cohen; Louise, Paula, Johnny (g)
	12	# Joodse Jeugdherberg
	25	gezin Benjamin en Beela Polak-Wolf; Arnoud
	36	# joodse jeugdherberg (1934-1936)
Grote Krocht	4	# brood- en banketbakkerij L.J. Rinkel (g) (zie Brederodestr. 127)
	9	# meubelhandel Gerrit Bartels (zie Kerstraat 10)
	10 bis	gezin Jan Schrande; Johanna (g)
	22	# groenten- en fruithuis Leendert Samuel Wennek
Haarlemmerstraat	1	gezin Isaac Agsteribbe, zie Zeestraat 61
	8a	gezin Johan en Klara Bramson-Citroen (beiden † in 1929)
	33	Jacques Springers
	36	# pension Rebecca Vaz Diaz ; Mirjam Baruch Sacharias
	40	gezin Zadok Levie en Keetje Blok-van Geuns († 1932 en 1933); Louis, Leo en Jacques
	46	M. Trompetter, vestiging in Zandvoort 1924
		H. Citroen
	66	gezin Hartog en Evelina van de Kamp-van der Hoek; Meijer en Betty
	86	gezin Maurits Abas; Matthijs en Salomon (g)
	90	gezin Hijman en Mientje Citroen-Zaligman; Martha en Frieda Samuel Lisser
Haltestraat	94	gezin Adolf Noach; Gerhart, Aliza en Anne (g)
	3	gezin Jacob Trompetter
		# horlogerie en goudsmit (1916-1932)
		gezin E. Noack
		# winkel fijne vleeswaren (jaren dertig)

	20	# schoenenmagazijn Simon Bronkhorst (zie Zeestraat 47)
	29	gezin Salomon en Hanna Pappie-Gomes de Mesquita; Heintje en Max # schoenwinkel Pappie
	32 bis	gezin Joseph Waterman; Deborah (later Parallelweg 29) # taxateur
	32a	gezin Barend en Sara van der Bijl-da Costa da Fonseca (zie Zeestraat 67) Rebecca Jacobs
	35	gezin Meijer en Johanna Rood-Braaf; Betjen # brood-en banketbakker
	40	gezin Isodore Simon en Betje Dikker-de Vries; Simon en Loek # manufacturenmagazijn De Waag Julia C.P. Wiener
	60	gezin Gerson en Betje Dreesse-Citroen; Barend en Eddy
	65	# sigarenmagazijn De Halte (zie Kerkstraat 24)
	66	Jacobus A. en Michael de Leeuw
	69	# parfumerie Betsie Citroen (zie Kostverlorenstraat 23)
Verlengde Haltestraat	71	gezin Salomoon en Marie Overste-Batavier # pension Verdooner
	73	gezin S. Kannegieter
	75	Frederica Roos-Bing; J.C.H. Marsalje
	75a	gezin Jacques Eddy en Judith Levy-Roos; Jacques, Zadok en Rita
	77	gezin Levie Salomon en Rosa Levy-Cohen; Leentje
Van Heemskerckstraat	5	gezin Benjamin en Leentje Lopes Diaz-Citroen; Abraham # kleermaker (ook Tramstraat 1)
Heerestraat	1	gezin Heijman Leonardus en Rachel van der Lijn-Achttienribben; Gonda, Lion, Betsie, Abraham # pension Van der Lijn
Helmersstraat	21	gezin Jacob Blom; Lilian en Gerrit
Hobbemastraat	16	Margaretha Blits
	28	gezin Joseph Cosman; Betsie en Leopold (g)
Hoogeweg	5	gezin Eduard en Anna Catz-van Dam
	53	gezin Robbie; Jacob (g)
	59 zw.	gezin Barend en Francisca Kool-Eliazar; Saartje
	61 rood	gezin Abraham en Elizabeth Melkman-Goudsmit; Siegfried
	74	Rachel Keijser; Roza Klara Wachtel
	78	Samson Vieijra; Elisabeth van der Kar-Vieijra Josef en Geertruida Vieijra-Linnekamp († 1940) # Pension Pretoria (na de oorlog: Mezgerstraat 50)
Const. Huijgensstraat	26	Louis Kisch (g)
Julianaweg	1a	Louise C.S. Freitag en Louise H. Wallien
Ten Katestraat	20	gezin Benedictus en Sara Waas-de Korte; Ies en Hester
Kerkplein	5	# hotel-restaurant Gompertz-de Beer (1912-1936 = Grote Krocht 1) gezin Isaäc en Lea Ketellapper-Paes; Aaltje, Louise, Rachel, Ronald
	5-l	gezin Mietje Komkommer-Paes; Sophia en Cornelia
Kerkstraat	3	# snelfotografie Simon Bohemen (ook Zeestraat 21)
	5a	gezin Kroonenberg; Hans
	7	# hotel-restaurant Gompertz-de Beer (1900-1912)
	8	H. Mok # restaurant en fijne vleeswaren
	10	gezin Gerrit en Hanna Bartels-Henselijn; Sally († 1940) en Abraham

		(zie Grote Krocht 9)
	18a	H. Cohen
	19	gezin Josua Jessurun d'Oliveira (vanaf 1932) # Rembrandt Theater en café d'Oliveira
	24	gezin Simon en Betje Cosman-Noord; Joseph, Henri, Dina en Max # winkel souvenirs (daarvoor Stationsstraat 5)
	27	gezin Max en Esther Noach-Bonte; Isidoor # pension Het witte huis, restaurant en fijne vleeswaren
	32-34	# kledingzaak Het Koopjeshuis Leendert Toorenburg (zie Mezgerstraat 32)
	35	gezin Isidoor en Edith Noach-Gobas (tot 1935; daarna in Haarlem) # fruithuis I. Noach
	35	S. Mok # winkel huishoudelijke artikelen
	39	gezin Hartog van de Kamp (Zie Kostverlorenstraat 73) # winkel
Van Kinsbergenstraat	4	gezin Jacob en Marjanne Spijjer-Schaap; Mozes
	7	gezin Maurits en Elizabeth Citroen-Stokvis; Sonja.
	11	Elza Mok (g)
Koningstraat	50	gezin Mozes Meijer; Elias (g)
Koninginneweg	6	A. Vigevano
	7	gezin Isaac Joseph en Benvenida Kroon-Bonnettemaker
	8	J. Wagenaar-Koopman # pension Hollandia
	9 huis	gezin Jacob Bernard en Catherine Gerrits-Abas
	11 rood	gezin Arie en Anna Citroen-Trompetter
	15	gezin Emil Fraenkel; Poppo (g)
	20	gezin Samuel en Esther Gompers-Mocoviter; Jacques, Jansje en Abraham
	21	gezin Nathan en Rosette Melkman-Groen
	25	gezin Leo Andreson (tot 1930)
Julia de Jong	38	gezin Joseph en Catharina Slier-Vleeshouwer; Henri gezin Levie en Betje Hakker-Velleman gezin Samuel en Anna Neeter-Hakker; Abraham
	41	gezin Robert Paul Kokosky; Roberta (g)
	42	gezin Leopold S. († 1940) en Emma Rachel Jacobs-Buzaglo
Kostverlorenstraat	4	gezin Mijer en Bertha Spijjer-Blitz; Lucie, Jacques en Alfred
	6	# pension Julius Bier
	7	Juliette Penaat-de Vries (g); Alma # radiozaak Penaat
	8	gezin Adolf en Adèle Korpes-Muzikant # makelaardij
	9	Sara Kapper-Roos; Alida en Esther Jeanne Blitz
	10	# pension Salomon Overste
	12	# pension Vaz Diaz (zie Haarlemmerstraat 36)
	19	gezin Simon en Sara Salomons-van der Velde; Benjamin
	23	gezin Gerson en Betje Dreese-Citroen; Barend en Eliazar # kinderpension Huize Bep
	26	gezin Levie en Sara Elte-Baars; Gitella, Bela en Freddy
	27	Catharina Barselaij en Rebecca Achttienribben
	28	gezin Israël en Saartje Glowinski-Streep;
		gezin Isaäk en Jetje Sjouwerman-Croonenberg; Elly
	29	gezin Izaäk en Maria van der Bijl-Van Praag

		# rijwielhandel
30		gezin Jacob en Meta de Leeuw-de Vries; Ilse
32		Josephus C. Wijnschenk
42		gezin Leo Andreson (tot 1930; daarna geëmigreerd)
		gezin Abraham en Catharina Klisser-Visjager; Hans, Robert, Elsie
44		gezin Hijman en Elisabeth Mok-Blitz; Sara
50		gezin Felleman; Jaap, Betty en Suzy (g)
53		# ritueel kinderpension Corrie
55		gezin Menni en Mathilde Betty Leefsma-Coltof; Jenny en Ralph
56 bis		Leah Bierman
62		gezin Van Witsen; Hans
64		gezin Philip en Sara Levit-Bargeboer; Charlotte en Jack
65		gezin Sander en Grietje Mozes Rafalowitch-Polak; Liesje (tot 1938)
		gezin Levie en Saartje van der Glas-Frank (zie nr. 23)
65 rood		gezin Andries en Sophia Groenewoudt-Goud;
		Abraham Emanuel Groenewoudt; Sophia en Elisabeth Natkiel
65 huis		Clara Prins
70		Louise de Jong
73		gezin Hartog van de Kamp; Meijer en Betty
		# kinderpension o.r.t. echtpaar Frank (vanaf 1938 Mezgerstraat 82)
77		gezin Barend en Vrouwtje van Thijn-Reens; Esther en Frederica
		# ritueel kinderpension mej. Esther van Thijn
	89b	gezin Jacob en Klaartje Druif-Scharlewie; Hendrika, Salomon, Rosa Dena
90		gezin Mozes en Lea Vaz Dias-de Boers; Rebecca, Jacob en Bob
91		dokter Dijkstra-Volkers, geneesheer-directeur Clarastichting
93		Zippora Meijer (kokkin); Elizabeth de Jong; Johanna Marianne Rubens
		Elisabeth Louise Levij; Ida Ohlbaum
		# Joods kinderziekenhuis en sanatorium Clarastichting (1913-1940)
94		Franz Schiff
95		Rika en Klara van Gelderen; Alfred en Herman Goudsmit
		Betsy van der Heim; Sigrit, Armin, Eveline en Michael Jockels;
		Rosa Palm; Erwina Rijbstein; Eduard Pool; Beppie en Alida Perels
		Louis, Betsy en Meijer van der Horst; Erwina Rijbstein
		# Amsterdamse Vakantie Kolonie
110		Betje Halderman (g)
127		Jacob en Meta de Leeuw-de Vries
Kruisstraat	8	Esther van der Brug
Marisstraat	36 rood	gezin Izak en Grietje Bed-Calo; Philip
Marnixstraat	3	Mej. M.W.P.C.H. Jacobson
	5	Henriette Elisabeth Citroen
	6	gezin Mozes Groen; Barend en Jeanne (g)
Prins Mauritsstraat	1	Frits Benjamins
Dr Joh. G. Mezgerstraat	1	Jacob Trompetter;
		gezin Isaäk en Esther Trompetter-Zendijk
		# horlogerie
	23	gezin Abraham en Mietje Smalhout-Gobitz; David, Rachel, Hartog Rachel Bing; Freddy Jacobs (g)
	24	gezin Salomon Joseph en Betsij Kroon-Citroen; Eva
	29	M.B. Bloch, arts (1941-1942)
	32	gezin Leendert en Rebecca Toorenborg-van Dijk (zie Kerkstraat 32)
		Arnold Vedder
	33	Synagoge Nederlands Israëlitische Gemeente Zandvoort (1922-1940)
	36	gezin Tobias en Geertruida Sjouwerman-Polak; Annie

	37-39	gezin Julius en Henriëtte Braun-Limburg; Lili en Manfred Therese Sara Pollack-Bein; Rosa Pollack # pension Braun
	50	gezin Henri Michel en Betsie Wolf-Keizer; Grietje en Jacqueline gezin Albert van Rijn; Mike (g) # pension Cohen
	75a	Sara Ockersen
	82	# kinderpension Zee en Duin o.r.t. echtpaar Frank (vanaf 1938)
	114	gezin Simon en Henny Clara Philips-Velleman; Max
	116	gezin Maurice en Sara Dukker-Kleerekoper; Rosalie en Freddy
Nieuwstraat	25	gezin De Vries; David (g)
Oosterstraat	5	Margaretha Simons
Oosterparkstraat	5	gezin Isidor en Bertha Vogel-Ricardo; Michael
	53	gezin Izaak en Clara van Praag-Groen; Mia, Renée, Anneke
	54	Dr. Käthe Neumark (ook Brederodestraat 35) # kindertehuis Käthe Neumark
	65	gezin Nathan en Rachel Melkman-Groen; Siska en Betty
Van Ostadestraat	21	Gerlach M.H. Halderman (g)
Paradijsweg	10	gezin Abraham en Aaltje Sacksioni-Coster; Anna Louis Bohle
	13	Maria Helena Kroonenberg
	17 bis	gezin Herman E. en Lilian C.J. Boddé-Buurman; Ningo (Eugenie) (g) # reformhuis Boddé
Parallelweg	5	gezin Esther Snijders-Knoop; Harry, Marie, Johnny, Jeanette en Edward (g)
	21a	Maurits Kapper; Alfred, Annette en Hendrika (g) (vanaf 1938)
	23a	gezin Louis Ctroen; Arie (g)
	27 huis	gezin Abraham en Schoontje de Leeuw-Polak; Henri en Louis de Leeuw
	31	gezin Kalef en Anna Peres-Bronkhorst; Maurits # handel in Perzische tapijten
	35a	gezin Aron en Sara Hekster-Walg; Branca en Mina J. Jacobson jr. # stoffeerder / woninginrichting
	49	gezin L.S. Levie (vanaf 1932)
	49 huis	gezin Stella Adeleide Bakker-Dornfest; Adolf Bakker (g)
	95	S. Menist, sjoeldiensten aan huis 1918-1919
Regentesseweg	3	Judith de Jongh-van Amerongen
Schelpenplein	10	D. de Vries
	17	Leo Jampoller (g)
Schoolplein	2 rood	Johanna Josephina Cats
Dr. Smitstraat	5	gezin Szymon (Simon) en Luna Cymbalist-Peres; Rosa
	7	# kindertehuis Groot Kijkduin (1941: 27 joodse kinderen)
	10	gezin Joshua Harpman (g)
Jan Snijerplein	1	Wed. Alyda Beber-Cohen
	11	Jaantje Oesterman
Van Speijkstraat	3	Maria Beekes (g)
	10	gezin Julius van Raalte; Armand en Raymond (g)
	8a	Jacob Wilhelm Cohen (zakenpartner Par.weg 49)
	17	gezin Schellevis; Maurice
	19 huis	Mozes en Lea Cauveren Keetje van Coeverden
	19a	gezin Heintje van Dartelen-Druif; Jacoba (g)

	25	# klermaakster Heintje Druif gezin T. Sterk-Nieuwendijk; Eetje
Spoorstraat	13	gezin De Winter; Israël
	22	gezin Kosman en Grietje van der Poorten-Vaz Diaz; Godfried, Rozette, Maurits, Hannah
		# petroleum en huishoudelijke artikelen
	?	# sigarenwinkel Sacksioni
Stationsplein	23	gezin Levie en Mietje Citroen-Streep # makelaardij L. Citroen
Stationsstraat	23 bis	gezin Engelina van Wijk-Troostwijk; Lambertus (g)
	9	gezin Gabriel de Leeuw; David en Pieter (g)
	9-11	# café De Leeuw
	11	Wed. D. de Leeuw-Hamburger
	12	A. Polak
	12a	I. Polak
	13	Klarina H. de Leeuw
		# drukkerij/reisagent A. de Hond
	13a	gezin Levie en Saartje van der Glas-Frank
	14	Cato de Jong # dameskapsalon To de Jong
		17a # slagerij Albert van Rijn (zie Mezgerstraat 50)
	19	gezin Joseph en Selina Grootkerk-Druif; Salma en Elisabeth
	20	gezin Isaac en Betje Druif-Trijbetz; Jacob, Heintje, Selina (volw.) # pension Druif
Jan Steenstraat	13	Anna Samuels
Teunisbloemlaan	2	gezin Juda en Rose Einhorn-Raben; Lily Elle Einhorn; Ilse Sarah Tauber
	6	Johanna de Vries; Dolly Velu; Marijke van Galen
Tolweg	6 rood	gezin Salomon en Esther Metz-Wijnberg; Rita en Judy
Tramstraat	7	gezin Jacob en Anna Delden-Mossel; Salomon
	13	M. van Moppes
	26	gezin Albert van Moppes; Alfred, Annette en Hendrika (g)
Trompstraat	1	gezin Erich en Adèle Winter-de Smitt
	4	gezin Louis Bonewit en Frederika Soesan
Wilhelminaweg	7	gezin Gerrit en Hendrika Oudkerk-Voet; Henk Josephine en Eliza van der Laan
	10	gezin Leo en Else Rosy Rubens-Bonnist; Bernard
	11	gezin Simon en Sophia Krieks-Soesan; Hans en Simon Simon en Rachel Soesan-da Costa da Fonseca
	18	gezin Felix en Roza Boekebinder-Broekman; Marcel, Simon en Dick
	19	gezin Meijer en Henriëtte de Swarte-Cohen; Elisabeth en Abraham gezin Philip Maarsen; Bertha en Eddy
Zandvoortschelaan	32	Judith Visser; Johanna Wijnberg
	50	gezin Wilhelmine D. Dekker-Bröll; Karl en Sonja
	60a	gezin Hartog en Reina Simons-Morpurgo
	64a	gezin Arie en Dietje Plas-de Bruijn
	158	Marjelein en Herman Heijermans
	221	gezin Valentijn Polak; Louise (g)
	327	Flora Raaff-Rodrigues de Miranda: Willie en Johan (g) Susi Redlich

Zeestraat

- 1a J. de Jong
IJsverkoop en tropisch vruchtensap
- 6 gezin Simon en Sara Kannegieter-Abas; Andries
- 10 gezin Jozef Nordheim (g)
belegde broodjeswinkel
- 11 # pension Zendijk
- 17a gezin Sophia Cohen Rodriguez-Blanes; Josua en Eva
pianolerares
- 18 gezin Levie en Esther Moscoviter – Silas; Marianne, Jaap, Freddy
mode- en sporthuis
- 19 gezin Maurits en Esther Blitz-Cosman
delicatessenwinkel en grutterij Gebr. Blitz
- 21 gezin wed. Rebecca Bloemendal-Zilverberg; Philip en Harry
Roosje Zilverberg
slagerij (voorheen Brugstraat 14)
- 23 gezin Salomon Bohemen-Kopuit; Maurits
fotowinkel (vgl. Kerkstraat 3)
- 25 # groente, fruit en aardappelen Leendert Wennek
- 28 gezin Salomon en Leentje Cohen-van der Bijl
cadeau- en huishoudelijke artikelen De Kleine Kapel
gezin Louis en Rosette Smit-Schaap; Maurice
- 31 gezin Joseph en Selina Grootkerk-Druif; Elisabeth
- 35 gezin Samuel en Helena Engelsman-Schlösser; Jacob en Esther
S. Polak en L. Trompetter
- 37 Simon en Betje Bronkhorst-Streep
- 36-38 # Hotel Splendide o.r.t., F. Spitz-Konijn (1931-1933)
Hotel Hiegentlich o.r.t. (1933-1941)
- 39 gezin Rachel Andriesse-Kroonenburg; Felix en Lucien (g)
- 40 gezin Zacharias en Jansje Swaab-Hooreman; Judith
gezin Maurits en Elisabeth Frank-Blanes; Jacob en Esther
(ook Kostverlorenstraat 73 en 28 en Mezgerstraat 82)
- 47 gezin Simon Bronkhorst
- 48 gezin Abraham en Zipora Vedder-Toorenborg; Nol
broodbakkerij Vedder
- 53 Frouwke Kroon; Rebecca Polk
- 55 gezin Simon en Mietje Cohen-Velleman; Abraham, Sara en Hartog
Abraham Simon Cohen
- 57 zw. gezin Mozes en Heika Waterman-van Brink; Aby
- 59 Eliazer en Johanna Sons-Elsas
- 60 # Pension Soester
- 61 gezin Isaäk en Mietje Agsteribbe-Zwaaf; Bob en Alex
H. Bloemendal
- 61 huis gezin Aäron en Rachel Polak-Gobitz
- 62 Nathan en Sara Streep-Soester
hotel-pension Streep
- 63a Mozes en Rebecca Bronkhorst
- 64 gezin Salomon en Antje Overste-Snoek
pensionhouder en sigarenwinkel
gezin Levie en Aaltje de Zwarte-Polak; David
kruidenier en chocolaterie
- 65 ben. Judith Ossendrijver; Mina Klijnkramer
- 67 gezin Barend en Sara van der Bijl-Costa da Fonseca; Sara
kappershuis Clara
- 67 bis Henriëtte Polak

Bijlage 2: joodse hotels, pensions en verblijfplaatsen in Zandvoort

o.r.t. = onder rabbinaal toezicht (streng koosjer); rit. = rituele keuken (koosjer). Naast talloze particuliere logeeradressen:

1.	Hotel Welgelegen o.r.t.,	1881	Kerkplein	tot 1884
2.	Hotel Jacobson o.r.t.,	1883	Bij de passage, Mezgerstraat	tot 1887
3.	Grand Hotel Victoria o.r.t.	1885	Bij het station en het Kurhaus	tot 1887
4.	Hotel Gompertz-de Beer o.r.t.	1900	Kerkstraat 5-7	tot 1912
5.	Pens.-restaurant J.N. Frank-Gerzon	1902	Haltestraat 1 (later 1-10)	tot 1910
6.	Pension Huize Aleida, rit.	1903	Haltestraat 31a	tot 1904
7.	Pension-restaurant Elie Drukker	1903	Duinstraat 6 / 1910: Haltestraat 1	tot na 1919
8.	Pension-restaurant Barends, rit.	1909	Diakoniestraat 37 / Kerkpad 8	tot 1913
9.	Pension Zendijk, rit.	1910	School.3, Kerk. 32, Tram. 7, Zee.11	tot na 1936
10.	Hotel Gompertz-de Beer o.r.t.	1912	Kerkplein / Grote Krocht 1	tot 1936
11.	Joods sanatorium Clarastichting	1913	Kostverlorenstraat 93	tot 1941
12.	Familiepension Isaac Druif, rit.	1917	Stationsstraat 24	tot 1941?
13.	Pension-rest. Het Witte Huis, rit.	1919	Kerkstraat 27	tot 1941
14.	Hotel-pension Huize Juliana	1920	Brederodestraat 44	tot 1923
15.	Pension Soester, rit.	1921	Spoorstr. 32-34/ Zeestr. 36-38 / 62	tot 1941
16.	Pension Elisabeth	1921	Kostverlorenstraat 89	tot 1924
17.	Familiepension Vaz Diaz, rit.	1921	Kostverlorenstraat 12	tot 1935
18.	Pension-restaurant Gans, rit	1921	Haltestraat 36 / Hogeweg 46	tot 1924
19.	Pension Hamerslag o.r.t.	1922	Haltestraat 36	tot 1923
20.	Pension A. Cohen o.r.t.	1926	Mezgerstraat 50	tot 1941
21.	Pension F. Spits-Konijn o.r.t.	1927	Hoogeweg 5	tot 1931
22.	Pension H.L. van der Lijn, rit.	1928	hoek Heerestraat/Grote Krocht	tot 1928
23.	Pension Pretoria, Frits Vieijra rit.	1929	Hogeweg 78 ; na de oorlog Mezgerstraat 50	
23.	Hotel-restaurant Splendide o.r.t.	1931	Zeestraat 36-38	tot 1933
24.	Hotel-pension De Favauge o.r.t.	1931	Boulevard de Favauge 25-26	tot 1941
25.	Pension-restaurant Streep, rit.	1932	Zeestraat 60	tot 1941
26.	Pension Braun, rit.	1932	Haarlemmerstraat 24	tot 1941
27.	Pension mej. Rebecca Vaz Dias, rit.	1932?	Haarlemmerstraat 36	?
28.	Hotel Hiegentlich o.r.t.	1933	Zeestraat 36-38	tot 1941
29.	Pension Jacob van Praag, rit.	?	Brederodestraat 106	tot 1941
30.	Pension Overste, rit.	1933	Kostverlorenstraat 10	tot 1941
31.	Pension Hollandia, rit.	1934	Koninginneweg 8	?
32.	Pension Julius Braun o.r.t.	1934	Mezgerstraat 37-39	tot 1941
33.	Pens.-rest. Tobias Verdooner o.r.t.	1934	Verlengde Haltestraat 71	tot 1941
34.	Pension Bier o.r.t.	1936	Kostverlorenstraat 6	tot 1941
35.	Pension J. Bier o.r.t.	1940	Mezgerstraat 84	tot 1941
36.	Pension Isaäc Bos	?	Boulevard de Favauge 20	tot 1941
37.	Ritueel Kinderpension Corrie	1931	Kostverlorenstraat 53	?
38.	Kinderpension Huize Bep	1937	Kostverl. 23 / Piet Heinstraat 9	tot 1941
39.	Kinderpension Esther van Thijn	?	Kostverlorenstraat 77	tot 1941
40.	Kinderpens. Zee- en Duinzicht o.r.t.	1931	Kostverl. 73 / Mezgerstraat 82	tot 1941
41.	Kinderpension Hiegentlich o.r.t.	1933	Zeestraat 36-38	tot 1934
42.	Kindertehuis Käthe Neumark o.r.t.	1934	Oosterparkstr. 54 / Bred. 96	tot 1939
43.	Joodse Jeugdherberg	1934	Hugo de Grootstraat 12	tot 1936
44.	Klein Kijkduin	?	Kostverlorenstraat 71	tot 1939
45.	Ritueel Jeugdpension Metanell	1939	Kostverlorenstraat 71	tot 1941
46.	Kinderpension Groot Kijkduin	1930	Kostverlorenstraat 70	tot 1936
47.	Kindertehuis Groot Kijkduin	1936	Dr. Smitsstraat 7	tot na 1945
48.	Amsterdamse Vakantiekolonie	1887	Kostverlorenstraat 95	tot 1941

Bijlage 3: joodse winkels e.a. in Zandvoort, 1881-1920

1.	Hotel Welgelegen o.r.t.,	1881-1884	
2.	W. Hanau & Co, kledingmagazijn	1881	Passage 4
3.	Franco Mendes en Van der Elst, wijnhandelaar	1881	Passage 7
4.	Bernard Citroen & Co.	1881	Passage 23
5.	Hotel Jacobson o.r.t.,	1883-1887	
6.	Grand Hotel Victoria o.r.t.	1885-1887	
7.	Broodbakkerij Sijtsema	1895	Noordbuurt Bad Zandvoort
8.	Wed. Gompertz-de Beer, rest. o.r.t.	1900	Kerkstraat 7 vanaf 1912 Grote Krocht 1
9.	Felix van Gelder, koosjere slagerij	1901	Filiaal Zandvoort
10.	Paul. C. Kaiser, broodbakker met koosjere afdeling	1902	Grote Krocht
11.	J.N. Frank-Gerzon, koosjer restaurant	1902	Haltestraat 1
12.	Elie Drukker, vishandel-restaurant	1903	Duinstraat 6; vanaf 1911 Haltestraat 1; vanaf 1919 Van Ostadestraat 22
13.	Eetsalon en restaurant Huize Aleida, A.M. Ensel	1903	Haltestraat 31a
14.	D. de Leeuw, salon voor ijs e.a.	1904	Dorpsplein 15
15.	Broodfabriek De Haan o.r.t., hofleverancier	1904	Filiaal Zandvoort
16.	K. Goudsmit, snelfotograaf	1909	Passage
17.	Barends, koosjer pension-restaurant	1909	Diaconiestraat 37; vanaf 1911 Kerkpad 8
18.	J. Trompetter, edelsmid, juwelier	1910?	Haltestraat 3
19.	Pension-restaurant Zendijk, bezorging diners	1910	Op drie plekken -> Zeestraat 11
20.	Rudolf de Jonge Urbagh, brood en banket	1911	Zeestraat 42
21.	I. Cardozo, kruidenierswaren	1911	Mezgerstraat 10-12

Haarlems- en Amsterdams-joodse leveranciers van rabbinale producten in Zandvoort:

a.	L.M. Keizer, Lange Begijnestraat 26, Haarlem, vleeshouwerij o.r.t.	1893
b.	I. Italie, Jansstraat 67, Haarlem, vleeshouwerij-restaurant o.r.t.	1899
c.	Confiserie Parisienne, H. de Beer, Lange Veerstraat 33, Haarlem	1899
d.	Melkinrichting Hartenlust, Haarlem: melk, karnemelk, roomboter en kaas o.r.t.	1903
e.	Hotel-pens. H.M. Keizer, Oude Groenmarkt 24, Haarlem, diners en vlees o.r.t.	1903
f.	I.A. Lessing, Frankenstraat 12, Haarlem, vleeshouwerij o.r.t.	1903
g.	Broodfabriek S. Cohen, Spaarnwoudestraat Haarlem, brood, matses e.a. o.r.t.	1910
h.	H.M. de Lange, A'dam, melkproducten o.r.t. (bij W. de Joode, Stationsstraat 28)	1910
i.	Pension-restaurant J.S. Cauveren, Zijlweg 52, Haarlem, lunches, diners o.r.t.	1911
j.	Marcus' fijne vleeswaren, Haarlem	1911
k.	E. Goud, Jansstraat 87, Haarlem, brood- en banketbakker o.r.t.	1911
l.	Koosjer restaurant H. de Vries, Lange Wijngaardstraat 14, Haarlem, diners	1917
m.	S.M. Keizer, A'dam, poelier, kippen o.r.t.	1919

(lijst Zandvoort, vervolg):

22.	Kerkmeester-Schornisheim, vleeswaren	1912	Kerkstraat 5
23.	Fa. Benjamin Levie Schaap & Co, damesmode	1916	Mezgerstraat 16
24.	Pension-restaurant Isaac Druif	1917	Stationsstraat 24
25.	J.J. del Canho, juwelier, parfumerie	1917	Strandweg
26.	Sigarenmagazijn Simon Cosman,	1918	Haltestraat 61
27.	Max Noach, restaurant en vleeswaren	1919	Kerkstraat 27
28.	M. Hart & Co., vleesproducten	1919	Smedestraat 23
29.	Poelier Streep,	1920	Haltestraat
30.	Fa. H.P. Soester, poelier o.r.t.,	1920	Haltestraat 17
31.	Gebr. Blitz, grutter en delicatessen	1920	Zeestraat 19

Bijlage 4: joodse ondernemers in Zandvoort, jaren dertig

1. IJs en vruchtensap o.r.t. J. de Jong	Zeestraat 1a	vanaf 1936
2. Slagerij Joseph Nordheim	Zeestraat 10	tot 1941
3. Piano- en zanglessen Sophia Rodrigues-Blanes	Zeestraat 17a	tot 1941
4. Banketbakkerij I. Rouw (onzeker?)	Zeestraat 6	tot 1935
5. De Haas fijne vleeswaren, Jozef Nordheim	Zeestraat 10	1934-1941
6. Textielwinkel Levie Moscoviter	Zeestraat 18	tot 1941
7. Grutter en delicatessen Gebr. Blitz	Zeestraat 19	tot 1941
8. Slagerij Wed. R. Bloemendal-Zilverberg o.r.t.	Zeestraat 21	tot 1941
9. Fotozaak Simon Bohemen (2 ^e winkel)	Zeestraat 23	1936-1941
10. Groente, fruit, aardappelen, L. Wennek (2 ^e winkel)	Zeestraat 25	vanaf 1938
11. Huishoudwinkel De Kleine Kapel - Sally Cohen	Zeestraat 28	tot 1941
12. Huiswerkbegeleiding mw. M.S. Spitz	Zeestraat 36	tot 1941
13. Makelaardij Levie Citroen	Stationsplein 23 / Zeestraat 37	tot 1941
14. Luxe Broodbakkerij Abraham Vedder	Zeestraat 48	tot 1941
15. Schoenmaker Mozes Bronkhorst	Zeestraat 63a	tot 1941
16. Sigaren en boekwinkel Salomon Overste	Zeestraat 64	tot 1941
17. Kappershuis Clara, Barend van der Bijl	Zeestr. 67 / Oranjestr.17	tot 1941
18. Radio Penaat (g)	Kostverlorenstraat 7	
19. Makelaardij Adolf Korpes	Kostverlorenstraat 8	tot 1941
20. Confectieatelier Elly Sjouwerman	Kostverlorenstraat 28	
21. Rijwielhandel Izaäk van der Bijl	Kostverlorenstraat 19	
22. Vleeswaren Julius Bier (besteladres)	Kostverlorenstraat 44	
23. Sander Rafalowitch, kleermaker	Kostverlorenstraat 65	1929-1938
24. Emil Fraenkel, tandartspraktijk	Kostverlorenstraat 89	1928-1932
25. Fijne vleeswaren fam. E. Noack	Haltestraat 3	tot 1941
26. Schoenenmagazijn Simon Bronkhorst	Haltestraat 21	tot 1941
27. Schoenwinkel Salomon Pappie	Haltestraat 29	tot 1935
28. Taxateur Joseph Waterman	Haltestr. 32b / Van Speijkstraat 17	
29. Brood- en banketbakkerij Meijer Rood	Haltestraat 35	tot 1941
30. Manufacturen De Waag - Isidore Simon Dikker	Haltestraat 40	tot 1941
31. Kruidenierswaren o.r.t. Levie de Zwarte	Haltestraat 64	tot 1941
32. Sigarenmagazijn 'De Halte' – Simon Cosman	Haltestraat 65	tot 1941
33. Parfumerie Betsie Dreese-Citroen	Haltestraat 69	tot 1941
34. Snelfotografie Simon Bohemen	Kerkstraat 3	tot 1941
35. Fijne vleeswaren / restaurant H. Mok	Kerkstraat 8	tot 1935
36. Filmtheater en café Jos. Jessurun d'Oliveira	Kerkstraat 19	tot 1941
37. Sigaren en souvenirs Simon Cosman (2 ^e winkel)	Kerkstraat 24	tot 1941
38. ? Winkel Hartog van de Kamp	Kerkstraat 24	tot 1941
39. Kledingzaak Leendert Toorenburg, Het Koopjeshuis	Kerkstraat 32-34	tot 1941
40. Slagerij / restaurant Max Noach, Het Witte Huis	Kerkstraat 27	tot 1941
41. Fruithuis Isidoor Noach	Kerkstraat 35	tot 1934
42. Huishoudelijke artikelen S. Mok	Kerkstraat 35	tot 1936
43. Melk o.r.t. bij De Sierkan	Kerkplein 1	
44. Melk o.r.t., P.K. Warmerdam/Melkerij Mariënbosch	Hogeweg 29	
45. Kleermaker Benjamin Lopes Diaz	Heemskerkstraat 5	tot 1941
46. Brood en banket / Lunchroom Carels, L.J. Rinkel (g)	Grote Krocht 4	tot 1941
47. Meubelhandel Gerrit Bartels	Grote Krocht 9	tot 1941

48. Groenten- en fruithuis Leendert Wennek	Grote Krocht 22	tot 1941
49. Reformhuis Herman E. Boddé (g)	Paradijsweg 17a	tot 1941
50. Vioolleraar Louis Metz	Gerkestraat 8	rond 1931
51. Vlees Verkoop Centrale, A. van Moppes	Gerkestraat 53 rood	
52. Horlogerie Isaäc Trompetter	Mezgerstraat 1	
53. Ingenieursbureau Uitvindingen Salomon Snuijf	Oosterparkstraat	tot 1941
54. Kruidenierswaren I. van Praag	Oosterparkstraat 53	
55. Sigarenwinkel Abraham Saksioni	Spoorstraat	tot 1941
56. Kruidenier en petroleum, Kosman van der Poorten	Spoorstraat 22	tot 1941
57. Café en schildersbedrijf Gabriel de Leeuw (g)	Stationsstraat 9-11	tot 1942 ?
58. Drukkerij / reisagentschap A. de Hond (onzeker?)	Stationsstraat 13	
59. Dameskapsalon To de Jong	Stationsstraat 14	tot 1941
60. Slagerij Albert van Rijn	Stationsstraat 17a	tot 1941
61. Taleninstituut Freddy B. van Amerongen	Boulevard Barnaart 12	
62. Selmar Kaufmann, vleeswaren o.r.t.	geen vast verkoopadres	
63. Sal Trompetter, banketbakker o.r.t.	verkoop elke vrijdag	
64. Verkooplokaal inboedels, J. Waterman	Brugstraat 1	
65. Kalef Peres, handel in Perzische tapijten	Parallelweg 31	tot 1938
66. J. Jacobson jr., stoffeerderei / wooninrichting	Parallelweg 35a	
67. Dutch Chemical Handelsonderneming	Parallelweg 49 / Van Speijkstraat 8a	
68. Kleermaakster Heintje Druijf	Van Speijkstraat 19a	tot 1941

De 'joodse' school C aan de Parallelweg. In het pand links was de tapijthandel van Kalef Peres gevestigd.

BRONNEN

Met opmaak: Lettertype: Cursief

Archieven en documenten

Archief Kenniscentrum Joods Historisch Museum, Amsterdam (JHM)

Archief Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam(NIOD)

- Correspondenties rond de aanslag op de synagoge SS: NIOD 077-1172
- Liquidatierapport Nordheim NIOD 094f – 4439
- Liquidatierapport Korpes: NIOD 094f – 3791.
- Liquidatiedossier Snuijf: NIOD 094f – 2040
- Liquidatierapport Moscoviter: Niod 094f – 1047

Noord Hollands Archief (NHA)

- Archief van de stichting Elia te Zandvoort en voorgangers
- Archief Gemeente Zandvoort
- Archief Gemeente Haarlem
- Archief Kamer van Koophandel Haarlem
- Archief NPB Zandvoort (Brugstraat)

Archief Centraalblad voor Israëlieten in Nederland (microfiches)

Delpher Krantenarchief, waaronder:

- Archief Nieuw Israëlitisch Weekblad
- Archief Haarlems Dagblad
- Archief Algemeen Handelsblad
- Archief De Kleine Courant
- Archief De Zwarte Soldaat (NSB-krant)

Archief Zandvoortse Kranten (CD – Jubileumuitgave)

Materialen Genootschap Oud Zandvoort

Zandvoorts Museum

Archief particulieren Zandvoort

Verslag korpschef (e.a). van de oorlogsjaren 1940-1945 (d.d. 1950)

Memoriaal R.K. Agathaparochie, 1940-1945

Migratierapport Zandvoort, 1945

Websites informatief

- Joods Monument
- Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap
- Joods Biografisch Woordenboek
- Joods Historisch Museum Amsterdam
- Stichting Joods Monument Haarlem
- Joods Haarlem
- Joods Amsterdam
- Joods Zwolle
- Centraal Bureau voor Genealogie
- Zandvoort Genealogie
- Yiddisch Given Names – Jewish Genealogy
- Naamlijst telefoondienst 1915
- Woordenlijst Jiddisch, Bargoens en plat Amsterdams
- (en vele andere websites)

Websites beeldmateriaal

- Beeldbank Noord-Hollands Archief
- Genootschap Oud Zandvoort
- Zandvoort Vroeger
- Rob Bossink.nl
- Ton Drommel fotosite
- Donderduinen
- Zandvoortsebunkerploeg.nl
- Zandvoorts Museum
- Yad Washem
- Vijfeeuwenmigratie.nl
- Geheugenvannederland (GVN)
- Beeldbank WO2
- joodsactueel.be
- Bibliotheeca Rosenthaliana
- (en vele andere websites)

Literatuur

- F. Allan, *Zandvoort-Bad* (1880)
- *Gids voor Zandvoort* (1900)
- *Adresboek Zandvoort* (1918-1919 en 1931)
- *Zandvoort 1945-1965*
- Frans Koper, *Enkele belevenissen 1940-1945* (z.j.)
- L.M. Habbema-van den Berg, *Migratie-onderzoek Zandvoort* (1945)
- Cees van der Meulen, *Zandvoort* (z.j.)
- W.R. de Haan en R.C. Dekker, *Oud-Zandvoort* (1960)
- J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*; Uitgave in 2 delen (1965)
- W.R. de Haan, *Zandvoort in oude prenten* (1968)
- P. Bulte, *Kent u ze nog...De Zandvoorters?* (1973 en 1983)
- P. Bulte, *Zandvoort in oude ansichten, deel I* (1976)
- P. Bulte, *Zandvoort in oude ansichten, deel II* (1987)
- *Uit Zandvoorts verleden* (1987, uitgave Rotary)
- *Gedenkboek Onderling Hulpbetoon 100 jaar, 1892-1992* (1992)
- *Kennemerland hongert naar zijn bevrijding* (z.j.), Uitgave Haarlems Dagblad e.a.
- A.E. Spijker, *Zandvoorts wijzen kwamen uit het oosten* (1995)
- Ies Dikker, *Nergens veilig; Brief uit de onderduik* (1995)
- *Zandvoort in oude knipsels* (1996), uitgave Genootschap Oud Zandvoort
- Wim de Wagt, *Barend Chapon, Jood en Europeaan - 1884-1943* (2001)
- Wim de Wagt, *Joods Haarlem, Een topografie van hoop en herinnering* (2005)
- *Straatnamenboek Zandvoort* (2005), uitgave Genootschap Oud Zandvoort
- Wim de Wagt, *Blijf ik geen mens? Herbert Drilmsa en Ali Nieuwveen, een liefde in de schaduw van de oorlog* (2008)
- Oude nummers *De Klink*; uitgave Genootschap Oud Zandvoort
- Marcel Bulte, *Een badplaats met allure* (2012)
- Folkert Bloeme, *Paal 66* (2012)
- Jacob Kerkman, *Van Santvoort naar Zandvoort* (2013)

Foto's en afbeeldingen

Afkomstig uit collecties (in volgorde van importantie voor dit boek): GOZ = Genootschap Oud Zandvoort; JHM= Collectie Joods Historisch Museum, Amsterdam; JHM-NIW = Joods Historisch Museum, Amsterdam. Collectie fotoarchief Nieuw Israëlitisch Weekblad; NIW = rechtstreeks uit het NIW; CBI = Centraal Blad van Israëlieten in Nederland; NHA = Noord Hollands Archief; JM = website Joods Monument KUN = Kent u ze nog? (zie boven, literatuurlijst); GVN = website Geheugen van Nederland; NIOD = archief Nederlands Informatiecentrum voor Oorlogsdocumentatie; CLA = fotoboek Clarastichting (collectie JHM); YW= website Holocaustcentrum Yad Washem, Jeruzalem; JAM = boek Joods Amsterdam (zie boven); JH = website Joods Haarlem; JZ = website Joods Zwolle; Ros = website Bibliotheca Rosenthaliana; ZC = Zandvoorter Courant; BC = boek Barend Chapon (zie boven). Foto's van particulieren e.a.: RB = Rob Bossink; MD = Michiel Drommel; MM = Minke van der Meulen; FB = Folkert Bloeme; HG = Hans Gansner; FP = Froukje Paap; EF= eigen foto; www = van internet.

p.2 GOZ; 4 NIW; 8 JHM; 9-10 GOZ; 11 www; 12-13 GOZ; 14 RB; 15-16 GOZ; 17 www; 18 GOZ; 19a,c NIW, b RB; 20 www; 21a RB, b-22 MD; 23 NIW; 24a JAM, b NIW; 25-26 GOZ; 27 www; 28 GOZ; 29-30 CLA; 31 www; 32a GOZ, b FB; 33, 35,a c NIW, b GOZ; 36a JHM, b GOZ; 37 www; 38a FB, b NHA; 39 RB; 40 GOZ; 41 NHA; 42a NHA, b JAM; 43 GOZ; 44 www; 45-46 NHA; 47-48 NIW; 49 www; 50 JM; 51a JHM, b NIW; 52a NHA, b EF; 53 NHA; 54-55 GOZ; 56a JHM-NIW, b RB; 58a NHA, b GOZ; 59a NHA, b www; 60 NHA; 61a GVN, b GOZ, c www; 62a www, b NHA; 63 JHM; 64 NHA; 65 www; 66a NIW, b NHA; 67-68 GOZ; 69 www; 70a JHM-NIW, b NHA; 73 RB; 74-75

JHM; 76a HG, b KUN; 77 FB; 78 JHM-NIW; 78 NHA; 80 www; 81 GOZ; 82a GOZ, b www; 83 NHA; 84 MD; 85a JZ, b Ros; 86a NIW, b EF; 87a KUN, b GOZ; 88a NHA, b GOZ; 91a KUN, b ZC; 92a NHA, b RB; 95 MD; 96 NIW; 97-99 GOZ; 100a MD, b-104 GOZ; 106 GOZ; 107a FP, b,c KUN; 109-110 GOZ; 111a www, b GOZ; 112 www; 113 ZC; 114 GOZ; 115 JHM; 116a GOZ, b www, c ZC; 117 ZC; 118 KUN; 119a CBI, b BC; 120a MM, b-121 GOZ; 122 ZC; 122-125 GOZ; 126a www, b GVN; 127-128 a GOZ; 127b www; 127 GOZ; 128a GOZ, b www; 129 www; 130a,b GOZ, c NHA; 131a KUN, b GOZ; 132 KUN; 133 GOZ; 134a JM, b www, c-135 GOZ; 136 JHM; 137 NHA; 138a GOZ, b-140 NHA; 141 www; 142-143 MD; 144a NHA, b www, c GOZ; 145 NIOD 077-1172; 146-148 GOZ; 149a MD, b-152 GOZ; 153-154 NIOD 077-1172; 155 GOZ; 156a GOZ, b NIOD 077-1172; 157 GOZ; 158 www; 159-160 GOZ; 161 FB; 162 JHM; 163 NIOD; 164- 165a www, b GOZ; 166a,c GOZ, b www; 167-168 GOZ; 169-170 JHM; 171 ZC; 172 familiewebsite; 173 www; 174 YW; 175-176 www; 177a GOZ, b ZC, c KUN; 178-179 GOZ; 180a ZC, b www; 181 YW; 182 JH; 183-184, 185-186 NIOD 094f – 4439; 186c GOZ; 187 NIOD 094f – 2040; 188 NIOD 094f – 1047 ; 186c JM; 189-190 NIOD; 192 GOZ; 206 MD; 208 GOZ.

De Kerkstraat in Zandvoort. In de lage panden links op de voorgrond bevond zich lingeriezaak 'Het Koopjeshuis' van de joodse winkelier Leendert Toorenburg.

In het voormalige Raadhuis, het pand met de lichte onderkant, bevonden zich lange tijd de Rembrandt-bioscoop en het café van uitbater Joshua Jesserun d' Oliviera. Drie panden lager het pension van Max Noach.